

शान्ति

वर्ष २

अंक २

आषाढ, २०६८

शाब्दित

वर्ष २,

अङ्क २

आषाढ, २०६८

सम्पादक मण्डल

साधुराम सापकोटा	सह सचिव	-	अध्यक्ष
टोपनारायण शर्मा	उप सचिव	-	सदस्य
हरिप्रसाद दवाडी	उप सचिव	-	सदस्य
प्रेमप्रसाद सञ्जेल	उप सचिव	-	सदस्य
सुप्रभा ढुङ्गेल (खनाल)	शाखा अधिकृत	-	सदस्य
शिवराम न्यौपाने	उप सचिव	-	सदस्य सचिव

नेपाल सरकार
शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय
सिंहदरवार, काठमाण्डौ
नेपाल

सम्पादकीय

द्वन्द्वका अवयवहरूलाई शान्ति र सम्वृद्धिमा रुपान्तरण गरी दिगो शान्ति हासिल गर्नु वर्तमान चुनौति हो । द्वन्द्व मानव समाजको स्वाभाविक यथार्थ भएतापनि यसलाई अवसरमा परिणत गरी समग्र समाजको स्वरुप, शैली, संस्कार र संरचनालाई नविनता प्रदान गर्ने माध्यमका रुपमा यसलाई उपयोग गर्न सकिन्छ । मुलुक करिब एक दशक लामो आन्तरिक द्वन्द्वबाट मुक्त भई समग्र आर्थिक, सामाजिक परिवर्तनकालागि प्रयासरत रहेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा द्वन्द्वबाट प्रभावित भएका व्यक्ति र वर्गलाई उचित समयमा उचित न्याय दिने कार्यमा राज्य संवेदनशिल र सक्रिय हुनु अपरिहार्य छ । यसकालागि शान्ति प्रक्रियाका वर्तमान प्रयासहरूका वावजुद संक्रमणकालीन न्याय, शान्ति प्रक्रियामा लैगिक संवेदनशिलता, सामाजिक पुनर्स्थापना जस्ता सवालहरूलाई प्राथमिकता दिनु जरुरी भएको छ ।

द्वन्द्वका क्रममा अन्यायमा परेका व्यक्ति वा समूहकालागि तत्काल न्याय प्रदान गर्न संक्रमणकालीन न्यायलाई आधार बनाउन सकिने हुन्छ । सामाजिक सद्भाव कायम गरी विगतका घाउहरू विसर्दै जाने र द्वन्द्वबाट प्रभावित हुन पुगेको राज्यको न्यायिक प्रणालीको पुनरुत्थान गरी लोकतान्त्रिक प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । समाजमा न्यायको अनुभूति दिलाउन सकिएन भने त्यसले स्थायी शान्ति प्रदान गर्न सक्दैन । संक्रमणकालीन न्यायको अनुसरण भएको अवस्थामा मात्र संक्रमणको अवस्थामा रहेको मुलुकमा शान्तिको वास्तविक अनुभूति गराउन सकिने हुन्छ । द्वन्द्वका क्रममा वढी मात्रामा प्रभावित भएका महिला, बालबालिकाहरूकालागि पीडा समन गर्ने राहत लगायतका न्यायिक सुनिश्चितताहरू प्रदान गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । यसकालागि सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग जस्ता संयन्त्रहरूको तयारीका साथै नयाँ संविधान निर्माणको कार्यलाई महत्व दिनु जरुरी हुन्छ । शान्ति प्रक्रियाका प्राथमिकताका विषयहरूमा टुंगोमा पुगी तत्काल शान्ति प्रक्रियाका ठोस आधारहरू विकास गर्दै लानु सबैको कर्तव्य भएको छ । शान्ति प्रक्रियामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा हामी सबै नेपालीहरू संलग्न भएका छौं । समग्र शान्ति प्रक्रियाका विषयमा जानिफकार भई आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सबैको योगदान अपरिहार्य भएको छ । यस सन्दर्भमा यस पत्रिकाको माध्यमबाट शान्ति प्रक्रिया लगायतका विषयमा जनमानसलाई प्राप्त हुने ज्ञान तथा सूचनाले परिपूरणको भूमिका निर्वाह गर्नसक्ने तथ्यमा हामी विश्वस्त छौं ।

शान्ति प्रक्रियाका क्षेत्रमा विज्ञता तथा अनुभव भएका लेखकहरूबाट रचना गरिएका लेखहरू संग्रह गरिएको यस पत्रिकाको अध्ययनले शान्ति प्रक्रियामा चासो राख्नु हुने सबै पाठक वर्गहरूहरूमा द्वन्द्व समाधान, शान्ति प्रक्रिया, संविधान निर्माण, संक्रमणकालीन न्याय, शान्ति प्रक्रियामा लैगिक

संवेदनशीलता, शान्ति प्रक्रियाका सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक पक्षहरुका विषयमा पर्याप्त सूचना प्राप्त हुने आशा गरेका छौं । यस पत्रिकाको लागि आफ्नो अमूल्य समय दिइ लेख/रचना उपलब्ध गराउनु हुने लेखकहरुमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दै आगामी दिनमा पनि उहाँहरुको सहयोग निरन्तर हुने आशा गरेका छौं । यस पत्रिकाको प्रकाशनकालागि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा हामीलाई सहयोग पुऱ्याउने यस मन्त्रालय परिवार लगायत सम्बद्ध व्यक्तिहरुलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं । पत्रिकाको गुणस्तर वृद्धि गर्दै लैजान पाठकवर्गको अमूल्य सुभावा एवं प्रतिक्रिया हामीलाई निरन्तर रुपमा प्राप्त हुने अपेक्षा गरेका छौं ।

सम्पादक मण्डल

(नोट : यस पत्रिकामा प्रकाशित भएका लेखहरुमा व्यक्त भएका विचार लेखकका निजी हुन् । यसमा सम्पादक मण्डल तथा प्रकाशक जिम्मेवार हुने छैन ।)

विषयसूची

क्र.सं.	लेखको शिर्षक	लेखकको नाम	पृष्ठ संख्या
१	द्वन्द्व, बालबालीका र हाम्रो सेरोफेरो	श्री अच्युतप्रसाद पौडेल “चिन्तन”	१-७
२	नेपालमा द्वन्द्व पछिको व्यवस्थापनका आयामहरु र यसका केहि पाठहरु	श्री इन्दु घिमिरे	८-१३
३	शान्ति र संविधान	श्री काशिराज दाहाल	१४-२२
४	वेपत्ता पारिएका व्यक्ति र राज्यको दायित्व	श्री गणेश प्रसाद उपाध्याय	२३-३०
५	सांस्कृतिक बहुलवाद : दिगो शान्ति र लोकतन्त्रको आधार	श्री गोपिनाथ मैनाली	३१-३८
६	द्वन्द्व पछि शान्ति स्थापना आजको आवश्यकता	श्री जीवनाथ पोखरेल	३९-४३
७	हाम्रो संविधान निर्माणको वर्तमान अवस्था: अवसर र चुनौतिहरु	श्री टेकप्रसाद ढुङ्गाना	४४-५२
८	महिला, शान्ति र सुरक्षा सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय चासो र नेपालको प्रतिबद्धता	श्री दल बाहादुर के.सी.	५३-६७
९	Technical Cooperation Pool for Capacity Development	श्री दिपेन्द्र पुरुष ढकाल	६८-७२

१०	शान्तिमा लगानी : वचन र यथार्थ	श्री दुर्गानिधि शर्मा	७३-७९
११	संक्रमण कालिन न्यायमा लैङ्गिक मुद्दाहरु	श्री पुरुषोत्तम मिश्र	८०-८८
१२	Local Peace Committees in Nepal: almost a lost opportunity	श्री विष्णु सापकोटा	८९-९१
१३	स्थानीय शासनको सुदृढीकरण र स्थानीय निकायको निर्वाचन	श्री युवराज पाण्डे	९२-९८
१४	शान्ति व्यवस्थापनका आधारभूत रणनीति	श्री श्याम सुन्दर शर्मा	९९-११५
१५	द्वन्द्व रुपान्तरण तथा शान्तिको प्रयास, समस्या र समाधान	श्री शिवराम न्यौपाने	११६-१२५

द्वन्द्व, बालबालिका र हाम्रो सेरोफेरो

✍ अच्युतप्रसाद पौडेल “चिन्तन”*

पृष्ठभूमि

हाम्रो मुलुकको ठूलो हिस्सा बालबालिका-हरुले नै ओगटेका र तिनको हक, हित संरक्षण नभएसम्म मुलुकको चौतर्फी विकास सम्भव नहुने कुरा स्पष्ट छ। आजका बालबालिका नै भोलिको राष्ट्रका संवाहक हुन्। आधार स्तम्भ वा जग बलियो नभएको घर बलियो हुँदैन र गरिवीले

ग्रसीत हाम्रो समाजमा अनगिन्ति समस्याहरु भएभैं बालबालिका सामु पनि थुप्रै चुनौती र समस्याहरु छन्। खाना, नाना र छानाको समस्यादेखि भविष्यमा यिनको कार्य क्षमताको उपयोग समेत थप समस्याले हाम्रो मुलुकलाई सदैव पिरोलेको छ।

हाल हाम्रो मुलुक लामो समयदेखिको द्वन्द्वको परिणामबाट प्रभावित छ । एक दशकभन्दा बढी लामो सशस्त्र द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ उन्मुख भए पनि पछिल्ला दिनहरूमा हुने गरेको बन्द हडताल, तोडफोड, आगजनी, विद्यालय बन्ददेखि चक्काजाम जस्ता अनेकौँ समस्याहरूले बालबालिकाहरूलाई भन्नु बढी प्रभावित पारेको छ । “विद्यालय शान्तिक्षेत्र” भन्ने हाम्रो नाराले पनि सार्थकता पाउन सकेको छैन । तराईको सशस्त्र आन्दोलनदेखि सामाजिक, धार्मिक र जातिय संघ संगठनहरूले आवाहन गर्ने बन्द,

केन्द्र संचालन कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिएको देखिन्छ भने गत आ.व. मा मात्रै हराएका १३९७ जना बालबालिकाहरू मध्ये ७७८ लाई फेला पारी संबन्धित अभिभावक सामु फिर्ता गर्ने कार्य संपन्न गरेको छ । बेवारिसे अवस्थाका २७३ बालबालिकाहरू मध्ये २२८ जनालाई गत वर्ष मात्र पुनर्स्थापना गरिएको छ र ६२ जना लाई विभिन्न बालगृहहरूमा राखिएको पाइन्छ । बालगृह संचालन तथा व्यवस्थापन न्यूनतम मापदण्ड, २०६० अनुसार बालगृहहरूको संचालन गर्न गराउन नियमित अनुगमन गरी व्यवस्थापनका

* उप-सचिव, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय (appoude120@hotmail.com)

घेराउको कार्यक्रम र राजनैतिक उद्देश्य पूर्तिका लागि प्रयोग गरिने बालबालिकाको स्थिति हेर्दा हाम्रो समाज दिन पर दिन नकारात्मक क्षेत्रतर्फ उन्मुख हुँदै गएको प्रतीत भएको छ ।

हिंस्रक गतिविधिबाट हाम्रा बालबालिका-हरूलाई टाढा नराखेसम्म हाम्रो समग्र समाज असल हुन सक्दैन । केवल सफलताको मात्र चाहना गर्दा समाजमा असलपनाको गिरावट देखिँदै आएकोले सामाजिक सन्तुलनलाई समेत गुमाउँदै आएको भान भैरहेको छ । कलम बोक्ने हातहरूले मेसिनगन बोक्दा समाजको स्थिति कस्तो होला ? सभ्य, असल र समुन्नत राष्ट्र हामी कसरी निर्माण गर्न सकौंला ? यसै सेरोफेरोमा हाम्रा सामु देखिएका द्वन्द्व र त्यसबाट बालमनोविज्ञानमा पर्ने असर र हाम्रो समाजमा आवश्यक पर्ने शान्तिको अपरिहार्यता बारे संक्षिप्त चित्रण गर्नु यस लेखको मूल उद्देश्य रहेकोछ ।

राज्यले बालबालिका संरक्षण एवं प्रवर्द्धन हेतु बालबालिका क्षेत्रमा अनेकौँ कार्यहरू गर्दै आएको छ । बालबालिका खोजतलास समन्वय

लागि मार्ग निर्देश गरिएको पाइन्छ । २७ जिल्लाहरूमा बाल संरक्षण तथा विकास कार्यक्रम, २६ जिल्लामा बाल न्याय प्रणाली सुदृढीकरण कार्यक्रम, १६ वटा जिल्लामा संस्थागत सुदृढीकरण कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ । त्यस्तै बालमैत्री गा.वि.स. स्थापना गर्ने कार्यक्रमहरू पनि २६ जिल्लाहरूमा संचालन भएको पाइएको छ । दैवी प्रकोप, विपत सहाराको लागि केन्द्रीय आपतकालीन बाल राहत कोष स्थापना र त्यसको संचालन गर्न केन्द्रीय बाल कल्याण समितिलाई रकम अनुदान दिएको देखिन्छ । पोखरा एवं विराटनगरमा बाल सुधार गृह र काठमाडौँको सिंहदरवारमा दिवा शिशु स्याहार केन्द्र पनि स्थापना भइसकेको छ ।

द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिका

द्वन्द्व धेरै प्रकारका हुन्छन्, घर परिवार, परिवेश आदि । मूलतः यसलाई २ प्रकारले विश्लेषण गर्न सकिन्छ सामान्य र असामान्य । घरेलु प्रकारको सामान्य होस् वा अन्य असामान्य द्वन्द्व होस् दुवैको परिणाम खतरानाक नै हुन्छ ।

यहाँ हाम्रो मुलुकले भोगिरहेको असामान्य प्रकारको द्वन्द्व बारे चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

राज्यले प्रथम पंचवर्षीय योजनाकालदेखि नै बालबालिकाहरुको हित सरक्षण गर्ने प्रयास गर्दै गदै पनि एक दशकभन्दा बढी लामो सशस्त्र द्वन्द्वका कारण बालबालिकाहरुमाथि परेको चरम र विषम परिस्थिति हामी सबै सामु जगजाहेर छ । वि.सं २०५२ देखि आरम्भ भएको मुलुकको द्वन्द्वले बालबालिकाहरुको मनोबल खस्कन पुग्यो र अति निकृष्ट काममा पनि तिनिहरु लाग्न पुगे । बन्द, हडताल, चक्कजाम जस्ता विभिन्न गतिविधिहरुमा संलग्न हुन बाध्य पारिएकाले बालबालिकाहरु आफ्नो आत्मविकास, आत्मचेतना र संरक्षणको वातावरणबाट टाढिन पुगे । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदन २००५ ले के स्पष्ट गरेको छ भने वि.सं २०५२ साल फागुनदेखि आरम्भ भएको सशस्त्र द्वन्द्वका कारण ४० हजार बालबालिकाहरु विस्थापित भएका, ८ हजार भन्दा बढी टुहुरा भएका छन् । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयद्वारा द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति, परिवार र संरचनाहरुका तथ्यांक संकलन गर्न गठित उच्चस्तरीय कार्यदलले स्पष्ट पारेको छ कि यस अवधि ०६७ असार सम्मको आँकडा हेर्दा सूचीकृत गरिएका विस्थापितहरुको संख्या ७८६८९ रहेको छ । ए.ने.क.पा. माओवादी र राज्य पक्षबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले १८ वर्ष वा सो भन्दा मुनिका बालबालिकाहरुलाई कुनै पनि सैन्यबलमा समावेश वा उपयोग नगर्ने र द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकाको तुरुन्तै उद्धार गरिने र तिनीको पुनः स्थापनाको लागि उपयुक्त सहयोग गरिने प्रतिबद्धता पनि व्यक्त भएकाले आगामी दिनहरुमा बालबालिकाहरुप्रति हामी सबैको सकारात्मक ध्यान जानेछ भन्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

असल संस्कार र हाम्रा बालबालिकाहरु

बालबालिकाहरुको शिक्षा र संस्कार घरबाटै आरम्भ हुने गर्छ र पूर्वीय दर्शनले बताएको छ - आमा शिक्षित भए घरका सबै व्यक्तिहरु शिक्षित हुन्छन् । एक महिला सु-संस्कृत वा सभ्य हुनुको अर्थ दश पुरुष सभ्य र सु संस्कारयुक्त हुनु हो । घरबाट आरम्भ भएको संस्कृति र संस्कार पाठशाला, विद्यालय, महाविद्यालय हुँदै समाज र राष्ट्र हुँदै विश्व परिवेशसम्म पुग्ने गर्छ । आजको बालक भोलिको राष्ट्रको सम्बाहक हुने गर्छ । गिलो माटोबाट जुनसुकै आकारको भाडाकुडा बन्न सके भैं बाल्यकालमा दिइएको असल संस्कारयुक्त शिक्षाले बालबालिकाको भविष्य निर्धारित हुने गर्छ ।

पूर्वीय दर्शनको गुरुकुल परम्परा आज पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । वैदिक संस्कार, नैतिक आचरण, ठूलाको आदर, सानाको माया जस्ता भावनाहरु बालबालिकाहरुलाई सिकाउन सके उनीहरु ठूलो भएपछि विकृतपूर्ण कार्यतर्फ उन्मुख हुँदैनन् । राज्यको कानूनको आफ्नै महत्व छ । त्यो भन्दा बढी महत्व नैतिक कानूनको हुन्छ । सदाचारको सदावहार गुणले व्यक्ति, परिवार, समाज, समूह, समुदाय र समग्रमा राष्ट्रको मुहार हसिलो र गतिलो हुन्छ । स्वस्फुर्त श्रम, सिप, साधनाबाट राज्यको सम्पति वृद्धि हुन्छ । जनशक्तिको उच्च प्रयोग मनोबल र सकारात्मक धारणाले राज्यको सम्बाहक भई नागरिकहरु सचेत र सभ्य, सु संस्कृत, परिस्कृत भएको व्यवहारबाट सभ्य र राष्ट्रनिर्माणको गतिमा ठूलो योगदान पनि पुग्ने गर्छ । राज्यका मुल संयन्त्रहरु सरकारी, गैर सरकारी संस्थाहरुले जहिले पनि बालबालिका-हरुलाई अनमोल सम्पति र राष्ट्रको धरोहरको रुपमा स्वीकार गर्न सके यथार्थमा भविष्यको

श्रमशक्ति योजना पनि भरपर्दा र सुनिश्चित बन्न पुग्छन् ।

हिजोआजको हाम्रो संस्कृति केही पृथक ढंगबाट अघि बढेको देखिन्छ । विहानीको नवोदित सूर्यका किरणबाट प्राप्त हुने नविन ऊर्जा र उत्साहका बेलादेखि नै कृत्रिम जीवन शैली अपनाउने परम्परा बसेको देखिँदा बाहिर हेर्दा हाम्रो शैक्षिक जीवनस्तर केही माथि उठेको देखिए पनि पूर्वीय संस्कृतिदेखि बालबालिकाहरु टाढिँदै गएको आभास हुन थालेको छ । भाषा भन्नु अभिव्यक्तिको माध्यम हो । अन्तर्राष्ट्रिय जीवन शैलीमा भाषा साहित्य संचार जगतमा हाम्रा बालबालिकाहरुले प्रवेश पाउनु पर्छ तर विदेशी भाषा जान्दैनमा व्यक्ति सु-संस्कृत हुन्छ भन्ने होइन । शाहस, धैर्य, उत्साह, नविनतम शैलीले राष्ट्रलाई माया गर्ने वा राष्ट्रलाई आफ्नो काँधमा लिन सक्ने पुस्ता तयार भएको छ वा छैन वा हुने संकेत छ कि छैन त्यस विषयमा राज्यका संयन्त्रहरुले गहिरिएर सोच्नु पर्नेहुन्छ । मूलरूपमा चारित्रिक बल, नैतिक आचरण, समाजप्रति हेर्ने दृष्टिकोण, उदारमना असल संस्कार र उच्च मनोबल व्यक्तिमा कति छ र त्यसको उपयोग कति गर्न सकेको छ वा सक्नेछ राज्यले त्यस्ता विषयमा गहिरिएर सोच्नु पर्ने हुन्छ ।

मौलिक संस्कृति, आचरण, सत्य, धर्म, न्याय, प्रतिष्ठा, मनोबल, देशप्रेम, माटोसँगको आफ्नो मित्रताको सद्गुणहरु सिकाउने गुरुकुल अवधारणा हामी कहाँ अझै भेटिन्छन् । छाडापन, ईर्ष्या, द्रोह, बैमनश्यता, क्रोध, आवेग र तनावको विषम परिवेशभन्दा माथि उठेर शान्त, निश्चल, सदाबहार, सभ्य चरित्र निर्माण गर्न सदा उत्प्रेरणा दिने वैदिक पाठशाला, विद्यालयहरु कतिपय अर्थमा अनौपचारिक रूपमा हाम्रा सामु धेरै छन् । बाबु

आमाप्रतिको स्नेह, माया, सहिष्णुता, आफन्त प्रतिको आदर र समाज र समग्र राष्ट्रप्रति हृदयदेखि माया गर्ने राष्ट्र र राष्ट्रियताले भरिपूर्ण संस्कारले ओतप्रोत भएका शिक्षा दिने गुरुकुल शिक्षा हामी कहाँ अझै जीवन्त छन् । शिक्षाको उद्देश्य जीवन संचालन मात्र होइन जीवनलाई जीवन्त बनाउनु पनि हो । त्यसैले विदेशी भाषामा पारंगत हुँदैनमा अभिभावकहरुले आफ्ना बालबालिकाहरुप्रति ताली बजाउने हाम्रो संस्कारबाट माथि उठ्न सक्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो । यसको लागि घरदेखि विद्यालय र समग्र समाज र राष्ट्रिय वातावरणसम्म हामी चनाखो हुनै पर्छ । कोमल बालमस्तिष्कलाई हामी अभिभावकहरुले चेतनशील भएर चिन्तन गर्नु पर्ने वेला आइसकेको छ । “शहीदको रगतभन्दा विद्यार्थीको मसी पवित्र हुन्छ”, “मातापिताको आशीर्वाद भगवत वाणी नै हुन्”, “जलाउन सक्छौ भने दियो नै जलाऊ तर कसैको मन नजलाऊ”, ‘रिस रागलाई प्रेमले, क्रोध र भगडालाई मेलले र अँध्यारोलाई विद्यारूपी ज्ञानले आलोकित बनाऔं’ । यी त भए पूर्वीय संस्कृति, धर्म र दर्शनका व्यावहारिक ज्ञानहरु, केही सूक्तिहरु । पूर्वीय शिक्षा, गुरुकुल परम्परामा बालबालिकाहरुलाई यस्ता विचारहरु प्रदान गरिन्थे । मातृ देवो भव, पितृ देवो भव, आचार्य देवो भव यी भावनाहरु आजको शिक्षामा भेटिन गाह्रो छ ।

क्रोध, आवेग र तनावले भरिएको ऊर्जा शक्ति बिना काममा खेर जान्छ । शरीरमा भएको पूर्ण ऊर्जा शक्ति मध्ये क्रोधले आठ प्रतिशत, आवेगले सोढ प्रतिशत र तनावले बत्तीस प्रतिशत गरी जम्मा छपन्न प्रतिशत क्षमताशक्तिमा ह्रास आउने गर्छ । बिना कारण नष्ट हुने अधिक ऊर्जा शक्तिका कारण हिजोआजको भौतिक संसारका

बालबालिकाहरुले आफ्नो भविष्यको संचित शक्तिलाई गुमाइरहेका छन् ।

पूर्वीय वैदिक, वास्तुशास्त्रीय धारणा अनुसार असल संस्कार, चरित्र निर्माण एवं आफ्ना शैक्षिक अभियानलाई अगाडि बढाउँदा बालबालिकाहरुले उत्तर, पूर्व या पूर्वोत्तर दिशातर्फ फर्केर गर्नु पर्ने हुन्छ । यी दिशाबाट आउने सकारात्मक ऊर्जाले बालबालिकाहरुलाई पूर्ण रुपमा सहयोग गर्ने गर्छ । कोठामा बसेर अध्ययन गर्ने क्रममा होस् वा विद्यालय शैक्षिक संस्थाहरुमा बसेर अध्ययन, परीक्षामा सहभागी वा प्रयोगशालामा कार्य गर्दा होस् दिशा चयन र शुद्धितर्फ विचार पुऱ्याउन सके बालमस्तिष्क सदैव ताजा र उत्पादनशील बन्ने गर्छ ।

अस्लील तस्वीर, चित्रहरु, सिनेमा, अखवार, म्यागजिन, लड्डीडका वा यस्तै चित्र अंकित उपन्यासहरुको निरन्तर अवलोकनले कोमल र भावुक मस्तिष्क बोकेका बालबालिकाहरुमा गम्भीर आघात र घातक असर पर्ने कुरा लामो अनुसन्धानपछि आफ्नो प्रतिवेदनमा विकसित मुलुकका विज्ञहरुले सार्वजनिक गरिसकेका छन् ।

वैधानिक प्रावधान र हाम्रा बालबालिकाहरु

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २२ ले बालबालिकालाई जोखिमपूर्ण काम लगायत, सेना, प्रहरी वा द्वन्द्व कार्यको प्रयोगलाई निषेध गरेको छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ को बुँदा ७.६.१ मा विद्रोही पक्ष र सरकार दुवै पक्षले महिला तथा बालबालिकाको अधिकारको विशेष संरक्षण गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ । कुनै

प्रकारको यौनजन्य शोषण, बालश्रम लगायत सबै प्रकारका हिंसात्मक कार्यमाथि तत्काल रोकथाम लगाउन र १८ वर्ष मुनिका केटाकेटीहरुलाई कुनै पनि सैन्यबलमा समावेश वा उपयोग नगर्न पूर्ण रुपमा सहमति जनाइएको छ । द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकाको तुरुन्त उद्धार गर्न र तिनको पुनर्स्थापनाको लागि आवश्यक र यथोचित सहयोग प्रदान गर्ने पनि प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकाको अग्राधिकार स्थापित गरी उनीहरुलाई स्वास्थ्य, शिक्षा, शीप, रोजगारी जस्ता पुनःस्थापन तथा पुनःएकीकरणका कार्यक्रमहरुबाट सुरक्षित भविष्यको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले ३ वर्षे राष्ट्रिय कार्ययोजना निर्माण गरेको छ । बालअधिकार उल्लंघन भए संयुक्त राष्ट्र संघमा समेत यस्ता मुद्दाहरुले प्रवेश पाउने समेत अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता देखिन्छ ।

चालु त्रिवर्षीय योजना र हाम्रा बालबालिकाहरु

सशस्त्र फौज वा सशस्त्र समूहमा आबद्ध तथा सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकाको हक हित संरक्षण गर्नका लागि एकीकृत रुपमा कार्यक्रम सन्चालन गरी समाजमा पुनःस्थापन एवं पुनःएकीकरण गर्ने र चालु शान्ति प्रकृत्यालाई सार्थक निष्कर्षमा लैजान सहयोग गर्ने मूल उद्देश्य लिएर त्रिवर्षीय योजना गत श्रावणदेखि सन्चालनमा रहेको छ । त्रिवर्षीय योजना (वि.सं. २०६७।०६८-०६९।७०) तयार गर्दा बालबालिकाहरुको समग्र विकासका लागि अनुकूल, सबल, बालमैत्री वातावरण सिर्जना गरी उनीहरुको मौलिक हक हित अधिकारको संरक्षण गर्ने उद्देश्य लिइएको थियो ।

बालबालिका विरुद्धका सबै शोषण, भेदभाव, दुर्व्यवहार, हिंसा र जोखिमहरूको अन्त्य गर्दै बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक र बौद्धिक विकासका लागि अनुकुल, सक्षम र सवल वातावरणको सिर्जना गर्दै बालबालिकालाई सामाजिक संरक्षणको दायरामा ल्याउने क्रममा द्वन्द्व प्रभावित बालबालिकाहरूलाई पहिलो प्राथमिकता दिने कार्यनीति पनि चालु त्रिवर्षीय योजनाको रहेको छ । त्यस्तै बालबालिकाहरूको संरक्षणका लागि क्षेत्रीयस्तरमा बाल संरक्षण केन्द्रहरूको स्थापना, उनिहरूका लागि मनोसामाजिक परामर्श एवं पुनःस्थापना सेवा विस्तार गर्ने र कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गर्दा बालबालिकाहरूलाई समेत सहभागी गराउने कुरामा समेत यस योजनाको सोच रहेको देखिन्छ । यसै परिप्रेक्षमा बि.सं. २०६१।०६२-०७।७२ को बालबालिकाको अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न बालबालिकाका लागि सञ्चालित राष्ट्रिय कार्ययोजना र आगामी सन् २०१४ सम्म सबै प्रकारका बालश्रमहरूको निवारण गर्न बालश्रम सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजना एवं लैंगिक हिंसाविरुद्धको राष्ट्रिय कार्ययोजना सन् २०१० समेत तर्जुमा भै लागु भैरहेको सन्दर्भ हेर्दा पनि राज्यको आफ्नो सोच बालबालिकाप्रति उदार दृष्टिकोण राखिएको अनुभूति हुन्छ ।

विद्यमान चुनौति र हाम्रा बालबालिकाहरू

क) न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताहरू परिपूर्तिको समस्या (गाँस, बास र कपास भन्ने खाना, छाना र नाना) ले हाम्रा अधिकांश बालबालिकाहरूलाई पिरोलेको छ । शहरी क्षेत्रभन्दा ग्रामीण, पहाडी र दूर्गम क्षेत्रका बालबालिकाहरूलाई यी लगायत आधारभूत

शिक्षा, सुरक्षा र स्वास्थ्यको समेत चिन्ता छ ।

- ख) राजनैतिक उद्देश्य परिपूर्तिको लागि बालबालिकाहरूको प्रयोग हाम्रो चुनौतिको विषय बनेको छ ।
- ग) उद्योग, कलकारखाना, सडक, यातायात क्षेत्रमा बालबालिकाको प्रयोग र तिनको उचित संरक्षण हाम्रो थप चुनौतिको विषय बनेको छ ।
- घ) गुणस्तरिय शिक्षाको साथै सीप विकासका पर्याप्त ढोकाहरू खोल्न हामीले अबै पर्याप्त र कडा मिहिनेत गर्न बाँकी नै छ ।
- ङ) विस्थापित र विछोड भएका, आमाबाबु गुमाएका, सशस्त्र द्वन्द्वमा परेका वा प्राकृतिक जोखिमदेखि घटना दुर्घटनाहरूमा परेका बालबालिकाहरूको एकिक तथ्यांक र तिनको पुनःस्थापना र यथार्थमा तिनलाई गर्नुपर्ने सम्मानमा अबै कमी महशुस भएकै छ ।
- च) संरक्षकत्व गुमाएका बालबालिकाको उचित सम्बोधन गर्न थप प्रयास गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान छ ।
- छ) गैरकानुनी यातना, अंगभंग, चोटपटक, सडक बालबालिकाको दयनीय अवस्था, अपहरण, बेपत्ता वा बेचबिखनका समस्याहरू पनि हाम्रा सामु छरपस्ट रूपमा देखा परि नै रहेका छन् ।
- ज) शिष्ट, सद्व्यवहार र सदाचारका पाठ सिकाउने घर, परिवार, शैक्षिक संस्था र ठूला महाविद्यालयहरूको परिवेश पनि हाम्रा सामु कमी हुँदै आएको महशुस हुँदैछ ।

भ) आध्यात्मिक ज्ञान बिनाको भाग दौड प्रतियोगिताको शिक्षाले बालबालिकाहरुको भविष्य सुनिश्चित नहुने संकेत पनि देखिएको छ । विहानैदेखि रात्रीका प्रहरसम्म टेलिभिजन, टेलिफोन, मोबाईल वरिपरि भुम्मिने शहरी वातावरणले बालबालिका बिना आधारस्तम्भका छाना निर्माण गर्दै गरेका वातावरण पनि देखिदै छ ।

ब) विगतको लामो द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकाको यथार्थ आंकडा स्पष्ट भैसकेको छैन ।

ट) सशस्त्र समूह वा फौजबाट प्रभावित बालबालिकाको बहिर्गमन, बसाई सराईदेखि मुलुकबाटै विस्थापित भएकाहरुको पुनःस्थापन र सम्बोधन राज्यको चासोको विषय अबै बनेकै देखिएको छ ।

ठ) बालमनोविज्ञान बुझेर त्यस्तै किसिमको वृत्तचित्र, खेलौना वा सामग्री सहितको सामाजिक परिवेश निर्माण गर्न राज्यले अबै थप पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । अशिलल सिनेमा, जर्नल, पत्रपत्रिकाबाट बालबालिकाहरुको मन मस्तिष्कमा नकारात्मक असर पर्ने बारे चेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरु ल्याउन ढिला भैसकेको छ ।

ड) यौन दुराचार र बालहिंसाका गतिविधिहरु हाम्रो समाजबाट टाढिसकेको अवस्था अबै छैन ।

ढ) खुल्ला रमाउने उमेर, बढ्ने उमेर, कमजोर बालमस्तिष्ककै बेलादेखि नै अनावश्यक

दवाव, धेरै गृहकार्य, शैक्षिक सामग्रीहरुका ठूला भारी बोकाउने कार्यबाट पनि हामी टाढा हुन सकेका छैनौं । अपरिपक्व मस्तिष्कका बेला छिटो प्रगति देखाई विदेशतिरको सपना बुन्ने हाम्रा अविभावकहरुमा पनि चेतनाको स्तरवृद्धि हुनु पर्ने आवश्यकता छ ।

अन्त्यमा

हाम्रो मुलुकमा बालबालिकाको हितको सोच प्रथम आवधिक योजनाको थालनीदेखि नै भएको हो । शिक्षा र स्वास्थ्य सम्बन्धी कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्दै विगतका लामा दिनहरुदेखि नै हामी आजको स्थितिमा आइपुगेका छौं । बालबालिकाको स्वास्थ्य र शिक्षामा क्रमिक सुधार देखिए पनि नीतिगत, कार्यक्रमगत, र संस्थागत प्रयासहरुमा हामी अबै पछाडि नै छौं भन्नु पर्ने अवस्था कायमै छ । १६ वर्ष मुनिका बालबालिका हाम्रो कुल जनसंख्या मध्ये ४१ प्रतिशत रहेको परिप्रेक्षमा विद्यालय जाने उमेरका कुल बालबालिका मध्ये ८७.४ प्रतिशत विद्यालय भर्ना भएको देखिँदा हामीले अबै यस विषयमा सोच्नु पर्ने स्थिति देखा परेकै छ ।

विगतको दशौं पञ्चवर्षीय योजना अवधिमा आइपुग्दा मात्र मुलुकी ऐनमा संशोधन र यौन तथा श्रम शोषण विरुद्धको कानुन निर्माण भएको छ । बालअधिकार महासन्धिको इच्छाधीन आलेखहरु र सार्क महासन्धि अनुमोदन हुनु यसतर्फको सकारात्मक पक्ष देखिए पनि गरिबी, अशिक्षा, पारिवारिक दुर्घटना, लामो सशस्त्र द्वन्द्व, हिंसा, शोषण र दुर्व्यवहारका घटनाले बालअधिकार अबै कुण्ठित छ भन्नु पर्ने अवस्था

छ । गत त्रिवर्षीय योजनाले परिकल्पना गरेको उद्देश्य लोकतन्त्रको स्थापना, द्वन्द्वको अन्त्य, ऐतिहासिक विस्तृत शान्ति सम्झौता र द्वन्द्व प्रभावित बालबालिकाहरुको पुनःस्थापना, जोखिममा रहेका र उपेक्षित बालबालिकाहरुको संरक्षणमा सबै पक्षले अबै चनाखो हुनु पर्नेछ । सबै क्षेत्रमा बसोवास गर्ने र सबै समुदाय विशेषका बालबालिकाहरुको बालअधिकार पूर्णउपभोग गर्दै समग्र व्यक्तित्व विकासको वातावरण श्रृजना गर्न सम्बद्ध पक्ष थप चनाखो हुनु पर्दछ । कमजोर बालन्याय प्रशासनको कारण बालबालिकाको संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा र यौन शोषण भोलिका दिनमा पनि नहोला भन्न सकिन्न । दलित, आदिवासी, मुस्लिम, मधेसी, अपांग, ग्रामीण र गरिबीले ग्रस्त परिवारका बालबालिकाहरुको शिक्षा र स्वास्थ्यलाई थप सम्बोधन गर्नु पर्ने विषय पनि आम नागरिक समूह र राज्यको दायित्वभित्रै परेको छ । बालश्रम उन्मूलनदेखि द्वन्द्व प्रभावितसम्म र एड्स पीडितदेखि बेचबिखनसम्मका विषयहरु पनि थप जटिलताका विषय हुन् । अतः बालमैत्री वातावरणको तय गर्न हरक्षेत्रले समयमै चासो राख्न सके हाम्रा बालबालिकाले आफ्नो भविष्य सुनिश्चित गर्न सक्लान् ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु :

१. आवधिक योजनाहरुको विभिन्न दस्तावेज- राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय ।
२. आर्थिक सर्वेक्षणका विभिन्न श्रृंखलाहरु - अर्थ मन्त्रालय ।
३. "सशक्तीकरण" का विभिन्न अंकहरु - महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय ।
४. सम्झनाका क्षणहरु, प्रशासनिक साहित्य - भाग ५, "चिन्तन" अच्युतप्रसाद पौडेल ।
५. सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकाका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना - शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय ।
६. विभिन्न दैनिक, साप्ताहिक राष्ट्रिय पत्र पत्रिकाहरु ।

नेपालमा द्वन्द्व पछिको व्यवस्थापनका आयामहरु र यसका केहि पाठहरु

✍ इन्दु घिमिरे*

“द्वन्द्व” लाई हामीले आपसी मनमुटाव, विचार र आवश्यकता विचको टकराव, वैचारिक वेमेल आदिको अवस्थाबाट सृजित देख्न सकिने वा नसकिने अवस्थाको टकरावको स्थितिलाई बुझ्दछौं। द्वन्द्वलाई हामी व्यक्तिगत, संगठनात्मक र देशगत हिसावले हेर्न सक्छौं। यहाँ उठाउन खोजिएको विषयवस्तु भने नेपालको सन्दर्भमा हो। आज विश्वका विभिन्न मुलुकहरु आन्तरिक द्वन्द्वबाट ग्रस्त भैरहेका छन्। यस सन्दर्भमा के महत्वपूर्ण छ भने वाह्य द्वन्द्व भन्दा आन्तरिक द्वन्द्वको गहिराई र संवेदनशिलता वढि र दीर्घकालीन प्रकृतिको हुन्छ। आन्तरिक द्वन्द्वका कारणहरुको खोजविन र निराकरणमा समग्र राज्यको क्षमता, यसका संरचनाहरु र स्रोतहरुको व्यवस्थापन, सम्वन्धहरुको पून नविकरण र सामाजिक सौहार्दता जस्ता पक्षहरुको वारेमा विचार पुर्याउनु पर्दछ। आन्तरिक द्वन्द्व र यसका आयामहरुको चिरफारमा केवल हामीहरुले शान्ति निर्माणका पक्षहरुमा मात्र ध्यान केन्द्रित गर्दा यसका कारणहरु ओभेलमा पर्ने र यसले केवल नकारात्मक शान्ति (हतियारको लडाई मात्र नहुने अवस्था) को मात्र वहाली हुन जाने र अन्त्यमा पुनः द्वन्द्वको अवस्था सृजना हुन सक्ने कुरालाई हेक्का राख्नु पर्दछ। शान्तिको निर्माणका लागि विभिन्न कार्यहरु भैरहेका छन्। शान्तिको

निर्माणको लागि काम गर्दा द्वन्द्व पछिको State building को पाटोलाई सँगसगै लैजाने कुरा चाहि हाम्रो चासोको विषय हुन सकेको खण्डमा मात्र हाम्रो दिगो शान्ति निर्माणको पाटो आगाडी वढ्न सक्दछ।

हाम्रो जस्तो जातिय, भाषिक तथा आर्थिक विविधता भएको देशको लागि द्वन्द्व पछिको समग्र व्यवस्थापनको विषय अति गम्भीर हुन जान्छ। अहिले नेपालमा विभिन्न शान्ति सम्झौताहरु र प्रत्यक्ष हतियारहरुको लडाई समाप्त भई संबिधान सभाको निर्वाचन सम्पन्न भएको समेत ३ वर्ष भै सकेको छ। विभिन्न समयमा भएको शान्ति वार्ता र सम्झौताहरुले द्वन्द्व व्यवस्थापनका धेरै संरचनाहरुको व्यवस्था गरेका छन्। यतिवेला द्वन्द्व पछिको व्यवस्थापनलाई हामीले कसरी लियौं, हाम्रा लिपिवद्ध भएका सम्झौता र कानूनी दस्तावेजहरुका अक्षरहरुको कत्तिको सम्मान गर्न सक्यौं, कुनैपनि विषयको व्यवस्थापनमा समय मुख्य तत्व हो, त्यसैले त्यो समय व्यवस्थापनमा संलग्न रहनु पर्ने प्राकृतिक कर्ताहरुको सहभागिता र संलग्नता कति गराउन सक्यौं, विकासका साभेदारहरुको सहयोग र द्वन्द्वका कारणहरुको विश्लेषण गरेर हाम्रा प्रयासहरुलाई त्यसतर्फ

* उप-सचिव, स्थानीय विकास मन्त्रालय

जोडन सकेका छौ वा छैनौ यावत पक्षहरुको गहिरो विश्लेषण गर्ने बेला भएको छ । यो सानो लेखमा यी सबै विषय वस्तुको सांगोपांगो लगाउन सम्भव नहुने भएकोले यहाँ यी पक्षहरुमा केहि मात्रामा सुक्ष्म भन्दा वृहत दृष्टिकोण राख्दै द्वन्द्व व्यवस्थापनका विभिन्न आयामहरुमा हामी कहाँ कहाँ चुक्यौ र अब तत्काल के गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा संक्षेपमा चर्चा गरिने छ ।

निश्चित रूपमा द्वन्द्व पछिको हाम्रो ध्यान शान्ति निर्माणको पक्षमा गैरहेको छ । तर शान्ति निर्माणको कार्य एकाँकी हुन सक्दैन । यसका विभिन्न आयामहरु हुन्छन्, शान्ति निर्माणको लागि विगत, वर्तमान र भविष्यको कुशल संयोजन आवश्यक छ । यी तिनवटा आयामका महत्वपूर्ण पाटाहरु नजरअन्दाज गरिएमा यसको मूल्य विगतको द्वन्द्व भन्दा चर्को हुन जाने विषय समेतलाई विर्सन हुँदैन । शान्तिको निर्माण एउटा छाया आकारको अवधारणा हो । यसभित्र युद्धको अन्त्य देखि आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक भौतिक आयाम, द्वन्द्वका कारणहरुको आधारमा पून निर्माण, नयाँ निर्माण, संयोजन जस्ता पक्षहरुको आधारमा राज्य निर्माण (State building) को सबै पक्षहरुको संयोजन रहन्छ । यहा शान्ति निर्माणका आयामहरुलाई अध्ययनको सजिलोको लागि यसरी हेर्न सकिन्छ ।

१) शान्ति निर्माणको उद्देश्य

हाम्रो परिवेशमा यसको उद्देश्य के होला ? द्वन्द्वका मूलभूत (Root) कारणहरुको संवोधन गर्नु हो कि सुशासनको प्रवर्द्धन र विवादहरुको समाधान गर्नु मात्र हो ।

यसको आधारमा हेर्दा हाम्रोमा यी दुइवटा को समिश्रण देखिन्छ । वास्तवमा हामीले द्वन्द्वका कारणहरुलाई विश्लेषण गरेर तदनुसृतको रणनीतिको तर्जुमा गर्ने तर्फ चुकेका छौ । हाम्रो अन्तरिम संविधान, शान्ति सम्झौताका केहि अक्षरहरुले द्वन्द्वका कारणहरुको सतही रूपमा उल्लेख गरेको भएतापनि यस्ता दस्तावेजहरुले विभिन्न संरचना, नीति र कानूनहरुको कार्यान्वयन स्वतः हुन जाने र यसबाट द्वन्द्वका कारणहरुको स्वतः संवोधन हुन जाने अपेक्षा गरेको पाइन्छ । हाम्रोमा शान्ति निर्माणको उद्देश्यहरुलाई स्पष्ट रूपमा अंगाल्न नसकिएको प्रमाण शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनको सवाल र संविधानको पटक पटक संशोधन, नयाँ नयाँ सम्झौता तर वेवारिसे अवस्था, आवधिक योजनाका उद्देश्य, नीति तथा रणनीतिमा निरन्तरता दिन नसकिएको अवस्थाबाट अवगत गर्न सकिन्छ ।

यसर्थ शान्ति निर्माण कार्यमा यसको उद्देश्यमा अर्जुन दृष्टि राखेर अरु प्रयासहरुलाई त्यस तर्फ केन्द्रित गरिएन भने हामी गन्तव्यमा पुग्न नसक्ने कुराको ग्यारेन्टी गर्न सकिन्छ ।

२) Means of Peace building

हामीले शान्ति निर्माणको माध्यमका रूपमा कुन विषयलाई प्राथमिकता दिएका छौ त भन्ने विषय पनि शान्ति निर्माणको दौरानमा महत्वपूर्ण हुन जान्छ । विश्वमा द्वन्द्वबाट देशलाई सफलतापूर्वक अवतरण गराएका देशहरुको प्रयासलाई हेर्दा यसका माध्यममा एकरूपता पाइँदैन । कसैले राजनैतिक संयन्त्रको माध्यमबाट त कसैले आर्थिक तथा सामाजिक विकासको माध्यमबाट देशलाई शान्तिको गन्तव्यमा पुर्याएका छन् । यसैले यसका माध्यमका रूपमा

दुईवटा Trend रहेका छन् । पहिलोमा राजनैतिक Intervention लाई प्राथमिकता दिने, दोस्रोमा आर्थिक सुरक्षा, सामाजिक र मानवीय सहायताद्वारा शान्तिलाई दिगो गराउने माध्यमलाई लिन सकिन्छ ।

हाम्रोमा यसतर्फ हाम्रा लिपिवद्ध अभिलेखहरु हेर्दा र अध्ययन गर्दा दोस्रो माध्यमको सहयोग लिन खोजेको देखिन्छ तर व्यवहारमा राजनैतिक माध्यमलाई मात्र प्राथमिकता दिएर अगाडी वढेको प्रत्यक्ष देखिन्छ । राजनैतिक माध्यम मात्र दिगो शान्ति निर्माणमा सम्पूर्ण हुन सक्दैन । यो एक वलियो माध्यम चाहि पक्कै हो, तर सवै चाही होइन । राजनैतिक माध्यमबाट मात्र शान्तिको कल्पना गरिनु घातक हुन सक्छ । त्यसैले सवै माध्यमलाई परिपूरक को रूपमा लैजाने र राजनैतिक माध्यमबाट अरु माध्यमलाई वैधता दिदै जानु पर्दछ ।

३) Temporal aspect of peace building

शान्ति निर्माणमा समयको पक्ष महत्वपूर्ण निर्धारक हुनसक्दछ । यो कामलाई अल्पकालीन वा दीर्घकालीन कस्तो रूपमा अगाडि वढाइएको छ, यस्तै शान्ति वहालिको क्षेत्रमा ठूलो अर्थ राख्दछ । हाम्रोमा गरिएको अभ्यासलाई हेर्दा यसलाई अल्पकालीन भन्दा पनि मध्यमकालीन योजनाको रूपमा लिइएको पाइन्छ । हाम्रो शान्ति निर्माणको लागि तयार गरिएका दस्तावेजहरुको अध्ययन गर्दा हामीले ३-४ वर्षमा शान्ति निर्माणको कार्य पुराहुने अनुमान गरिएको थियो । वास्तवमा द्वन्द्वको अवस्थामा सम्बन्ध (व्यक्ति व्यक्ति, व्यक्ति र समाज, समाज र व्यक्ति र नेतृत्व, जनता र राज्य विचको) भत्किएको अवस्थामा रहने भएकोले भौतिक पुनर्निर्माणको पाटो अपेक्षित समयमा पूरा

गर्न सकिएता पनि सामाजिक सम्बन्धको पाटोको पूनःसृजना गर्न समय लिन्छ । राज्य र व्यक्ति विचको विश्वासमा सुधार नहुँदासम्म स-साना द्वन्द्वहरुले स्थितिलाई जम्न दिदैनन् । त्यसैले शान्ति निर्माणलाई दीर्घकालीन रूपमा राज्य निर्माणको अभियानसंग जोड्नु पर्दछ ।

४) Main Actors of Peace building

यो अभियानका कर्ताहरुको बारेमा दुइवटा मत छ । एउटा मतमा अहिलेको (विश्वव्यापिकरण) अन्तर्निर्भरताको समयमा राज्य भित्रका कर्ताहरुको मात्र सहभागिताले शान्ति निर्माणको कार्यमा पूर्णता आउन सक्दैन भन्ने छ भने अर्को मत तर्फ आन्तरिक द्वन्द्वको प्रकृति संवेदनशील हुने भएकोले वाहिरी पक्षको भन्दा देशभित्रका विभिन्न पक्षको सहभागिता महत्वपूर्ण रहन्छ भन्ने मान्यता छ । यसको आधारमा हाम्रोमा भएको अभ्यासलाई विश्लेषण गर्दा हामीले द्वन्द्वरत पक्षसँग सम्झौता गर्दा समेत अन्तरराष्ट्रिय सहयोग लिइएको तथा विशेषज्ञ तथा आर्थिक सहयोग समेत लिएका छौ र थियौ । तर त्यस्तो सहयोगले पनि देखिने परिणाम दिन नसकेकोले अहिले देश भित्रकै विभिन्न पात्रहरुको सहयोगबाट यसलाई अगाडि वढाउन खोजिएको छ । आन्तरिक द्वन्द्व वढी संवेदनशील हुने भएकोले पनि यसमा वाहिरी पात्रको सहयोगको अपेक्षा गरिदा यसले निम्त्याउन सक्ने दीर्घकालीन असर र प्रभावलाई समेत विचार गरिनु पर्दछ । हाम्रो देशको विविधता पूर्ण स्थिति र द्वन्द्वका संरचनात्मक कारणहरु समेत रहेकोले देशको लागि आन्तरिक पात्रहरुको भूमिकाले महत्वपूर्ण स्थान राख्दछ ।

५) Process dimension

यसमा शान्ति निर्माणको लागि देशमा कार्यान्वयन गरिएका सबै कार्यहरू यसका भाग या प्रकृया हुन् या शान्ति निर्माण सबै कार्यहरूको परिणाम मात्र हो भन्ने दुई प्रकारका मत रहेका छन् । हाम्रोमा हाम्रो आवधिक योजनाको दस्तावेज हेर्दा हरेक गतिविधिहरू शान्ति निर्माणका इँटाहरू हुन भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । तर संविधानले शान्ति निर्माणको लागि गरिने भनेका कतिपय कार्यहरूलाई हेर्दा शान्ति निर्माण परिणामको रूपमा समेत लिएको भान हुन्छ । यसबाट हेर्दा हामीले शान्ति निर्माणलाई न त प्रकृयाको रूपमा अगाडि वढाउन सकेका छौं न त परिणामको रूपमा नै देखाउन सकेका छौं । कतिपय शान्ति निर्माणका आधारका रूपमा रहेका पूर्व सर्तहरूलाई समेत कार्यान्वयन नगरी आखा चिम्लेर बसेका छौं । यसैले गर्दा हामीले हाम्रो राजनीतिक संस्कृतिको आधारलाई समेत अध्ययन र अनुमान गरी हामीले गरेका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनमा इमान्दारीता प्रदर्शन गर्न सकेनौं भने जनताले शासन प्रणालीलाई नै खराब देख्ने अवस्था आउने छ र यसको पहिलो सिकार राजनैतिक दलहरू नै हुनु पर्ने तितो यथार्थतालाई मनन गर्नु पर्ने छ । दलहरूको कुकृत्यको सिकार शासन प्रणाली हुनु नपरोस् ।

६) Organization of Peace building

शान्ति निर्माणलाई समन्वय गर्ने नाममा केन्द्रकृत रूपमा लिइएको छ कि समन्वय मात्रलाई जोड दिनु भन्दा विभिन्न actors हरूको सहभागिताबाट विविधतामा जोड दिइएको छ ।

शान्ति निर्माण कार्य कुनै एक संगठनको छाया भित्र मात्रवाट संचालन गर्न सकिने गतिविधि होइन । केवल समन्वयको हिसावले सजिलो हुनेगरी यसको संगठनात्मक संरचनाको निर्माण गरिनु हुँदैन । यो Multidimensional approach भएको हुनाले यसका Actors को सहभागिता रहने गरी संगठनात्मक संरचनाको निर्माण गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा द्वन्द्वका कारण समेतको अप्रत्यक्ष रूपमा भएपनि सम्बोधन होस् ।

हाम्रोमा हेर्दा विभिन्न संगठनात्मक संरचनाहरूको निर्माण गरी विभिन्न वर्गको सहभागिता र स्वामित्व बोध गराउने अवस्थाको सृजना गर्न खोजिएको छ । तर पनि समन्वयको नाममा अग्रपंक्तिका actors को भूमिका वढी देखाउन खोजिएको छ । माथिका सबै आयामहरूको विश्लेषण र हाम्रो अवस्था समेतलाई आधार मानेर हेर्दा दिगो शान्ति र विकासको लागि तिनवटा Broad prospect वाट अवका पाइलाहरू अगाडी वढाउनु पर्दछ ।

संरचनागत पक्ष

(The Structural dimension Addressing the root causes)

यसमा विशेष गरेर द्वन्द्वका अदृष्य तथा दृष्य कारणहरूको बारेमा संबोधन गर्ने आधारहरू खडा गर्ने विषयहरू पर्दछन् । यस अन्तर्गत नेपालले समाजका विभिन्न वर्गहरूमा रहेको परम्परागत भिन्नता, अवसरहरूको वितरण तथा क्षमतागत तत्वले सृजना गरेको भिन्नतालाई सम्बोधन गर्ने नीति र कानून, कार्यक्रम, श्रोतको विनियोजन र यी सबै व्यवस्थाहरूको सामाजिक वैधता कायम गर्ने तर्फ ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ ।

कतिपय सामाजिक र संरचनात्मक सुधारका प्रयासले समाजमा छोटो समयमा वैधता कायम गर्न कठिन हुन्छ । त्यसैले सामाजिक स्वीकार्यताको लागि स्थितिपत्रको सार्वजनिकरण, क्रमशः लागु गरिने विषय, अर्को पक्षलाई वञ्चित नगरिने कुराको बारेमा ख्याल गरिनु पर्दछ । नागरिक समाजको सामाजिककरण, राज्यको व्यवस्थापिकाको कार्यको राजनीतिकरण, कार्यपालकीय कार्यको दक्षता र निष्पक्षीकरण, न्यायपालकीय कार्यको पहुँच, मितव्ययिता, शिघ्रता र जनसचेतिकरण गराउने प्रयासले मात्र पनि द्वन्द्वका कारणको संवोधन र संरचनागत प्रयोगका पक्षमा दृश्य र बोधगम्य परिणाम ल्याउन सक्दछ ।

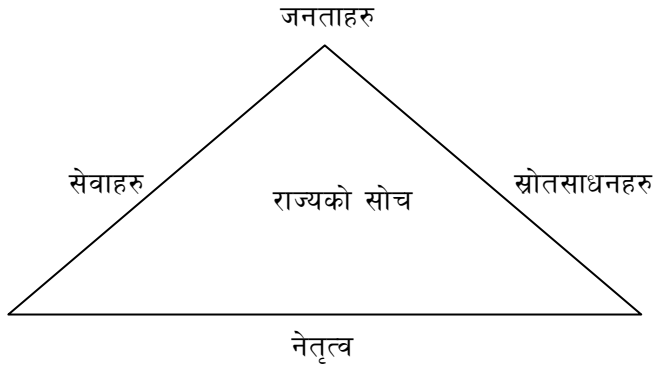
Relational Dimension

यस आयाममा हाम्रो संविधानले राज्यको दायित्व भित्र समेटेका विषय वस्तुको तत्कालीन कार्यान्वयन, शान्तिका लागि गठन गरिने भनेका संरचनाहरूको स्थापना र संचालन, राज्यका अंगहरूमा जनताको विश्वासको पुनःसृजना, संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन, समाजको तल्लोतहवाट र द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित, संलग्न व्यक्ति वा समूहको संलग्नतामा वार्ताजन्य कार्यहरूको थालनी, तथ्य पत्ता लगाउने जस्ता कार्यहरू गरिनु पर्दछ । यसमा संविधान तथा वृहत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएका विषयहरू जस्तै सेना समायोजन, द्वन्द्वबाट विस्थापितहरूको पुनःस्थापना कार्य, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन, सार्वजनिक सेवा प्रवाहको माध्यमबाट व्यक्ति र व्यक्ति, व्यक्ति र समाज, व्यक्ति र राज्य र समाज

र राज्यबीचको सम्बन्धमा सुधार ल्याउने प्रयत्न गरिनु पर्दछ ।

Personal Dimension

द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित व्यक्तिहरूको मनोसामाजिक असर कमगर्न कार्य सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग मार्फत सत्यको खोजी गर्ने, क्षमादानका कार्य गर्ने गलतिको महसुस गराउने, समस्या समाधान बर्कसप संचालनगर्ने, स्थानीय स्तरमा शान्ति निर्माणमा सहयोग गर्ने संस्था तथा व्यक्तिको Inventory राख्ने र सम्मान गर्ने, समाजमा पुनःएकिकरणका कार्यक्रम, confidence बढाउने कार्यगर्ने, विस्थापित व्यक्तिहरूको क्षमता विकासमा लगानी गरी आय आर्जनको कार्यमा सहयोग गर्ने जस्ता कार्यहरूको कार्यान्वयनबाट व्यक्तिगत स्तरको Confidence र विश्वासको सृजना गर्न सकिन्छ । यसरी राज्यले शान्ति निर्माणको प्रकृयाका लागि राज्यको निर्माणको प्रकृयासंग जोडी व्यक्तिगत तहमा समेत कार्यक्रम मार्फत प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने प्रयास गर्नु पर्दछ । जस्तै गर्दा हालको राज्यप्रति बढेको अपेक्षाको व्यवस्थापन गर्न सजिलो हुने, राज्यको क्षमताको र संभाव्य उपायहरूको बारेमा अवगत भई विश्वास बढ्ने, व्यक्ति व्यक्तिको योगदानबाट सकारात्मक सोच भएको समाजको निर्माण गर्न सकिने हुन्छ । त्यसैले राज्यले अहिलेका अवस्थामा व्यक्तिगत तहमा समेत प्रभाव पार्ने किसिमका रणनीतिहरू लिनु आवश्यक छ । अन्त्यमा राज्यले द्वन्द्व पछिको पुनःनिर्माण शान्ति तथा विकासको लागि तल उल्लेखित पक्षहरूको एकिकरण गरी यसैलाई आधार मानेर रणनीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी गर्नु पर्दछ ।

मुलुकको दिगो शान्ति र समृद्धिलाई दृष्टिगत गरी जनताका अपेक्षा, अवस्था र संभाव्यताको परिप्रेक्षमा उपलब्ध स्रोतसाधनको परिधिभित्र रहेर सार्वजनिक सेवाहरुको प्रभावकारी व्यवस्थापन मार्फत संक्रमणकाललाई छोट्याउनुको विकल्प छैन । माथिको चित्रवाट पनि यो कुराको अवगत गर्न सकिन्छ, कि यी सबै विषयहरुको आधार बनेको कुशल नेतृत्वको क्षमता नै हो । राज नेताहरुको उपस्थिति र त्यागवाट मात्र अहिलेको अवस्थाको सफल अवतरण गराउन सकिने कुराको आस गर्न सकिन्छ । भनिन्छ, यस्तै अष्टेरो अवस्थामा चमत्कारीक नेताको जन्म हुन्छ, तर हाम्रो देश यस भनाईबाट पनि अपवादमा परेको छ ।

देखिएका छन् । यसरी हेर्दा नेपाल अहिले विभिन्न प्रकारका संक्रमणकालवाट गुजिरहेको छ । अरु देशहरुको अभ्यासहरुको अध्ययन गर्दा हाम्रो देशमा शान्ति निर्माणको मूल लक्ष्यमा नै विचलन आएको महशुस हुन थालेको छ । हामी द्वन्द्वका कारकहरुको संवोधन गर्न छोडेर एक पछि अर्को नयाँ नयाँ मुद्दाहरुमा अल्मलिएका छौ । आफ्नो आफ्नो परिवेशका द्वन्द्व व्यवस्थापनका विभिन्न तौरतरिकाहरु हुने भएतापनि केहि यस्ता प्रकृयाहरु र आयामहरु छन् जस्ता हामीले अरु देशको अनुभववाट पनि सिक्न सक्छौ । यस स्थितिमा व्यक्तिगत सुरक्षा, सामुहिक सुरक्षा, विचार, संस्कृतिको, समुदायको पहिचान जस्ता पक्षहरु प्राथमिकतामा पर्दछन् ।

नेपालमा शान्ति निर्माणको प्रकृयामा विभिन्न प्रकारका आरोह अवरोहहरुको प्रतिबिम्बहरु

सन्दर्भ सामाग्रीहरु:

१. Ekaterina step anova, Anti terrorism and Peace building During and Post conflict, Stockholm, June 2003.
२. Shabbir Cheema, Building Democratic Institutions, Kumariaan press, 2005.
३. United Nations Development Programme and Chr Micheelsen Institute, Goverance in Post conflict Situation.
४. Peace building.com
५. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल
६. विभिन्न पत्रपत्रिकाका लेखहरु

शान्ति र संविधान

काशीराज दाहाल*

पृष्ठभूमि

शान्तिको विषय आज कुनै एक मुलुकको मात्र चासो र सरोकारको विषय नभई विश्वव्यापी रूपमै सबैको चासो र सरोकारको विषय बनेको छ । विश्वको कुनै एक भागमा भएको अशान्ति र हिंसाले विश्वको अर्को कुनै भागमा समेत असर र प्रभाव पुऱ्याएको हुन्छ । विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकासले विश्व नै एउटा साँघुरो गाउँमा परिणत भएको छ । आज विश्वका सबै ठाँउमा शान्ति छैन । शान्ति विना न त विकास सम्भव छ, न त मानव सुख नै सुनिश्चित हुन्छ । दिगो शान्ति कायम गर्नका निम्ति सबै चिन्तित भएको अहिलेको अवस्था हो । शान्ति सबैको चाहनाको विषय हुँदा हुँदै पनि सामाजिक संरचना, वैचारिक मतभेद, वर्गीय स्वार्थ, सामाजिक हैसियत जस्ता विभिन्न कारणले समाजमा शान्ति खलबलिरहेको छ, हिंसा र तनाव बढ्दो छ । शान्तिका निम्ति वार्ता, सम्झौता र हतियार नियन्त्रणका अनेकौँ प्रयासहरू भएपनि शान्ति कायम हुन सकेको छैन । शान्ति निर्माणकालागि विश्वको ध्यान, धन र श्रमको अत्यधिक लगानी भईरहेको छ । तर पनि शान्तिलाई संस्थागत गर्न सकिएको छैन । द्वन्द्व र हिंसाको चपेटामा मानव जीवन कष्टप्रद बनेको छ । कतिपय मुलुकहरू द्वन्द्व र हिंसाका कारण गहिरो समस्यामा डुबेका छन् ।

विश्वमा शीतयुद्ध पूर्व एक राज्यले अर्को राज्यमा आफ्नो प्रभुत्व जमाउने उद्देश्यले राज्य राज्यका बीच द्वन्द्व र युद्धहरू हुने गर्थ्यो भने शीतयुद्धको समाप्ति पछि द्वन्द्वको स्वरूपहरू बदलिएका छन् । राज्य राज्य बीचको द्वन्द्वहरू भन्दा राज्यका आन्तरिक द्वन्द्वहरू बढेका छन् । अहिले पहिचान, प्रतिनिधित्व र पहुँचका लागि द्वन्द्वहरू भइरहेका छन् । आत्मनिर्णय र स्वायत्तताका निम्ति जातिय द्वन्द्व, साम्प्रदायिक द्वन्द्व, विद्रोहहरू भइरहेका छन् । आन्तरिक शक्ति सङ्घर्षका कारण कतिपय राज्यहरू टुक्रिन पुगेका छन् । द्वन्द्व र हिंसाले मानव जीवनमा पुऱ्याएको अकल्पनीय पीडाको पाठबाट अभिपनि ज्ञानको क्षितिज खुल्न सकेको छैन । प्रथम विश्वयुद्धले पुऱ्याएको विनाशको अनुभव हुँदा हुँदै पनि दोश्रो विश्वयुद्ध रोक्न सकिएन । दोश्रो विश्वयुद्धको पीडाबाट पनि मुलुकहरूले शान्तिको पाठ सिक्न सकेनन् । अहिले पनि आन्तरिक द्वन्द्वका कारण कतिपय मुलुकहरूले ठूलो सङ्कट व्यहोर्नु परेको छ । अफ्रिकाको आङ्गोला, लाइबेरिया, मोजाम्बिक, रूवाण्डा, सोमालिया, सूडान, इथियोपिया जस्ता मुलुकहरू हिंसाजन्य द्वन्द्वको मारबाट गुज्रिनु पर्‍यो । दक्षिण अमेरिकाका ग्वाटेमाला, एलसल्वाडोर लगायतका विभिन्न मुलुकहरू, यूरोपका युगोस्लाभिया लगायतका

* संविधान विश्लेषक तथा अध्यक्ष, प्रशासकीय अदालत

मुलुकहरू र एशिया समेतका कतिपय मुलुकहरूले आन्तरिक द्वन्द्व, जातिय हिंसा, साम्प्रदायिक विद्रोहका कारण ठूलो धनजनको क्षति सहित अस्थिरता, अन्यौलता र अराजकताको स्थितिलाई सामना गर्नु पर्यो । अहिले पनि असल शासन र लोकतान्त्रिक पद्धतिको निर्माणका निम्ति इजिप्ट, लिविया, यमन, बहराईन, आइभरिकोष्ट जस्ता मुलुकहरूमा हिंसाको ज्वाला दन्किरहेकै छ । द्वन्द्व र हिंसाको कारण विनाश रोकिएको छैन । सन् १९४५ पछि सन् २००३ सम्म करिब ४ करोड जनसंख्याले हिंसात्मक द्वन्द्वका कारण ज्यान गुमाएका छन् । मुलुकको आन्तरिक द्वन्द्वको कारण २ करोड दशलाख भन्दा बढी जनसंख्या शरणार्थी बनेका छन् । २ करोड पचास लाख भन्दा बढी विस्थापित भएका छन् । द्वन्द्व र हिंसाको स्थितिले खाद्यान्न सङ्कट र स्वास्थ्य समस्याका कारण तेस्रो विश्वका कतिपय मुलुकहरू गृहयुद्धको चपेटामा परेका छन् ।

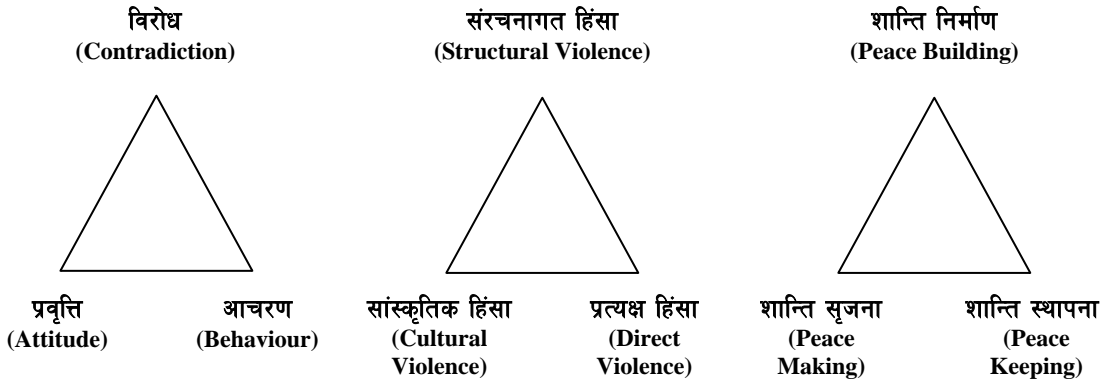
द्वन्द्वका कारण र शान्तिको खोजी

द्वन्द्व आफैमा एउटा गतिशील प्रक्रिया पनि हो । यसको समयमा नै समाधान गर्न सकियो भने यसले मुलुकलाई गतिशीलता प्रदान गर्छ । समयमा नै समस्याको समाधान गर्न सकिएन भने द्वन्द्वले समाजलाई विनाशमा परिणत गर्छ । दोश्रो विश्वयुद्ध पूर्व द्वन्द्वका कारण र समाधानको खोजीका सम्बन्धमा कुनै वैज्ञानिक र वस्तुगत रूपमा अध्ययन गर्ने पद्धतिको विकास भईसकेको थिएन । सुरु सुरुमा राज्यलाई केन्द्रित गरी (*State-centric approach*) द्वन्द्व समाधानको खोजी गर्ने प्रयासहरू भएकोमा त्यसबाट मात्र समस्याको निदान हुन नसक्दा राज्य, नागरिक समाज, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट समेत सबैको सहयोग र सामूहिक प्रयासबाट द्वन्द्वको

चुरो पत्ता लगाई समस्याको समाधान खोज्ने प्रक्रियाहरू विकास हुँदै गएको छ । आज कुनै पनि मुलुकको आन्तरिक द्वन्द्व त्यस मुलुकको भौगोलिक सीमामा मात्र सीमित नभई वाह्य कारणबाट पनि सृजित हुने गरेको देखिनाले शान्तिका लागि आन्तरिक र वाह्य दुवैको सहयोग आवश्यक पर्नगएको छ । द्वन्द्व समाधानका सम्बन्धमा आत्मकेन्द्रित भई समाधान खोज्ने परम्परागत पद्धतिमा परिवर्तन भई समाजमा जरा गाडेर बसेको द्वन्द्व समाधानका निम्ति समस्याको चुरो पहिल्याई सामाजिक न्याय र समन्यायमा आधारित राज्यको संरचनामा समेत सुधार गरी निकाश खोज्नु पर्ने मान्यताहरूको विकास भएको छ ।

सन् १९६० को अन्ततिर द्वन्द्वविद् जोहन गाल्टुडले द्वन्द्व एउटा गतिशील प्रक्रिया हो भन्दै ज्यामितीय त्रिभुजको माध्यमद्वारा द्वन्द्वका कारण र त्यसको समाधानको उपायहरू वैज्ञानिकरूपमा व्याख्या र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरे । उनको भनाइमा समाजमा विभिन्न स्वार्थका कारण एक अर्काप्रति आ-आफना उद्देश्य प्राप्तिका निम्ति अन्तरविरोधहरू (*Contradiction*) हुन्छन् । आ-आफ्नो उद्देश्य प्राप्त गर्न त्यही अनुरूपको प्रवृत्तिहरू (*Attitude*) को सृजना हुन्छ, जब धम्की र बलको प्रयोग गर्ने आचरणगत कार्य (*Behaviour*) हुन्छ, तब त्यसले हिंसालाई जन्माउँछ । उनले सन् १९९० मा पुनः अर्को खाका प्रस्तुत गर्दै राज्यको विभेदकारी व्यवस्थाले पार्ने प्रभाव चाहे त्यो गरिबी होस् वा अन्य त्यसले संरचनागत द्वन्द्वको सृजना गर्छ र मुलुकलाई प्रत्यक्ष हिंसामा धकेल्छ, आफूले गरेको हिंसाको औचित्य सिद्ध गर्ने गरी हिंसाको संस्कृतिको विकास हुन्छ । यस्तो अवस्थामा प्रत्यक्ष हिंसालाई रोक्न द्वन्द्वरत पक्षको आचरणमा सुधार गर्नुपर्छ, त्यसो नगरेसम्म हिंसा रोकिन्न । संरचनागत द्वन्द्वको अन्त्य गर्न राज्यको संरचनागत भेदभाव र अन्यायको अन्त्य गरी शान्ति निर्माणको निम्ति

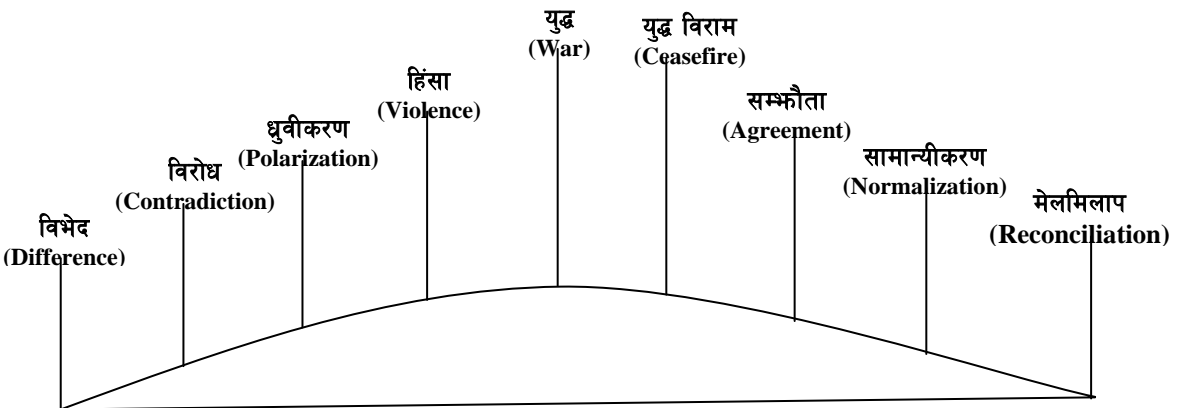
Galtung's Models of Conflict, Violence and Peace

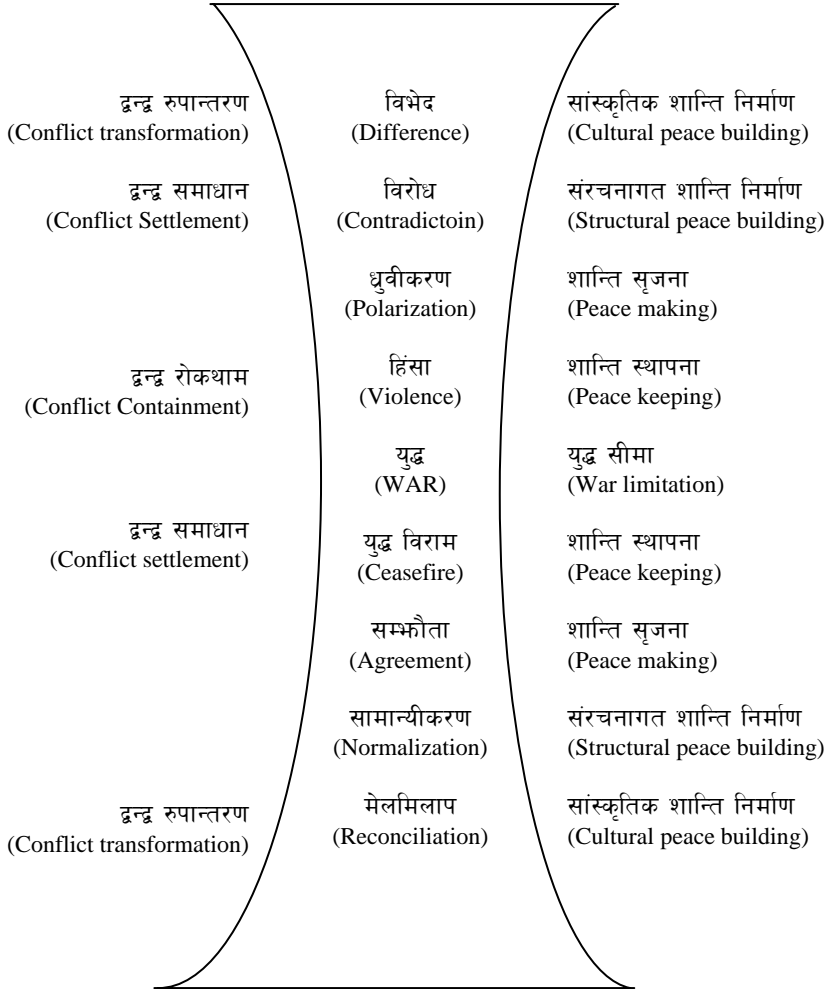
द्वन्द्व रूपान्तरणको व्यापक रणनीति बनाउन सक्नुपर्छ । उनी भन्छन् प्रत्यक्ष हिंसालाई मात्र रोक्न गरिएको रोकथाम केवल “नकारात्मक शान्ति” (*Negative peace*) मात्र हो । स्थायी शान्ति वा “सकारात्मक शान्ति” (*Positive peace*) का लागि राज्यको संरचनागत पक्षमा व्यापक सुधार गरी हिंसाको संस्कृतिलाई अन्त्य गर्न सक्नुपर्छ । समाजमा विभिन्न कारणबाट द्वन्द्वहरू सृजना हुने गर्छन् । समाजका विभिन्न शक्तिहरूले राज्यव्यवस्थामा आफ्नो भूमिका पाएन

भने आफ्नो भूमिका सुरक्षित गर्न त्यस्ता पक्षहरूको क्रियाकलापले राज्यका विरुद्ध द्वन्द्वहरू चर्काउँछन् । द्वन्द्वलाई राज्यले समयमै सम्बोधन गर्न सक्यो भने त्यसले भयावह रूप लिदैन अन्यथा द्वन्द्वका बीजहरू बढेर युद्धमासमेत परिणत हुन पुग्छन् । द्वन्द्वविद्हरूले (*Glas1; 1982; Fisher and Keashly, 1991*) द्वन्द्वका उतार चढावलाई देहाय बमोजिम विश्लेषण गरेको देखिन्छ ।

Conflict Escalation & De-escalation Model (Glas; Fisher & Keashly)

The Hourglass Model (Ramsborthan & Woodhouse)

दिगो शान्तिका निम्ति परम्परागत राज्यको ढाँचामा पुनः संरचना गरी सामाजिक न्याय र समन्यायमा आधारित लोकतान्त्रिक राज्यव्यवस्थाको निर्माणद्वारा सीमान्तकृत र अधिकारबाट वञ्चित समुदायलाई राष्ट्रको मूलप्रवाहीकरणमा नपुऱ्याएसम्म त्यस्तो मुलुकमा दिगो शान्ति निर्माण हुँदैन भन्ने मान्यताहरूको विकास भएको देखिन्छ । सबैको राज्य व्यवस्थामा साभेदारी र हिस्सा हुनुपर्छ । राज्यशक्तिमा हिस्सा नपाएमा

विद्रोहको श्रृजना हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई “हावरग्लास मोडेल” ले प्रस्तुत गर्छ । असल शासन वा सुशासनका निम्ति लोकतान्त्रिक प्रणालीलाई आत्मसात गरेको संविधानबाट राज्य संचालन गर्ने पद्धतिको विकास पनि दिगो शान्तिका निम्ति आवश्यक छ भन्ने चिन्तनहरूको विकास भएको देखिन्छ । यसैगरी मुलुकमा अल्पकालीन टालटुले द्वन्द्व समाधानको रणनीतिले दिगो शान्ति कायम नहुने हुँदा दीर्घकालीन

रोकथाममूलक रणनीतिका निमित्त आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक लगायत विभिन्न पक्षको रूपान्तरणद्वारा नै स्थायी शान्ति कायम गर्ने तर्फ राज्यको ध्यान जानुपर्ने अवधारणाहरू विकसित भएको देखिन्छ ।

शान्तिका पूर्व शर्तहरू

समाजमा उत्पन्न हुने मतभेद र द्वन्द्वहरूलाई समयमा नै राज्यले सम्बोधन गर्न नसक्दा कतिपय मुलुकहरू गृहयुद्धको मारबाट असफल राज्यमा परिणत भएका छन् । आज अफगानिस्तान, इराक लगायत अफ्रिकाका कतिपय मुलुकहरू असफल राज्यको रूपमा दरिएका छन् । राज्यले समयमै समस्याको पहिचान गरी समाधानको उपाय नखोज्ने हो भने मुलुक द्वन्द्वको भूवरीमा परी असफल राज्य हुनेछ । युद्धको रोकथाम र हिंसात्मक द्वन्द्वको नियन्त्रणले “नकारात्मक शान्ति” मात्र कायम गर्न सक्छ । नकारात्मक शान्ति अर्थात् मुर्दा शान्ति कायम गर्नु मात्र द्वन्द्वको समाधान होइन । दिगो शान्ति अर्थात् सकारात्मक शान्तिका निमित्त हिंसामा उत्रेका पक्षहरूको मानसिकता र आचरणलाई शान्तिगामी बनाउन उनका प्रवृत्ति र व्यवहारमा सुधार गर्न सक्नुपर्छ । सामाजिक भेदभाव र अन्यायलाई समाप्त गर्न राज्यका सामाजिक पक्षमा सुधार गर्ने मूल विषयलाई राज्यले सम्बोधन नगरेसम्म दिगो शान्ति कायम हुन सक्दैन । विश्व इतिहासमा युद्ध र द्वन्द्वको पीडापछि दिगो शान्ति कायम गर्न युद्धरत पक्षका बीच सम्झौता गरी शान्ति कायम गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्ने गरिन्छ । यूरोपमा भएको त्यसबेलाको ३० वर्षे युद्धको परिणाम सन् १६४८ मा “वेस्टफेलिया सन्धि” गरी दिगो शान्तिको चाहना व्यक्त गरियो । यसैगरी लुइस चौधौंको समयमा भएको युद्धको परिणाममा सन्

१७९३ मा युट्रेच्ट सन्धि, नेपोलियन युद्धपछि १८१५ मा भियना महासन्धि, प्रथम विश्वयुद्ध पश्चात सन् १९१९ को पेरिस महासन्धि, दोश्रो विश्वयुद्ध पश्चात सन् १९४५ को सनफ्रान्सिस्को महासन्धिद्वारा युद्धलाई निरूत्साहित गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त भएको भएपनि युद्धका शृङ्खलाहरू रोकिएका छैनन् । आन्तरिक द्वन्द्वको समाधान गर्न युद्धरत पक्षकाबीच शान्ति सम्झौता गर्ने प्रचलनको विकास गरी दिगो शान्तिका आधारहरू सोही सम्झौतामा उल्लेख गर्ने रणनीतिहरूको विकास भएको छ । कतिपय मुलुकहरूको आन्तरिक द्वन्द्व शान्ति सम्झौताबाट सफल रूपमा समाधान भएको घटनाहरू देखिन्छन् भने कतिपय मुलुकहरूमा शान्ति सम्झौताको पालना नहुँदा मुलुकहरू पुनः द्वन्द्वमा फसेका पनि देखिन्छन् ।

द्वन्द्वविद् होल्स्टी लगायतका विश्लेषकहरूले शान्तिका पूर्वशर्तका रूपमा देहायका विषयहरूको व्याख्या गरी त्यसको सुनिश्चितता नै शान्तिको पूर्वशर्त मानेका छन् -

१. राज्यको आन्तरिक द्वन्द्व र कचिङ्गलको मुख्य जड शासन प्रणाली (*Governance System*) सँग जोडिने गर्छ । निरङ्कुश शासन व्यवस्थामा जनताहरू लोकतान्त्रिक पद्धति निर्माणका निमित्त आन्दोलित भईरहेका हुन्छन् । आजको विश्वमा लोकतान्त्रिक राजनीतिक प्रणाली स्थापनाका निमित्त आन्तरिक द्वन्द्वहरू बढ्दो देखिन्छ । शान्तिको पूर्वशर्त लोकतान्त्रिक राज्यव्यवस्थाको निर्माण हो । लोकतान्त्रिक राज्यव्यवस्थामा जनता राज्यको सर्वोच्च शक्ति हुन्छ । राज्यका महत्वपूर्ण प्रश्नहरूको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार जनतामा रहन्छ । यसैले हिंसाको अन्त्य र युद्धको समाप्तिका निमित्त गरिने

शान्ति सम्झौतामा दिगो शान्तिकालागि लोकतान्त्रिक राजनीतिक प्रणाली अपनाउने प्रतिवद्धता शान्तिको पूर्वशर्तको रूपमा मानिएको हुन्छ ।

२. द्वन्द्व पछि दिगो शान्तिको अर्को महत्वपूर्ण पूर्वशर्त भनेको परिवर्तित राजनीतिक व्यवस्था जनताबाट अनुमोदित भई त्यसले वैधानिकता प्राप्त गरेको हुनुपर्छ । जनताले अनुमोदन नगरेको राजनीतिक व्यवस्था दिगो हुँदैन । राज्यको काम कारवाहीमा जनताले वैधानिकता (*Legitimacy*) प्रदान गरेको अवस्थामा नै राज्यप्रतिको विश्वास र वफादारिताका कारण शान्ति कायम सहज हुनसक्छ ।
३. परिवर्तित राजनीतिक पद्धतिलाई जनताले आत्मसात गरी त्यसप्रति अपनत्व र स्वामित्व ग्रहण (*Assimilation*) गरेको हुनुपर्छ । यो वैधानिकतासँग पनि अन्तरसम्बन्धित हुन्छ । जनताले ग्रहण नगरेको वा त्यसलाई पचाउन नसकेको राजनीतिक व्यवस्थाले दिगो शान्ति प्रदान गर्न सक्दैन ।
४. परिवर्तित लोकतान्त्रिक पद्धतिलाई संस्थागत गरी विधिको शासन कायम गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायका मान्यताहरूलाई लागू गर्ने र राज्यले आपराधिक क्रियाकलाप गर्ने जोसुकैलाई पनि कारवाही गर्ने प्रतिवद्धता देखाउनु पर्छ । राज्यले अपराध गर्नेहरू प्रति भय र डर प्रदान गर्न सकेन भने हिंसाका घटनाहरू भईरहन्छन् । कानुनी राज्यको प्रतिकूलका व्यवहार अपराधजन्य मानी त्यसलाई कारवाही गर्न प्रतिरोधक प्रणाली

(*Deterrent System*) को विकास आवश्यक हुन्छ ।

५. राज्यको शासन प्रणालीले राज्य पक्ष र विद्रोही पक्ष बीच भएको शान्ति सम्झौतालाई समयमा नै कार्यान्वयन गर्न सक्ने क्षमता प्रदर्शन गर्न सक्नु पर्छ । यसकालागि राज्यका निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि त्यतिकै आवश्यक हुन्छ । शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट कार्यप्रणाली र कार्यान्वयन गर्ने बलियो संरचना निर्माण हुनुपर्छ ।
६. युद्ध र हिंसा मानव सभ्यता र प्रगतिको बाधक हो भन्ने कुरालाई आत्मसात गर्दै युद्ध विरुद्धको नीति र शान्ति उन्मुख पद्धतिको विकास शान्तिको पूर्वशर्त हो । द्वन्द्वपरान्त कुनै पनि किसिमको हिंसाजन्य व्यवहार हुनुहुन्न ।
७. द्वन्द्व पश्चात सृजित शान्ति सम्झौताले सम्बोधन गर्न नसकेका कुराहरूलाई छलफल र संवादबाट शान्तिपूर्ण किसिमले समाधान गर्दै जाने मान्यतालाई अङ्गिकार गर्नुपर्छ । शान्ति सम्झौताको अनुगमन र पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्रको निर्माण पनि त्यतिकै आवश्यक ठानिन्छ ।
८. द्वन्द्वपरान्त दिगो शान्तिकालागि शान्तिमा बाधा पुऱ्याउन सक्ने भविष्यका सम्भाव्य विषयहरूका सम्बन्धमा पूर्व आंकलन, अनुमान र सजकता (*Anticipation of future issues*) अपनाउनु पर्ने हुन्छ । यसकालागि भविष्यमा उठ्नसक्ने विषयहरूको पहिचान, अनुगमन र व्यवस्थापनकालागि निश्चित संरचना सहितको कार्यप्रणाली

आवश्यक हुन्छ, *(The Peace system must not only resolve the old issues that gave rise to previous wars; it must anticipate new issues, new actors, and new problems and it must design institutions, norms and procedures that are appropriate to them. (Holsti, 1991:347)*

द्वन्द्व पश्चात (*Post-Conflict*) को समाजमा शान्ति निर्माण (*Peace Building*) महत्वपूर्ण कुरा हो । द्वन्द्व पश्चात पुनर्निर्माणका (*Reconstruction*) सन्दर्भमा लडाकु र हतियारको व्यवस्थापन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलापको सृजना, शान्ति पुनर्स्थापनमुखी बजेटको व्यवस्था, पुनर्स्थापन र समायोजनकालागि विश्वासको वातावरण, भौतिक संरचनाहरूको पुनर्निर्माण, राज्यको पुनर्संरचना, राज्यका निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि, कानुनी शासनको प्रत्याभूति जस्ता कार्यहरू हुनुपर्छ । द्वन्द्व अन्त्य गर्ने सम्झौता गर्दैमा शान्ति निर्माण भईहाल्ने होइन । यसका निम्ति द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माणको काम हुनुपर्छ । दिगो शान्तिकालागि लोकतान्त्रिक संविधानको निर्माण, भौतिक र आर्थिक पुनर्निर्माण, नयाँ सरकारलाई सत्ता हस्तान्तरण, सहमति र सहकार्यका आधारमा सङ्क्रमणकालको व्यवस्थापन जस्ता कुराहरू हुनुपर्छ । यसैगरी विस्थापितहरू पूर्ववर्ती अवस्थामा फर्कने (*Right to return*), वसोवासको प्रवन्ध (*Resettle*) र पुनर्निर्माण (*Rebuild*) त्यतिकै महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

सङ्क्रमणकाल र संविधान

संविधान राज्य व्यवस्थालाई व्यवस्थित र नियमित गर्न निश्चित सिद्धान्तलाई संग्रहित गरेको राजनैतिक एवं कानुनी लिखत हो । संविधानले

मूलतः राज्यको संरचना र कार्यप्रणालीलाई व्यवस्थित गरी नागरिक अधिकारलाई प्रत्याभूत गर्छ । आधुनिक विश्वमा विधिको शासनलाई जीवन्त बनाउन संविधान निर्माणको कार्य आफैमा एउटा शान्तिपूर्ण आन्दोलन हो । संविधान जुनसुकै बेलामा पनि सजिलैसँग बनिहाल्ने कानुन नभइ, यो त खास अवस्था र परिस्थितिमा विशेष प्रक्रियाद्वारा बनाइने राज्यको मूल कानुन हो । खासगरी जनआन्दोलन वा क्रान्तिको परिणाम वा मुलुकको राजनीतिक परिवर्तनको परिस्थितिमा वर्तमान र भविष्यलाई निर्देशित गर्ने राजनीतिको नियमलाई व्यवस्थित गर्न संविधान निर्माण गरिन्छ । आधुनिक राज्य संविधानवादको सिद्धान्त बमोजिम चल्नु पर्छ भन्ने मान्यतालाई साकार बनाउन संविधान निर्माण गरिन्छ । आज विश्वका धेरै मुलुकहरू संविधान निर्माणका प्रयोगशाला बनिरहेका छन् । राजनीतिक संस्कार र लोकतान्त्रिक संस्कृतिको विकास हुन नसक्दासम्म संवैधानिक राज्यको विकास हुन सक्दैन । संविधान सृजित निकायहरूको काम कारवाहीको प्रभावकारितामा नै संविधानको आयु निर्भर गर्ने हो । द्वन्द्वलाई अन्त गरी दिगो शान्ति कायम गर्न कतिपय मुलुकहरूले नयाँ लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गरेका भए पनि ती मुलुकहरूमा आर्थिक विकास र सामाजिक सद्भाव कायम हुन नसक्दा लोकतान्त्रिक संविधान पनि असफल बनेका छन् । लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्न सोही अनुरूपको लोकतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्था र बलियो राज्य बनाउने किसिमको आर्थिक विकासको सुनिश्चितता आवश्यक छ ।

आन्दोलन र क्रान्तिपछिको सङ्क्रमणकाल निश्चयनै चुनौतीपूर्ण हुन्छ । आन्दोलन र क्रान्ति गर्ने राजनीतिक शक्तिहरूले समयमै आन्दोलन र क्रान्तिका उपलब्धिहरू संग्रहित गर्न

नसक्दा प्राप्त उपलब्धिहरू गुमेका उदाहण विश्वमा प्रसस्तै देखिन्छन् । मुलुकलाई सङ्क्रमणको पीडाबाट मुक्ति दिलाउन आन्दोलनकारी शक्तिहरूबीच बलियो एकता र सहकार्य हुनुपर्छ । दुर्भाग्यवश, नेपालमा त्यस्तो हुन सकिरहेको देखिन्छ । दीर्घकालीन लक्ष्य बोकेका राजनीतिक दल र तिनका नेताहरू सङ्क्रमणकालको क्षणिक सत्ता स्वार्थमा अल्मलिरहनु हुँदैन । मुलुकको शासन संविधानद्वारा निर्दिष्ट व्यवस्था र जनादेशका आधारमा चल्नुपर्छ । संविधान बनाउने वैधानिक थलो संविधान सभा नै हो । राजनीतिले त्यसैलाई गति दिनुपर्छ । राज्यले दिने निकासको मार्ग अन्तरिम संविधान र शान्ति सम्झौताद्वारा निर्देशित मान्यता नै हो । त्यसैका आधारमा छलफल र संवाद गरी निकास खोज्नुपर्छ । संवैधानिक संस्कृति अनुरूप चल्ने राजनीति दिगो हुन्छ । संविधानमा अन्तर्निहित मूल्य र मान्यता अनुसार चल्ने बानी र प्रवृत्ति नै संवैधानिक संस्कृति हो । अन्तरिम संविधान र शान्ति सम्झौताले निर्दिष्ट गरेको सीमाभित्र रही भावी संविधानको अन्तरविषयवस्तुलाई टुड्याउनु पर्छ । अन्तरिम संविधान र विस्तृत शान्ति सम्झौतामा स्थापित सिद्धान्त विपरीत हुने गरी न त कुनै संविधान नै बन्न सक्छ, न त शान्ति प्रक्रिया नै टुङ्गिन सक्छ ।

राजनीतिक संस्कार, संवैधानिक संस्कृति र नैतिकताको मूल्य मान्यतामा रही काम गर्ने दलीय आचरण नभई संवैधानिक लोकतन्त्रको संस्थागत विकास हुन सक्तैन । यसैगरी आफूले गरेको संवैधानिक प्रतिबद्धतालाई लागू गराउन दलहरू दृढ हुनुपर्छ । अमेरिकीहरूले शक्ति सन्तुलनको दस्तावेजका रूपमा संविधानको निर्माण गरी संविधान सिर्जित निकायले संविधानका अन्तरनिहित सिद्धान्त बमोजिमको

अभ्यास, भूमिका, व्याख्या र व्यवहारबाट संविधानलाई जीवन्त बनाई लोकतान्त्रिक पद्धतिको विकास गर्न सफल भए । फ्रान्सेली क्रान्तिपश्चात् बनेको संविधानले लोकतान्त्रिक राज्यका मूल्य मान्यता अनुरूपको आचरण र व्यवहार गर्न नसक्दा फ्रान्स वर्षौं सम्म संविधान निर्माणको प्रयोगशाला बनिरह्यो । यस्तै किसिमले संविधान निर्माणको प्रयोगशाला नेपाल बनिरहनु हुँदैन ।

राजनीतिक दलहरूको सम्बन्ध, सहमति, सहकार्य र समझदारी राज्यले स्वीकार गरेका दस्तावेजबाटै खोज्ने किसिमबाट कार्यहरू केन्द्रित हुनुपर्छ । यो नै संवैधानिक लोकतन्त्रको आधारभूत मान्यता हो । अहिले मुलुकमा देशहितमा काम गर्ने इमान्दार नेतृत्वको बढी खाँचो छ । राजनीतिक नेताहरू र समाजका अरू क्षेत्रका अगुवाको सामूहिक विवेक राष्ट्रको एकता र अखण्डता, लोकतन्त्र र सामाजिक क्रान्तिमा केन्द्रित भई त्यसलाई संविधानमा मूर्तरूप दिन सक्नुपर्छ । अब बन्ने संविधानले समावेशी लोकतन्त्रका आधारभूत मान्यतालाई समाहित गरी समुन्नत भविष्यको आधार निर्माण गर्ने किसिमका विषयवस्तुलाई समेट्न सक्नुपर्छ । मुलुकलाई बलियो राज्यमा रूपान्तरण गर्ने व्यवस्था गर्न सकिएन भने संविधान जीवन्त हुन सक्दैन । यस कुरालाई हेक्का राख्नु पर्छ ।

उपसंहार

राज्यका आ-आफ्ना आन्तरिक कलह र कचिङ्गलका कारण शान्ति विथोलिएको छ । द्वन्द्वरत पक्षको आन्तरिक स्वार्थले श्रृजना गरेको द्वन्द्व त्यस देशको राज्य प्रणालीमा सुधार, सामाजिक न्याय र समन्यायिक सिद्धान्तका आधारमा समाधान गर्न सकिन्छ । तर वाह्य

कारणबाट उब्जिएको द्वन्द्व र विद्रोह राज्यको आन्तरिक प्रयासबाट मात्र सम्भव हुँदैन । आज कतिपय राज्यहरूमा आफ्नै आन्तरिक कारणले द्वन्द्वको सृजना भएको भन्दा वाह्य स्वार्थको परिणामको रूपमा द्वन्द्वहरू देखिने गरेका छन् । यस्ता द्वन्द्वहरू आन्तरिक प्रयासलेमात्र समाधान हुने नभई वाह्य जगतको सहयोग पनि त्यतिकै आवश्यक पर्छ । नेपालमा २०६२/०६३ को जनआन्दोलन पश्चात दिगो शान्तिका निम्ति विस्तृत शान्ति सम्झौता भयो । त्यसमा दिगो शान्तिका निम्ति धेरै कुराहरूको प्रतिबद्धता व्यक्त गरियो । तर त्यो सम्झौता बमोजिमको काम हुन सकेको छैन । जनआन्दोलन पछि व्यवस्था परिवर्तन भएको छ, राजनीतिका पात्रहरू बदलिएका छन्, विषयवस्तु फेरिएको छ, तर पनि राजनीतिक संस्कृतिमा कुनै परिवर्तनको अनुभूति

गर्न सकिएको छैन । सत्ता कचिङ्गले शान्ति प्रक्रिया र संविधान निर्माणलाई गति दिन सकेको छैन । अल्पकालीन सत्ता स्वार्थले दीर्घकालीन उद्देश्यलाई ओभरलेप गरेको छ । यसबेला सङ्क्रमणकालीन राजनीतिक मान्यता अनुरूप सहमतिको संस्कृतिबाट सहकार्य गरी सङ्क्रमणकाललाई टुड्याउने, शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने र जनताको चाहनालाई सम्बोधन गर्ने गरी संविधानवादको सिद्धान्तबमोजिम संविधान बनाउने कार्यहरूमा राजनीतिक शक्तिहरू केन्द्रित हुनुपर्छ । यसो हुन नसकेमा प्राप्त भएका उपलब्धिहरू संग्रहित हुन सक्दैनन् र मुलुक समस्याको गम्भीर भूवरीमा पर्नेछ । अहिले मुलुकलाई निकास दिन राजनीतिक शक्तिहरूमा सामूहिक विवेकको आवश्यकता छ ।

सन्दर्भ साग्रीहरू :

1. Akhtar Majeed (Ed.), Constitutional Nation Building, New Delhi: Center for Federal Studies, 2001.
2. Agnés Hurwitz & Reyko Huang(Ed), Civil War and the Rule of Law, New Delhi: Viva Books, 2009
3. Charles T. Call (Ed.), Building States to Build Peace, Viva Books Pvt. Ltd., 2009
4. Francis Fukuyama, State-Building, London: Profile Books, 2004.
5. HO-Won Jeong, Peace Building in Post Conflict Societies: Strategy & Process, Viva Books Ltd., 2006.
6. Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse and Hugh Miall (Ed.), Contemporary Conflict Resolution, Polity Press, 2007.

वेपत्ता पारिएका व्यक्ति र राज्यको दायित्व

गणेशप्रसाद उपाध्याय*

नेपालमा विगत दश बर्षे सशस्त्र द्वन्द्वमा कारण करिव त्रियासी हजार व्यक्तिहरुले विस्थापित जीवन भोग्नु परेको, छ हजार व्यक्ति अंगभंग भएका, चौध सय अपहरण एवं यातनामा परेका, कैयनले टुहुरा र विधवा जीवन यापन गर्नु परेको अवस्था छ। यहि अवधिमा सोह्र हजार भन्दा बढी व्यक्तिहरुले ज्यान गुमाउनु परेको छ भने मुलुकको पाँच हजार भन्दा बढी सार्वजनिक भौतिकसंरचना नष्ट भई सामाजिक र आर्थिक विकास तहसनहस भएको अवस्था छ। यस अवधिमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा तेह्रसय भन्दा बढी नागरिक बलपूर्वक वेपत्ता पारिएका छन्। यस्ता व्यक्तिहरुको स्थिति अबै अज्ञात छ। ती व्यक्तिहरु कहाँ, कस्तो अवस्थामा छन्, जीवित छन् वा मृत्यू भएको छ, कुनै जनकारी वा सूचना तीनका परिवार वा आफन्तजनलाई छैन।

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ३३ ले “सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको सम्बन्धमा गठित छानविन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरुका पीडित परिवारहरुलाई राहत उपलब्ध गराउने” कुरा उल्लेख छ। यस्तै “राज्यले द्वन्द्वपीडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अबलम्बन गर्नेछ।” भनिएको छ।

मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था समेत अन्तरिम संविधानमा रहेको छ। नेपाल सरकारद्वारा जारी वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकदारलाई राहत प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६५ अनुसार व्यक्ति वेपत्ता पार्ने कार्य लाई देहाय बमोजिम परिभाषित गरिएको छ।

“कानून बमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान तहकिकात गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउने अवधि व्यतित भए पछि पनि निजको परिवारलाई भेटघाट गर्न नदिएमा वा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने, कुनै संगठन वा संगठित समूहको नामबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गरी वा अन्य कुनै तरिकाले वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने र त्यसरी वञ्चित गर्नुको कारण तथा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा कसैलाई जानकारी नदिने।”

* विभागीय प्रमुख, राहत तथा पुनःस्थापन इकाई

यस्तै संयुक्त राष्ट्र संधीय महासन्धिले वेपत्ता पारिएका व्यक्ति सम्बन्धमा देहाय बमोजिम परिभाषित गरेको पाइन्छ । “बलपूर्वक वेपत्ता भन्नाले प्रकारान्तर त्यस्तो व्यक्तिलाई कानूनको संरक्षणबाट बाहिर पार्ने गरी स्वतन्त्रताको हरण गरेको सकार्नमा नामन्जुरी वा वेपत्ता व्यक्तिको अवस्था वा अत्तोपत्तोको दपोट गर्ने हिसाबले राज्यका एजेन्टहरु वा राज्यको अख्तियारी, समर्थन वा सम्मत्तिसाथ काम गर्ने व्यक्तिहरु वा व्यक्तिहरुका समूहद्वारा गरिने पक्राउ, थुनछेक, अपहरण वा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने अन्य स्वरुपलाई मानिने छ” । व्यक्ति वेपत्ता पार्नु मानवीय संवेदनाका दृष्टिले अत्यन्त गम्भीर विषय हो । यो अमानवीय र अत्यन्त त्रासदिपूर्ण अवस्था पनि हो । संयुक्त राष्ट्र संधीय महासन्धि अनुसार हरेक राज्यपक्षलाई बलपूर्वक वेपत्ताको कसुर एवं यसको चरम गम्भीरतालाई ख्याल राख्ने हिसाबले उपयुक्त सजायहरुद्वारा दण्डनीय बनाउन ध्यानाकर्षण गराएको पाइन्छ । यसरी जो सुकै नागरिकको बलपूर्वक वेपत्ताको परिस्थिति र वेपत्ता पारिएको अवस्था बारे सत्यता जान्न पाउने अधिकार एवं यसका खातिर जानकारी खोज्न, लिन र बाँड्न स्वतन्त्रताको अधिकार पक्कापक्की र संरक्षण गर्न यो महासन्धी प्रतिबद्ध देखिन्छ ।

नेपाल सरकार र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच सम्पन्न विस्तृत शान्ति संभौता अनुसार “दुवै पक्षद्वारा वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको तथा युद्धका समयमा मारिएकाहरुको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना संभौता भएको मितिले साठी दिन भित्र सूचनाहरु सार्वजनिक गरी परिवारलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउन मञ्जुर गर्दछन” भनिएको छ । संभौतामा अगाडि भनिएको छ “दुवै पक्ष संभौता पत्रमा उल्लेख भएका

अधिकारको उपभोगमा बाधा पुऱ्याउने जिम्मेवार व्यक्तिहरु माथि कानून अनुसार निशपक्ष छानवीन तथा कारवाही हुने छ भनी प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछ र दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिने सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ । यसका साथै द्वन्द्व र यातना पीडित तथा वेपत्ता पारिएकाहरुको परिवारको राहत प्राप्त गर्ने अधिकारलाई समेत सुनिश्चित गर्दछन” भनिएको छ । प्रतिबद्धताको दस्तावेज अनुसार विस्तृत शान्ति संभौतामा महत्वका साथ समावेश गरिएको वेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरुका सम्बन्धमा एक अर्काले संभौता भएको मितिले साठी दिन भित्र सूचना सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउन गरिएको कुरा भने अझै पुरा हुन सकेको छैन ।

यस रचनामा “वेपत्ता पारिएका व्यक्ति” भन्नाले विगतको दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा माथि उल्लेख भए बमोजिमको कार्यबाट वेपत्ता पारिएका व्यक्ति र परिवारको मानव अधिकारको संरक्षण बारे उल्लेख गर्न खोजिएको छ र व्यक्तिलाई बलपूर्वक वेपत्ता पारिएको अवधि तत्कालीन ने.क.पा.माओवादीले जनयुद्ध घोषणा गरेको वि.स. २०५२ फागुन १ गते देखि २०६३ मंसिर ५ गते अर्थात विस्तृत शान्ति संभौता भएको दिन सम्मको अवधि भित्रका घटनालाई मानी चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

नेपाल सरकारद्वारा समय समयमा गठित समिति एवं कार्यदलबाट पहिचान भएका वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको हाल सम्म कुल संख्या १३०२ रहेको छ । यस्तै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा ७०० जना, ICRC द्वारा १३५० जना व्यक्ति वेपत्ता पारिएको भनी विवरण संकलन गरिएको पाइन्छ । यी सबै निकाय, संस्थाद्वारा तयार भएका व्यक्तिहरुको नाम भने उही रहेको

बुझिन्छ । यस मध्ये सरकारद्वारा गठित कार्यदलले तयार गरेको प्रतिवेदनमा यस्ता व्यक्तिको विवरण विस्तृत खालको रहेको पाईन्छ । जस अनुसार वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको नाम, ठेगाना, उमेर, घटना मिति र घटना घटाउने पक्ष, वेपत्ता व्यक्तिको नजिकको हकदारको नाम, ठेगाना, व्यक्ति संगको नाता आदि विवरण खुलाइएको छ । नेपाल सरकारद्वारा गठित कार्यदलद्वारा तयार गरिएको वेपत्ता सम्बन्धी प्रतिवेदन अनुसार वेपत्ता पारिएका व्यक्ति सम्बन्धी संख्या देहाय बमोजिम रहेको छ ।

क्र.सं.	कार्यदलद्वारा प्रस्तुत प्रतिवेदन	वेपत्ता पारिएको व्यक्तिको संख्या
१.	प्रारंभिक प्रतिवेदन (प्रथम)	१०२७
२.	दोश्रो प्रतिवेदन	१८०
३.	तेश्रो प्रतिवेदन	६२
४.	चौथो प्रतिवेदन	३३
जम्मा		१३०२

श्रोत - शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, २०६७ असार सम्मको तथ्याङ्कमा आधारित

मुलुकमा अग्रगामी रुपान्तरणका निमित्त दृढ राजनीतिक इच्छा शक्ति सहितको शान्ति र सामाजिक न्यायको आवश्यकता हुन्छ । सामाजिक न्याय लोकतन्त्रको मजबूत आधार स्तम्भ मानिन्छ । वेपत्ता परिवारका लागि आधारभूत र न्यायपूर्ण समाधान नै असली न्याय हो । वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई उपलब्ध गराइनु पर्ने अन्तरिम सुविधा वाहेक देहायका विभिन्न परिपूरणका कार्यक्रम मार्फत सुविधा, सहूलियत र अवसर उपलब्ध गराउन राज्यले ध्यान दिन सक्नु पर्दछ ।

* जीविकोपार्जनका लागि विना व्याज वा सहूलियतपूर्ण व्याजको ऋण सुविधा र आर्थिक सशक्तीकरणका लक्षित सेवा एवं कार्यक्रम ।

- * परिवारको पुनरुद्धार तथा पुनर्स्थापन सम्बन्धी व्यवस्था ।
- * वेपत्ता व्यक्तिका परिवारलाई वेपत्ता अवधि भर उपयुक्त पेन्सन, भत्ताको व्यवस्था ।
- * वेपत्ता परिवारका सदस्यहरु मध्ये अति गरिब र सिमान्तकृत अवस्थाका निमित्त विभिन्न सेवा, सुविधा र अवसरहरुमा आरक्षण, सकारात्मक विभेद, नीतिद्वारा पुनःस्थापन ।
- * आर्थिक एवं सामाजिक सवलीकरण सहितका शान्ति प्रबर्द्धनका लक्षित कार्यक्रम ।
- * पीडितका बालबालिकाहरुलाई निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थ्य उपचारको उचित प्रबन्ध ।
- * परिवारका सदस्यलाई उपयुक्त सीपमूलक तालीम ।
- * गरीब परिवारहरुलाई लक्षित गरी घुम्ती स्वास्थ्य सेवा, विगत उपचारको सोधभर्ना आदि ।
- * राहत, परिपूरण लगायत समान अवसर र न्यायमा समान र प्रभावकारी पहुँच ।
- * पीडित परिवारहरुको मानव अधिकारको संरक्षण ।
- * उपयुक्त पहिचान र सम्मानको व्यवस्था ।
- * ध्वस्त संरचनाको पुनःनिर्माण, पार्क, वाटिका, स्मारक र नमूना वस्तिको निर्माण ।
- * राष्ट्रिय जीवनका व्यक्तित्वहरुद्वारा सार्वजनिक समारोह मार्फत वेपत्ता परिवारलाई छिट्टै न्याय प्राप्त हुने आह्वान, सन्देश ।

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई वेपत्ता अवधिभर र परिपूरणका कार्यक्रमले संबोधन नगरुन्जेल सम्म संरक्षण र उन्नतिका लागि सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्न आगामी लोकतान्त्रिक संविधानले विशेष व्यवस्था गर्न सक्नु पर्दछ । वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको खोजवीन, अनुसन्धान, तथ्यहरुको प्रमाणिकरण र सत्य उजागर गर्दै मानव अधिकारको उल्लंघन रोक्ने तर्फ प्रभावकारी उपाय अपनाउनु पर्दछ । यसका साथै सत्यहरुको स्वीकारोक्ति एवं उत्तरदायित्व सहीतका सार्वजनिक क्षमायाचना, पीडकलाई कारवाही, परिवारको सुरक्षा, पुनर्स्थापन, परिपूरण लगायत अन्य सुधारात्मक, कल्याणकारी तथा अधिकारमुखी कार्य गरिनु जरुरी छ । उल्लेखित यी विषयमा नीतिगत र कानूनी व्यवस्था एवं यसको कार्यान्वयन मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय मान्य मापदण्ड तथा बलपूर्वक वेपत्ता पारिएका व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धिले निर्दिष्ट गरे बमोजिम कार्यान्वयन हुनु नै यस विषयको मूल मर्म हो ।

बलपूर्वक वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरु वारे राज्यले खोजवीन एवं तथ्य विवरण प्रकाश गरी, परिवार वा आफन्तजनलाई जानकारी दिनु पर्दछ । फेलापरेका लाई ससम्मान परिवारमा जिम्मा लगाउनु पर्दछ । मृत्युभएको, भिडन्त वा विष्फोट, दुर्घटनामा परी मृत्यु भएको रहेछ भने पनि अनुसन्धान गरी तथ्यगत रुपमा परिवारलाई विश्वसनीय ढंगले निजको दसी, प्रमाण वा चिनो जिम्मा लगाई आश्वस्त पार्नु पर्दछ । वेपत्ता भएका वा मृत्यु भएका यी व्यक्तिको कसूर के थियो ? जानकारी दिनु पर्दछ । परिवार वा व्यक्तिलाई तत्पश्चातका आफ्नो धर्म, रिवाज बमोजिमको संस्कार गर्न गराउन मद्दत गर्नु पर्दछ । परिवारजन तत्कालका लागि राहत तथा सन्तुष्ट हुने न्यायिक

परिपूरणका सुबिधा र अवसर उपलब्ध गराउन, यस्ता घटनामा छानवीनबाट दोषी पाइएका व्यक्ति उपर कारवाही लगायत राज्यबाट भविष्यमा यस्ता घटना नदोहोरिने विश्वास दिलाउनु पर्दछ । वेपत्ता सम्बन्धी यी न्यूनतम आधारभूत विषयलाई यथासमयमा संबोधन गरी अखिलम्ब कार्यान्वयनको प्रभावकारी पाइला चाल्न सके दण्डहीनताको अन्त्य हुन्छ । उपयुक्त नीतिगत, कानूनी र संस्थागत सुधार सहितका कामको थालनी गरिएको अवस्थामा मात्र पीडितले संक्रमणकालीन न्यायको अनुभूत गर्नेछन् । साथै यसबाट मुलुकमा दण्डहीनताको अन्त्य भई शान्ति, मेलमिलाप र सद्भावको अनुकूल वातावरण बन्न सक्छ । यस्ता विषयमा संलग्न अधिकारी तथा कर्मचारीहरुलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस बमोजिम विभागीय वा न्यायिक कारवाही वा दुवै चलाउनु सरकारलाई सिफारिश गरेको पाईन्छ । यस विषयमा पनि सरकारको यथेष्ट ध्यानाकर्षण हुनु जरुरी छ ।

संक्रमणकालीन न्यायका निमित्त सरकारी प्रयास

मुलुक अहिले संक्रमणकालको शीर्ष अवस्थामा छ । वेपत्ता पारिएका व्यक्ति र यीनका परिवारजनको हित एवं अधिकारका पक्षमा सरकारी स्तरबाट केही कार्यको थालनी भए पनि यसको व्यापक प्रचार प्रसार द्वन्द्व प्रभावित र सरोकारवाला बीच हुनु जरुरी छ । सम्पादित कार्यहरु मध्ये केही उल्लेखनीय कार्य देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

* बलपूर्वक वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको विस्तृत लगत सहितको तथ्याङ्क विवरण प्रतिवेदन तयार गरेको ।

- * वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका नजिकका हकदारलाई “वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकदारलाई राहत प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६५” बमोजिम तत्कालका लागि एक लाख रुपैया अन्तरिम राहत स्वरुप उपलब्ध गराउने व्यवस्था । यस अनुरूप हाल सम्म ६३ जिल्लाका १३०२ जना वेपत्ता पारिएका परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउन जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरुमा रकम निकास पठाइ सकिएको छ ।
- * वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका तीन जना सम्म छोराछोरीलाई १८ वर्ष उमेर सम्मका लागि देहाय बमोजिम छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिएको ।
- वेपत्ता सम्बन्धी कार्यको अनुसन्धान छानवीन र सत्य उजागर गर्ने ।
- व्यक्ति वेपत्ता पार्नेलाई दण्ड, सजाय गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने ।
- पीडित परिवारलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्ने ।
- भविष्यमा यस्ता मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन जस्ता दुखद घटना हुन नदिन आवश्यक नीतिगत, कानूनी, संस्थागत, प्रशासनिक र व्यवहारिक सुधार गर्ने आदि ।
- * सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्न बनेको विधेयक व्यवस्थापिका संसदमा पेश भएको ।

अध्ययन तह	वार्षिक छात्रवृत्ति रकम रु.
प्राथमिक विद्यालय तह	१०,०००।-
निम्न माध्यामिक तह	१२,०००।-
माध्यामिक विद्यालय तह	१४,०००।-
प्रमाणपत्र तह वा उच्च माध्यामिक तह	१६,०००।-

वेपत्ता पारिएका व्यक्ति र परिवारका पक्षमा नागरिक समाजको दायित्व

नागरिक समाजको तहमा वेपत्ता पारिएका व्यक्ति सम्बन्धी विभिन्न संस्थाहरु छन् । यस्ता संघ, सस्था वा समुदायले वेपत्ता परिवारलाई संभव हुने सबै प्रकारले सहयोग गर्नु पर्दछ । यी समुदायको अधिकारसंग जोडिएको सवाल सुनिश्चित गराउने अभियानमा नागरिक समाज र अधिकारकर्मीले लाग्नु पर्दछ । वेपत्ता खोजवीन सम्बन्धी अधिकार सम्पन्न निष्पक्ष आयोग गठनका निमित्त नागरिक समाजले देहायका जोडदार प्रयासमा जुट्नु पर्दछ । यो अनिवार्य बाटो चुनौतिरहित भने छैन ।

- * व्यक्ति वेपत्ता पार्ने कार्य मानव अधिकार सम्बन्धी कानूनको गम्भीर उलंघन हो । यस्तो कार्य दण्डनीय भएकोले यस विषयमा छानविन गर्न सत्य उजागर गर्न र दण्डहीनताको अन्त्य गर्न देहायका उद्देश्यका साथ “व्यक्ति वेपत्ता पार्ने (कसूर, सजाय) सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक” क्षेत्रीय एवं राष्ट्रिय छलफल, अन्तरकृया, परामर्श बाट तयार गरी व्यवस्थापिका संसदमा पठाइएको छ ।
- * वेपत्ता परिवार, समाजलाई संगठित गर्दै पीडितहरुको अधिकार प्राप्तमा अघि बढ्न सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने ।

- * केन्द्र देखि जिल्ला र स्थानीयस्तरसम्म वेपत्ता परिवार संजाल स्थापना र संचालनमा सहयोग गर्ने ।
- * वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकदार परिवारका पक्षमा तत्काल राहत, परिपूरणका कार्यक्रम संचालन गर्न र छानवीन गर्न अधिकार सम्पन्न स्वतन्त्र आयोग गठन गर्न निगरानी एवं अधिवाचन गर्ने ।
- * वेपत्ता परिवारलाई उपयुक्त संयन्त्र, फोरममा सहभागि गराउने, सशक्त तुल्याउने ।
- * वेपत्ता परिवार र समाजको पुनर्स्थापन र जिवीकोपार्जनका कार्यमा मद्दत गर्ने ।
- * शान्ति प्रक्रियामा स्वतन्त्र, सकृय एवं अर्थपूर्ण सहभागिताका लागि पहल गर्ने ।
- * सरकारद्वारा संचालित राहत, सहयोग एवं परिपूरणका कार्यमा सघाउने ।
- * वेपत्ता छानवीन सम्बन्धी स्वतन्त्र आयोगद्वारा अनुसन्धान, तहकिकातका क्रममा आयोग एवं पदाधिकारीहरूलाई सहयोग गर्ने ।
- * अति विक्षिप्त अवस्थाका परिवार सदस्य, महिला, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिकाको संरक्षण, पुनःस्थापन सम्बन्धी कार्य गर्ने ।
- * सरोकारवालाहरूसंग सहकार्य गरी अन्त-रकृया, कार्यशाला, परामर्श बैठक, सेमिनार लगायतका माध्यमबाट द्वन्द्व निरूपणका निमित्त वेपत्ता परिवारहरूको पक्षमा कार्य गर्ने ।

अन्य महत्वपूर्ण प्रयास

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारजनको उजुरी र अनुरोधमा यस्ता वेपत्ता पारिएका व्यक्तिवारे छानवीन गरी व्यक्तिको बाँच्न पाउने अधिकारको सुनिश्चित गर्न, दण्डहीनताको अन्त्य गर्न, परिवारजनलाई यस्को जानकारी एवं आन्तरिम राहत र परिपूरणका कार्यक्रम संचालन लगायत मानव अधिकार उल्लंघनका यस्ता कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई कारवाही गर्न निर्देशन/अनुरोध गरेको पाइन्छ ।

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको संरक्षण एवं छानवीन गर्न सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारलाई एक छानवीन आयोग गठन गर्न र पीडित परिवारलाई राहत/परिपूरणको व्यवस्था गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ । यही आदेशलाई आधारमानी नेपाल सरकार शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले कानून व्यवसायी, द्वन्द्व-विज्ञ, द्वन्द्वपीडित, राजनीतिक दल, स्वतन्त्र पक्ष एवं सरोकारवाला पदाधिकारीहरूसंगको अन्तरकृया र परामर्श बैठक सम्पन्न गरी व्यक्ति वेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न वनेको विधेयक तयार गरी व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत गरेको छ ।

नेपाल रेडकस सोसाइटी र ICRC द्वारा विगत द्वन्द्वकालमा वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको विवरण तयारी, पीडित परिवारलाई लक्षित गरी आय आर्जन, सचेतना, पुनर्स्थापन, लगायत वेपत्ता परिवारलाई संगठित गर्ने जस्ता अधिकारमा आधारित कार्यक्रम संचालन गरेको पाइन्छ । यसले यी परिवारलाई सहयोग पुगेको पाइएको छ ।

अन्त्यमा

व्यक्ति वेपत्ता पार्ने कार्य अत्यन्त गम्भीर र अमानवीय कार्य हो । यो मानव अधिकारसंग जोडिएको गम्भीर विषय भएको र अन्तरराष्ट्रिय मानवीय कानून समेतको उल्लंघन हुँदा यो अक्षम्य अपराध हो । यस्तो कार्यलाई दण्डनीय तुल्याइनु पर्दछ । व्यक्तिको बाँच्न पाउने, भयरहित, स्वतन्त्र जीवन यापन गर्न पाउने मानव अधिकारको उल्लंघन हुन नदिन, यस्ता कार्यलाई दुरुत्साहित गर्न भविष्यमा बन्ने वेपत्ता खोजवीन सम्बन्धी आयोग स्वतन्त्र र अधिकार सम्पन्न बनाइनु पर्दछ । व्यक्ति वेपत्ता पार्ने मानव अधिकारको उल्लंघनका अत्यन्त गम्भीर र अमानवीय जस्ता कार्यमा मूलभूत रूपमा सबै राजनीतिक दलहरूको मतैक्य भई निष्पक्ष र अधिकार सम्पन्न आयोग गठन गर्ने कार्यमा लाग्नु पर्दछ । यस्ता काम र विषय राजनीतिक दलका हस्तक्षेप भन्दा माथि, निष्पक्ष एवं तटस्थ हुनु पर्दछ । यसको सफलता यहि कुरामा भरपर्दछ । यस विषयमा विस्तृत शान्ति संझौताको जगमा आधारित भएर सहकार्य गर्न सके मानव अधिकारको क्षेत्रमा युगान्तकारी उपलब्धि हासिल गर्न संभव हुन्छ । वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका

परिवारलाई तत्काल अन्तरिम सहयोग, पुनर्स्थापन, सुरक्षण लगायत आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरणका लक्षित कार्यक्रमबाट संबोधन गरी संरक्षित गर्नु पर्दछ । अन्ततः व्यक्तिको थाहा पाउने, सूचना पाउने र आफ्नो प्रियजनको के कस्तो अवस्था छ, के कहाँ कहिले भयो, किन भयो, उनको के कसूर थियो जस्ता जिज्ञासामा अनुसन्धान वा छानवीनबाट सत्य उजागर हुनु जरुरी छ भने दोषी को हो, किन त्यसो गरेको र त्यस बापत दोषीले के सजाय पायो आदि बारे जान्न पाउनु, प्रश्न गर्न पाउनु वेपत्ता परिवार लगायत अन्य नागरिकको अधिकार हो । तत्पश्चातका लक्षित परिपूरण कार्यक्रम संचालन लगायत भविष्यमा यस्ता दुखद घटना नदोहोरियोस् भन्नाका लागि नीतिगत, कानूनी, संस्थागत प्रशासनिक सुधारका कार्य गर्नु राज्यको अनिवार्य दायित्व पनि हो । राज्य यस प्रति उत्तरदायी हुनु पर्दछ । अहिलेका लागि मुलुकको संक्रमणकालीन न्याय यही हो । यस काममा नागरिक समाज, पीडित र विकासका साभेदारहरूले सघाउनु पर्दछ । शान्ति निर्माण प्रकृत्यालाई निश्चित ढुंगोमा पुऱ्याउने यो एक सुन्दर र उज्ज्वल गन्तव्य हुनेछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

१. नेपालको अन्तरिम संबिधान, २०६३ नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरवार ।
२. विस्तृत शान्ति संझौता, २०६३, नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार ।
३. नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्यविधि, २०६६ नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार ।
४. नेपालमा वलपूर्वक वेपत्ताको अवस्था सम्बन्धी संक्षिप्त प्रतिवेदन, २०६६ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल ।

५. शान्ति तथा पुनर्निर्माण सम्बन्धी वार्षिक कार्यक्रमहरु आ.व.२०६६।०६७ र २०६७।०६८, नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार ।
६. वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकदालाई राहत उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६५ नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार ।
७. सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, विशेषाङ्क, जेठ, २०६४, सर्वोच्च अदालत, काठमाण्डौ ।

सांस्कृतिक बहुलवाद : दिगो शान्ति र लोकतन्त्रको आधार

✍ गोपीनाथ मैनाली*

विषय प्रवेश

भनिन्छ, व्यक्तिको धेरै पहिचान हुन्छ । भाषा, भेषभुषा, रहन सहन, आनीवानी, मूल्यवृत्ति, दृष्टिकोण, अभिव्यक्ति, अभिमत र धर्म जस्ता पक्षले उसको धेरै पहिचानलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ, यिनै पहिचानले उसलाई अर्कोबाट पृथक पनि बनाउँदछ । यी धेरै पहिचानको एकीकृत रूप वा समष्टि नै व्यक्तित्व हो । कुनैपनि व्यक्ति समुदायमा उसका यी विविधताले मान्यता पाओस भन्ने स्वाभाविक चाहना राख्दछ । यो व्यक्तित्व निर्माणको प्रक्रिया पनि हो । यो पहिचान (वा व्यक्तित्व) निर्माणका लागि सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक वातावरणसंग निरन्तर अन्तरक्रियाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । अन्तरक्रियाको यस प्रक्रियाले सामाजिक समाहितीकरणलाई बल पुऱ्याउँदछ र अन्ततः एउटा साझा संस्कृति वा समान पहिचान स्थापना गर्दछ । सांस्कृतिक बहुलवाद अन्तर्गत व्यक्तिहरु आफ्नो स्वबोधका कतिपय तत्वहरुलाई सामुहिकतामा समर्पण गर्दछन् र कतिपय कुराहरुलाई वलियो रूपमा उजागर पनि गर्दछन् । त्यसैले राष्ट्र भन्नु बहुलमूल्य (संस्कृति, धर्म, भाषा र रहन सहन) को साझा धरोहर हो भने लोकतन्त्र चाहि बहुलवाद (विविध खाले आचार, विचार, दृष्टिकोण, मतको

प्रतिस्पर्धाबाट एकत्व प्राप्त गर्ने प्रक्रिया) विविधताको समष्टि हो । लोकतन्त्रमा मात्र बहुलसंस्कृति र बहुलवाद अस्तित्वमा रहने भएकाले Democracy equals to diversity भन्ने गरिन्छ । तर यो विविधता व्यवस्थापन कसरी गर्ने ? यो नै लोकतन्त्रको चुनौती र सफलताको आधार पनि हो ।

के हो सामाजिक बहुलवाद ?

सामान्य अर्थमा विविधतालाई मान्यता दिनु नै बहुलवाद हो । यसले विविध जातिय, नशलगत, धार्मिक, राष्ट्रिय, कविला अथवा भाषिक समूहलाई जनाउँदछ । बृहद समाजभित्रका ससाना समुदायले आफ्ना मौलिक सांस्कृतिक पहिचान कायम राख्न सफल भएको अवस्था नै सांस्कृतिक बहुलवाद हो । यसले समाजमा ठूला सांस्कृतिक समूहले सानो सांस्कृतिक समूहमाथि थिचोमिचो नगरी आपसी हार्दिकता कायम गरेको अवस्थालाई बुझाउँदछ । ठूलो समूहको अधिनस्थता कायम भएमा सानो समूहको विचार, दृष्टिकोण, परम्परा, मूल्य र मतमाथि दमनको स्थिति रहने हुनाले बहुजाति, बहुभाषी र बहुसंस्कृति भएको समाजमा सामाजिक सहभावका लागि सांस्कृतिक बहुलवादलाई महत्व दिने गरिन्छ । सांस्कृतिक

* सह सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोग

बहुलवादको उद्देश्य समाज, समुदाय वा राज्यमा रहेका विभिन्न सांस्कृतिक वा जातिगत समूहहरूबीच सौहार्द्रपूर्ण सहअस्तित्व कायम राख्नुमा रहन्छ । यसर्थ सांस्कृतिक बहुलवादमा समुदायका सदस्यहरूको भावना, विचार, रहनसहन र मूल्य मान्यता एकआपसमा परिपूरक रूपमा जेलिएर रहेका हुन्छन् र साभ्ना बर्चस्व र पहिचान कायम गरिरहेका हुन्छन् । सामान्य बुझाईमा समाजमा रहेका जातिय, भाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक विविधतालाई स्वीकार्नु नै सांस्कृतिक बहुलवाद हो ।

सांस्कृतिक बहुलवाद आ-आफ्नै छुट्टाछुट्टै सांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक सञ्जाल हुँदाहुँदै पनि त्यस्ता समूहहरू साभ्ना राजनीतिक र आर्थिक प्रणालीमा बाधिएका हुन्छन् । यसले कुनैपनि वर्ग, समुदाय वा जातिका विशिष्ट पहिचानलाई अधिनस्थ गर्दैन न प्रभुत्वशाली संस्कृतिमा जवर्दस्त समर्पण हुन नै प्रोत्साहित गर्दछ । यो प्रत्येक संस्कृतिले अर्को संस्कृतिप्रति सम्मान स्थापित गर्ने र सहअस्तित्वमा रहने प्रक्रिया हो । अर्को अर्थमा सामाजिक साभ्नेदारी अभ्यासको आदर्श नमूना हो । यो भन्ने वा यदाकदा बुझ्ने गरिए भै जातिय सांस्कृतिक विग्रहको स्थितिभन्दा पृथक अवस्था हो । यसर्थ सांस्कृतिक बहुलवादका लागि साभ्ना (राष्ट्रिय) मूल्यमा सहमति (Consensus on shared value), राज्य नीति वा व्यवस्थामा सहमति (Shared rule) र सामाजिक हितसम्य अवस्थाप्रति सहमति (Realization of the common goods) पूर्वशर्तका रूपमा रहने गर्दछन् ।

किन आवश्यक छ ?

एकल संस्कृति भएको समाजमा यसलाई बुझ्नु र अपनाउनु त्यति आवश्यक नभए पनि

धेरै जात, भाषा, धर्म, संस्कृति भएको समाजमा यसको महत्व निकै रहन्छ । सांस्कृतिक बहुलवादले समाजमा रहेको विविधतालाई मान्यता दिने, सबैको अस्तित्वलाई समान रूपमा स्वीकार गर्ने र राष्ट्रिय भावनाको विकास गर्ने काम गर्दछ । समुदायमा रहेका सबैको भावना, विचार, मूल्य, मान्यता, धर्म, रहन सहन र भाषा संस्कृतिलाई समान हैसियत दिएपछि, सबैको समान अस्तित्व स्वीकार गरेपछि शान्ति र स्थायीत्व स्वतः कायम हुन्छ । त्यसैले विविधतामूलक बहुलवादी समाजमा शान्ति र स्थायीत्वको आधार सांस्कृतिक बहुलवादलाई अपनाउनु हो । सांस्कृतिक बहुलवादले यी कुरामा बल पुऱ्याउदछ :

- संयमताको वातावरण (Climate of tolerance) बढाउँदछ ।
- विकासलाई सहज (Thorough of development) पार्दछ ।
- शक्ति र चाखहरूबीच सावधानीपूर्वक सन्तुलन ल्याउदछ (Precaution equilibrium of the forces)
- लोकतान्त्रिक खेललाई एकीकृत पार्दछ (Integration into the democratic game plan)
- समाज पुनःपरिभाषाको पहिलो चरण पनि हो (First step to redefine society)
- सामाजिक पहिचानलाई पुनर्योजन, परिमार्जन र सम्मिलन गराउदछ (Identity change, decompose and recompose) ।
- सामाजिक सहभावलाई सहज पार्दछ (Harmonious social relation)
- राष्ट्र निर्माण र राज्य पुनसंरचनाको आधार पनि हो (Basis of Nation building and state restructure) ।

- लोकतन्त्रलाई अर्थपूर्ण (More meaningful) र न्यायसम्मत (more just) बनाउने माध्यम पनि हो ।
- सामाजिक नवसिर्जना र अग्रसरताको (multicultural creativity & social innovation) संयन्त्र पनि बन्दछ ।

अनेकौथरी उपसंस्कृति भएको समुदायमा साभ्ना राष्ट्रिय सहमति वा वर्चस्व स्थापित गर्ने सांस्कृतिक बहुलवाद अवलम्बन गरिन्छ । विद्वान रवर्ट ए. डाहल उपसंस्कृतिहरूबीच सन्तोषप्रद राजनीतिक समायोजन प्राप्त गर्ने प्रक्रियाका रूपमा यसलाई लिन्छन् । त्यसैले यसलाई राजनैतिक आयामबाट हेरिएन भने अपूर्ण हुन्छ । उनका अनुसार यसलाई प्राप्त गर्ने तरिकामा सत्ता साभ्नेदारीको प्रजातन्त्र र चुनावी तालमेल गरी दुई संयन्त्र हुने गर्दछन् । तर प्रत्येक मुलुकमा यस प्रकारको सहमति स्थापित गर्ने उपसांस्कृतिक ढाँचा र राजनीतिक तालमेलका तरिका भने भिन्न हुन सक्छन् । स्वीजरल्याण्ड, बेल्जियम र नेदरल्याण्ड तीन यूरोपीय संस्कृतिका मुलुक भएर पनि त्यहाँ फरक फरक उपसंस्कृतिहरूको व्यवस्थापनबाट राष्ट्रिय संस्कृति स्थापित गरिएको छ । स्वीसहरु आपसमा स्थानीय भाषा (जर्मन, फ्रेञ्च, इटालियन र रोमन्स), धर्म (प्रोटेष्टेण्ट र क्याथोलिक) र क्यान्टोन भनिने क्षेत्रीय भिन्नताबाट फरक हुने गर्दछन् । भाषा र धर्मका भिन्नताहरु केही हदमा एक अर्को समूहसंग जेलिएर रहेका छन् जसले आपसमा सामाजिक द्वन्द्व र विग्रहको स्थिति कहिले आउन दिएको छैन । बेल्जियममा भाषा, धर्म र विचारधाराले अलग अलग उपसंस्कृति विकास गरेको छ । त्यहाँ विभिन्न उपसंस्कृतिलाई सम्मान गर्न (स्वायत्तता दिन) उनीहरूलाई समेट्ने गरी अलग अलग स्थानीय निकाय गठन गरिएका छन् । ब्रसेल्स क्षेत्रमा नै

फ्रेञ्च, डच, जर्मन र दुई भाषा सम्मिश्रण भएको क्षेत्र गरी स्थानीय स्वायत्तता सहमतिका स्थानीय निकाय संरक्षित छन् । त्यस्तै नेदरल्याण्डमा उदारवादी, क्याथोलिक र समाजवादीबीच अलग अलग उपसंस्कृतिको विकास भएपनि सन १९१७ को राष्ट्रिय सहमति अनुरूप धार्मिक तथा सार्वजनिक विद्यालयहरूबीच पूर्णरूपको आर्थिक समानता, सवैलाई मताधिकार, समानुपातिक प्रतिनिधित्वको अभ्यासले सहभागितामूलक निर्णय प्रक्रिया, अल्पसंख्यकको हित र स्वशासित समूहको अधिकार स्थापित भएको छ । त्यसैले नेदरल्याण्ड साभ्नेदारी लोकतन्त्रको नमूना बनेको छ ।

बहुजाति, बहुभाषी र बहुसंस्कृति भएको मुलुकमा विविधता पहिचान सहितको साभ्नेदारी लोकतन्त्र अभ्यास गर्नु निकै कठिन कुरा हो भन्ने शिक्षा बेल्जियम, नेदरल्याण्ड र स्वीजरल्याण्डको अभ्यासबाट पाउन सकिन्छ । राजनैतिक संस्कार र संस्कृति विकास भैसकेको र सामाजिक संयमता भएको समुदायमा यसलाई अपनाउन सहज भएतापनि नवउदीयमान लोकतन्त्रमा यसका आफ्नै संभावना र सीमा देखिन्छन् । यसको अभ्यासका शुरुका दिनमा थुप्रै जटिलता र विरोधाभाष र संक्रमणको लागत व्यहोर्नु पर्नसक्छ । कतिपय मुलुकहरूमा त सांस्कृतिक महत्वाकांक्षाका कारण जातिय उग्रता र सांस्कृतिक राष्ट्रवादको खतरा पनि देखिएको छ । रवर्ट ए. डाहलले यसका तीन असहजता औल्याएका छन्

- सांस्कृतिक दृष्टिले विभाजित अनेकौँ मुलुकहरूमा यसको सफलताका लागि अनुकूल शर्तहरू ज्यादै कमजोर वा विल्कुलै अनुपस्थित हुने गर्दछन् ।

- सत्ता साभेदारीको व्यवस्थाले प्रजातान्त्रिक सरकारका लागि विरोधी पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका/उपस्थितिलाई निकै कम पारिदिन्छ।
- आपसी भिटो र संघै सहमति खोजि रहनुपर्ने कुराले अत्यधिक गतिरोधको स्थिति उत्पन्न हुनसक्छ।

हामी के सहज अनुमान गर्नसक्छौं भने बहुसंस्कृति भएका मुलुकहरुमा साभ्ता वर्चस्व स्थापित गर्ने कार्य निकै जटिल छ तर यसलाई पन्छ्याउन वा वेवास्ता गर्न सकिने संभावना कति पनि रहदैन। समाधानका सर्वमान्य सिद्धान्त र ढाँचा पनि आजसम्म राजनीतिले आविष्कार गर्न सकेको छैन। यसले राजनीतिक प्रणाली मात्र नभै जीवन शैली, विवाह, विद्यालय, रहन सहन लगायतका समग्र पक्षलाई एकसाथ प्रभाव पार्दछ। त्यसैले प्राज्ञिक वहस र भावनात्मक अभिव्यक्ति जस्तो सहजता यसको अभ्यासमा देखिदैन।

नेपालको सांस्कृतिक अवस्था

नेपाल सानो मुलुक भएर पनि भौगोलिक, जातिय, भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक रहन सहनका आधारमा विविधताले भरपूर मुलुक हो। नेपालमा भौगोलिक अवस्थिति दुई पुराना सभ्यताको दोसांधमा परेको हुनाले यहाँको जातिय विशेषता पनि सोही अनुरूप प्रभावित, निर्देशित र विकसित हुदै आएको देखिन्छ। नेपाल मूलतः आर्य र मंगोल सभ्यताको सम्मिश्रित सांस्कृतिक संरचनामा छ। नेपाली संस्कृति र पहिचान भन्नु आर्य र मंगोल संस्कृतिको सम्मिलन र परिमार्जनबाट निर्मित भावना हो।

अन्य संस्कृति जस्तै नेपाली संस्कृति पनि धर्म, नीति र श्रुतिबाट निर्दिष्ट भएको पाइन्छ।

धर्म र यसलाई संस्थागत गर्ने श्रुतिका आधारमा रीति रिवाज, सामुदायिक व्यवस्था, जातिय वर्गीकरण र पछिल्ला समयमा यसलाई राज्यले औपचारिक रूपमा स्वीकार गरेको देख्न सकिन्छ। इतिहासदेखि नै नेपाली समाज सांस्कृतिक धार्मिक र जातिय सहिष्णुतामा रहँदै आएको छ। तर सामाजिक संरचना भने धर्म अनुप्राणित रहँदै आएको छ। मनु स्मृतिका आधारमा हिन्दू संस्कार र आर्यसंस्कृतिले नेपाली समाजलाई अधिनस्थ गरेको थियो, जसलाई अधिकारकर्मीहरु ऐतिहासिक भूल वा सामाजिक वहिस्करणको प्रक्रियाका रूपमा लिने गर्दछन्। काठमाडौंमा जयस्थिति मल्लले (सन् १३८२-९५) नेवार समाजभित्र ६४ जातको सिर्जना गरे। त्यसको केहीपछि गोरखाका राजा रामशाह (सन् १६०६-६३) ले जयस्थिति मल्लकै अनुकरण गरी सामाजिक न्याय कायम गर्ने नाममा वर्ण-व्यावसायिक विभाजन गरे। मनु-स्मृतिमा जातिय स्तर निर्धारण 'चोखोपन' को आधारमा गर्ने कुरा उल्लेख गरेकाले नै लिच्छवि, मल्ल तथा शाहकालीन नेपालको जाति व्यवस्था त्यसैबाट अनुप्राणित भएको पाइन्छ। मनु-स्मृति र लिच्छवि कालदेखिको परम्परालाई कानूनी रूपमा सहितावद्ध गर्ने काम भने सन् १८५४ को मुलुकी ऐनमा गरियो। यो सामाजिक पदसोपान कायम गर्ने कानूनी आधार थियो। यसले गरेको जातिय र लिंगीय विभाजनको सीमारेखा नै नेपालको राज्य व्यवस्था (वर्ण व्यवस्था) को सम्भ्रान्तवादी शैली थियो। यसबाट सामाजिक पदसोपानका माथिल्ला तहमा ब्राह्मण (९ तागधारी जात) र मतवाली र दलित तल्लो तहमा रहेको सामाजिक मनोविज्ञान स्थापित गर्न पुग्यो। जसलाई वि स २०२० मा भएको मुलुकी ऐन संशोधनले औपचारिक रूपमा भत्काउने काम गऱ्यो तर शताब्दीऔंदेखिको गढेको मूल्य परम्परालाई कानून संशोधनको औपचारिक प्रक्रियाले मात्र एकाएक परिवर्तन

गर्नसक्ने स्थिति भने थिएन । केन्द्रीकृत शासकीय प्रणालीका कारण पनि नेपाली समाज हार्दिक रुपमा समागमित हुनसकेन वरु केही सांस्कृतिक समूह मानसिक रुपमा दमित भएको, वहिस्करणमा परेको पारिएको, विभेदित र अपहेलित भएको भावना राख्नाथाल्यो । यसले गर्दा पृथ्वीनारायण शाहले गरेको एकीकरण भावनात्मक र राष्ट्रिय नभै भूगोलको एकीकरण मात्र थियो भन्ने जस्ता आवाजहरु मुखरित हुन पुगेका छन् ।

शासकीय र औपचारिक रुपमा सामाजिक सांस्कृतिक एकीकरणको प्रक्रिया व्यवस्थित नभए पनि सामाजिक सम्मिलनका विशिष्टीकृत उदाहरण नेपाली समाजमा रहदै आएको पाइन्छ । विभिन्न भाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका समुदायबीच सहनशीलता, सहकार्य र आपसी सद्भाव रहदै आएको छ । प्रत्येक समुदायमा ब्राह्मण, क्षेत्रीय, वैश्य र शुद्र भनिने जातिहरु र अन्य जातिय समुदाय आपसमा एकअर्काको आवश्यकता पूरा गर्ने परिपूरक भूमिकामा आवद्ध हुदै आएको पाइन्छ । Cultural synchronization कालागि मित लगाउने, पर्म प्रथा अपनाउने, विवाह परम्परामा बाँधिने, सुख, दुःख र धार्मिक चाड पर्वमा सहभागी हुने जस्ता परम्परागत माध्यमहरु अपनाउने गर्दै आएका छन् । साथै लोकभाका तथा लोक साहित्यका माध्यमबाट पनि सामूहिक पहिचान र सम्मिलन देखाइरहेका छन् । जसका कारण नेपाल साँच्चैको विविधतामूलक संस्कृतिले जेलिएको समाजका रुपमा विकास भएको छ । यो सम्मिलनको प्रक्रिया विश्वमै अद्वितीय नमूनाको रुपमा रहेको पाइन्छ ।

सामाजिक व्यवहार र सहिष्णुताको पक्ष सुखद रहेपनि जनआन्दोलन भाग १ अधिका कानूनी तथा संस्थागत व्यवहारबाट सवै जाति र

धर्मलाई राज्यले समान रुपमा समेटेको थिएन । गैरहिन्दू, गैरनेपाली भाषा एवं गैरआर्यसंस्कृतिलाई निस्क्रियतावादी वा दयावादी सोच अनुरुप संरक्षण गरेको थियो, अधिकारवादी अवधारणा अवलम्बन गरेको थिएन । यसको एउटा उदाहरण राज्यले नै धर्मको घोषणा गरी हिन्दू धर्मलाई पहिलो मान्यता दिएको थियो भने राष्ट्र प्रमुखका रुपमा रहने राजा आर्यसंस्कृतिका अनुयायी हुनुपर्ने संवैधानिक प्रावधान थियो । सांस्कृतिक अधिकारकर्मीहरुको ध्यान पनि यसतर्फ गएको थिएन । २०४६ पछि समाजमा फैलिएको नागरिक चेतनाले सांस्कृतिक चेतना पनि विस्तार गर्नपुग्यो । अधिकारवादीहरु जनजातिका मुद्दाहरुलाई विभिन्न माध्यमबाट मुखरित गर्नथाले । तर पनि जनआन्दोलन भाग १ पछि बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा धर्म र संस्कृतिका विषयमा पूर्ववर्ती संविधानका प्रावधानलाई नै निरन्तरता दिइयो । तर विश्वमा आएको नागरिक आन्दोलनका कारण नेपाली समाज अछुतो भने रहन सकेन । नेपालमा राजनीतिक बहुलवादी समाज स्थापना भैसकेकोले सांस्कृतिक बहुलतालाई यसको अभिन्न भागका रुपमा लिनुपर्ने माग विस्तार हुनु स्वाभाविक थियो । विभिन्न चाख तथा स्वार्थ समूहबाट आफ्नो समूहको हितरक्षा नहोला कि भन्ने आशंका पनि अल्पसंख्यक जाति र सांस्कृतिक समूहमा देखिन पुग्यो । यस विषयलाई गैरसरकारी संस्थाहरुले जोडतोडका साथ उठाउन थाले जसका कारण अहिले मुलुकमा जातिय सक्रियता समेत देखिन पुगेको छ । अप्रिल क्रान्ति पछि जनआन्दोलनको भावनालाई कार्यान्वयन गर्न बनेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले राज्यले नागरिकता, धर्म, जातजाति, लिंग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराका आधारमा भेदभाव गर्ने छैन भनी समानताको प्रत्याभूति गर्नुका साथै शासकीय प्रक्रियामा पछि

परेका वर्गलाई विशेष व्यवहार गर्न विभिन्न आरक्षण र सकारात्मक पहल पनि गर्दै आएको छ । अहिले राज्य पुनसंरचनाका क्रममा रहेकाले आ-आफ्ना समुदाय र संस्कृतिका मुद्दालाई उठाउने र राज्य प्रक्रियामा प्रवेश गराउने उपयुक्त अवसर यही नै हो भन्ने सोचका साथ सबै वर्ग लागेका छन् । जनजाति तथा अल्पसंख्यकहरू आफ्ना पक्षमा विशेष व्यवस्था सुनिश्चित गर्न आवाज उठाईरहेका छन् भने हिजो बहुसंख्यक वा प्रभुत्ववादी ठानिएको समुदाय पनि भावनात्मक रूपमा सुरक्षित देखिएको छैन । सांस्कृतिक, भाषिक, धार्मिक अल्पसंख्यकहरू 'नेपालका शासक वर्गले नेपालको जनसांख्यिक विविधतालाई बेवास्ता गरेर पर्वते संस्कृति तथा पर्वते भाषाको एकल अधिपत्यलाई नियोजित रूपमा लादने विगतको कोशिस' (सिजापति) बाट सशर्कित छन् भने प्रभुत्ववादी (वा भनिए भै पर्वते) संस्कृतिका अनुयायीहरू अतिजातियताको कारण आफ्नो हक अधिकार र पहिचान संरक्षित नहोला कि भन्ने आशंकामा छन् । संक्रमणमा देखिएको तरल राज्य व्यवहारका कारण केही हौसिएका र केही न्यासिएका छन् । समुदायका सबैलाई समान भावनामा आवद्ध र मूल्यवान् छु भन्ने बोध गराउनु राज्य पुनसंरचनाको प्रमुख उद्देश्य हुनुपर्दछ ।

अवको बाटो

नेपाल अल्पसंख्यकहरूको र बहुसंस्कृतिको मुलुकका रूपमा चिनिन्छ । यहा १०२ जात, जनजाति र जातिय समुदाय रहेपनि सबैभन्दा ठूलो जातिय समूह क्षेत्रीको हिस्सा १६ प्रतिशत मात्र छ । १ प्रतिशतभन्दा बढी जनसंख्या भएका १८ जाति छन् जसको जनसंख्यामा अनुपात ८०.६ प्रतिशत छ । ०.१ प्रतिशतभन्दा कम

जनसंख्या भएका जातिय समुदाय मात्रै ४४ छन् जसले कूल जनसंख्यामा ४ प्रतिशत हिस्सा राख्दछन् । यी समुदायहरू छरिएर रहेका छन् । कुनैपनि गाउ सम्पूर्ण रूपमा एउटा जातिय समूहको वासथलो बन्न सकेको छैन । बाहुल्यता दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दा सबैभन्दा बढी जनसंख्या हिस्सा ओगट्ने तीन जातहरू क्षेत्री २१ जिल्ला र ९१९ गाविसमा, पहाडी ब्राह्मण १० जिल्ला र ४९० गाविसमा, मगर ७ जिल्ला र ३६१ गा.वि.स.मा बहुसंख्यामा वसोवास गर्दछन् । त्यसपछि तामाङ, राई, यादव, मुसलमान, थारु, गुरुङ, लिम्बू र नेवार देखिन्छन् । सबैभन्दा कम जनसंख्या भएको जाति कुसुण्डा हो जसको संख्या केवल १६४ जना छ । यी जातिय समुदाय आआफ्नै पहिचानमा रहेरपनि एकअर्कासंग जेलिएर साझा संस्कृति निर्माण गरिरहेका छन् ।

भाषागत आधारमा हेर्दा ९२ भन्दा बढी भाषाभाषी अस्तित्वमा छन् । १ प्रतिशतभन्दा बढीले बोल्ने मातृ भाषा १२ मात्र छ जसमा नेपाली (४८.९८), मैथिली (१२.४), भोजपुरी (७.५९), थारु (५.९), तामाङ (५.८२), नेवार (३.६३), मगर (३.४१), अवधि (२.४८) र राई (२.३८) आदि छन् । भाषिक रूपमा दलितहरूको अलग पहिचान देखिदैन । उनीहरू स्थानीय भाषिक आवद्धतामा रहेका छन् । ८०.६ प्रतिशत हिस्सा ओगट्ने प्रमुख १८ जातिहरू १२ वटा भाषा बोल्दछन् । ०.१ देखि ०.९ प्रतिशत हिस्सा ओगट्ने जनजाति समुदाय ३८ छन्, जसले कूल जनसंख्याको केवल १५ प्रतिशत हिस्सा राख्दछन् भने ११ भाषा बोल्दछन् । ०.१ भन्दा कम जनसंख्या भएका समुदायको संख्या ४४ छ जसको जनसंख्यामा केवल ४ प्रतिशत हिस्सा छ र उनीहरू ६९ भाषा बोल्दछन् । केवल एउटा सानो

गाउ शहरतारा (डोल्पा) मा करिव ३०० जनाले बोल्ने तराली भाषा पनि आफ्नै पहिचानमा छ ।

धर्मका आधारमा हेर्दा पनि हिन्दू (८०.६२), बौद्ध (१०.७४), मुस्लिम (४.२), किरात (३.६) र बाँकी अन्य धार्मिक समुदाय रहेका छन् । सांस्कृतिक रूपबाट पनि यी समुदायहरू आआफ्नै मौलिक पहिचान र मूल्य संस्कृति जोगाई राख्न सफल छन् तर अर्को संस्कृतिप्रति आदर र हार्दिकता मात्र हैन सहभागिता पनि जनाई रहेका छन् । जस्तो कि केही वर्ष अघिसम्म तराईमा मात्र मनाईने मैथिली संस्कृतिको छठ पर्वलाई तराईका अन्य भाग र काठमाडौंले समेत मनाउन थालेको छ । त्यसैगरी विश्वव्यापीकरणबाट सिर्जित वाह्य संस्कृतिको प्रभाव पनि नेपाली समाजमा पर्न थालेको छ । यी र यस्तै प्रवृत्तिले नेपालमा Cultural synchronization को अनुपम उपमा देखिएको छ । यसर्थ नेपालमा कुनैपनि समुदाय, जाति जनजाति, धार्मिक, भाषिक र सांस्कृतिक समूहको अलग पहिचान भैकन पनि एक आपस्तमा जेलिएको सहआवद्धित अवस्थामा छन् । यसले साभा राष्ट्रिय संस्कृति (नेपाली संस्कृति) को निर्माणमा योगदान गरिरहेको छ ।

मुलुक अहिले नेपाली जनजीवनलाई दूरगामी प्रभाव पार्ने राज्य पुनसंरचनाको क्रममा समाहित छ । यस समयमा इतिहासमा कहिल्यै नदेखिएको साँस्कृतिक मुद्दाहरू मुखरित भैरहेका छन् । सामूहिक पहिचानसहितको साँस्कृतिक मुद्दा पनि उठ्ने गरेको छ । यसले यदाकदा उग्रसाँस्कृतिक उत्कण्ठा र जातिय आकांक्षालाई पनि बढावा दिन थालेको आभाष हुन्छ । विगतको हिन्दू वर्णाश्रमले कायम गरेको सामाजिक सोपान संरचनाका कारण पनि कतिपय धर्मसंस्कृतिका अनुयायीहरूबाट यसप्रकारका सवालहरू उठ्ने

उठाउने गरिएको छ । साँस्कृतिक सवालहरू सामाजिक मागभन्दा पर अर्थराजनीतिक न्यायको मुद्दा बनिरहेको छ । जनजातिय सवाललाई संवोधन गर्ने आइ.एल.ओ. (ILO) अभिसन्धि १६९ को आफ्नै ढंगबाट व्याख्या गरिएको छ ।

राज्य पुनसंरचना भनेको उन्नत सोच, उन्नत संस्कृति र प्रगतिशील संस्कार पनि हो । राज्य पुनसंरचनाले समाजका सबै जात जाति, लिंग क्षेत्र, भाषा भाषी र समुदायको राज्यमा पहुँच र सहभागिता सुनिश्चित गरिनु पर्दछ । यो साँस्कृतिक बहुलता बहिष्करण विरुद्धको रणनीति पनि हो । यसलाई सतकर्तापूर्वक नअपनाएमा यो आफै तनाव र द्वन्द्वको स्रोत हो भने यसलाई व्यवस्थापन गर्नाले अवसर र उर्जा प्राप्त हुन्छ । मूलतः यो राज्य व्यवस्थामा सामाजिक स्वामित्व स्थापनाको माध्यम हो । यसले समुदायको भावना र संवेदनालाई पजुल्याउने काम पनि गर्दछ । बहुजातिय/बहुसाँस्कृतिक समाजमा साँस्कृतिक बहुलवाद बहुलवादी राजनीतिक सिद्धान्तको आधार पनि हो, नागरिक सशक्तिकरण र सहअस्तित्वको संयन्त्र पनि हो । यसले राष्ट्रिय विकास र अखण्डतालाई पनि मजबुत पार्दछ । यसर्थ राज्य पुनसंरचनाका क्रममा राज्यको आफ्नो धर्म, जात र संस्कृति घोषणा गरिनु हुँदैन । राज्यभित्रका समस्त भाषा, धर्म, चाडपर्व, रितिथिति, परम्परा, साहित्य, कला, भेषभुषा जस्ता भावनात्मक पक्षको समष्टि नै राष्ट्रिय संस्कृति हो । यसले नै जुगौंजुगसम्म नेपाली राष्ट्रिय एकता र अखण्डतालाई संरक्षित र सुरक्षित गर्नसक्छ । सबै जातिय साँस्कृतिक भावनालाई समान अवसर र समान संरक्षणबाट मात्र वास्तविक राष्ट्रिय एकता र सामाजिक सम्मिलन प्राप्त गर्न सकिन्छ । वल्कानीयन तथा नाइजेरियन घातक परम्परा र वेल्जियम तथा नेदरल्याण्ड, अफ्रि हाम्रै छिमेकी

भारतको सामाजिक अवस्थाबाट नेपालले प्रशस्त शिक्षा लिनसक्छ । सांस्कृतिक सामाजिक सहष्णुताबाट नै राजनीतिक नागरिक अधिकारको स्वतन्त्र अभ्यास गर्ने वातावरण बन्दछ । के कुरा भुल्नु हुन्न भने केवल राजनीतिक प्रियता र भावनात्मक वहकावमा सांस्कृतिक मुद्दाको समाधान खोजिनु हुन्न । नेपाललाई सवै जातजाति र धर्म संस्कृतिको साभ्ना फूलवारी बनाउन

नेपालरुपी वगैचामा सवै रंग र जातका फूलहरुको समान संरक्षण गरिनु पर्दछ । सहमति, संघात्मक राज्यप्रणाली, एकीकरण, प्रतिनिधिमूलक निर्वाचन प्रणाली, नागरिक शिक्षा, अल्पसंख्यक र बहिष्करणमा परेकाहरुका लागि विशेष व्यवहार र सकारात्मक विभेद, प्रशासनिक निष्पक्षता जस्ता कदमहरु एकसाथ अपनाएर नै सामाजिक सम्मिलन र शान्तिलाई दिगो बनाउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु:

१. मेरी डोरेन र प्रत्यूस वन्त, नेपालको सन्दर्भमा समाज शास्त्रीय चिन्तन, सोसल साइन्स बहाः, २००४
२. बन्दिता सिंजापति, अवको नेपाल ज्ञानको नेपाल, सोसल साइन्स बहाः, २०१०
३. यस घई, जिल कोटरेल, मानवता, विविधता र सामाजिक न्याय, यूएनडीपी, २०६४
४. उमेशप्रसाद मैनाली, सांस्कृतिक बहुलवाद र राष्ट्रिय एकता, २०६७
५. गोपीनाथ मैनाली, राज्य सञ्चालनका आधारहरु (परिमार्जित), सोपान, २०६७
६. संविधान सभा, राज्यको पुनसंरचना र राज्यशक्तिको वाँडफाँड समिति प्रतिवेदन, २०६६
७. मोहन मैनाली, समावेशी लोकतन्त्रका आधारहरु, सोसल साइन्स बहाः, २००४

द्वन्द्व पछि शान्ति स्थापना आजको आवश्यकता

✍ जीवनाथ पोखरेल*

१. पृष्ठभूमि

द्वन्द्व परिवार, कार्यस्थल, समुदाय र राज्यसंग समेत सम्बन्धित हुने सवाल हो । असमझदारी, भेदभाव, अस्तित्वको पहिचान र नेतृत्व लगायतका पक्षहरूले गर्दा द्वन्द्वको सिर्जना हुने गर्दछ । द्वन्द्व आफैमा नराम्रो पक्ष भने होइन तर राम्रो व्यवस्थापन समयमानै गरिएन भने यसले भयावह रूप लिन पनि सक्दछ । तत्पश्चात यसलाई सहज र सरल रूपमा व्यवस्थापन गर्न पनि निकै कठिन हुन जान्छ ।

हिजो आज द्वन्द्व अधिकारमुखिनै बढीमात्रामा हुने गरेको छ । राज्य, समुदाय वा नेतृत्व वर्गबाट पाउनु पर्ने अधिकारमा नै एकोहोरो रटान हुने गरको पाइन्छ । सबै नेतृत्ववर्ग खराब हुन्छन् नै भनेर असल र खराब सबैलाई एकै डालोमा राख्न पनि हुँदैन तर पनि आम रूपमा नेतृत्व वर्गको अकर्मण्यता, अदूरदर्शिता, बैभवशाली जीवन यापन र अहमपनाले नै समाज/संस्था/राज्यमा द्वन्द्वको सिर्जना भएको देखिएको छ । अधिकांश द्वन्द्वमा माग पक्ष प्रबल र आपूर्ति पक्ष कमजोर रहेको अवस्था देखिन्छ । यसो हुनुमा द्वन्द्व सिर्जना गर्ने पक्षबाट स्थिति विश्लेषण राम्ररी नगर्नु, समस्याको विषयमा राम्रो जानकारी नहुनु, नियतवस अथवा आपूर्ति पक्षमा भएको

अहमपना वा अज्ञानतालाई ढाकछोप गर्ने लगायतका पक्षहरूलाई पनि लिनु पर्ने अवस्था देखिन्छ ।

कतिपय द्वन्द्वको राम्ररी विश्लेषण नगरीकन निर्णय गर्नाले परिणामतः भयावह अवस्थाको समेत सिर्जना हुने गर्दछ । खास गरेर करण-असरको अध्ययन र अनुसन्धान यस सम्बन्धी सूचना र तथ्यांकहरू, द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्ने अठोट र प्रतिबद्धता, संवाद तथा सुझावहरूलाई पनि अत्मसात गर्न सकिएको अवस्थामा द्वन्द्वको परिणाम सदा नकारात्मक नै हुन्छ भन्ने छैन । यसले अग्रगामी परिणामहरूको बाटो पनि देखाउने गर्दछ र निर्णय प्रकृया बढी परिमार्जित समेत बन्न जान्छ । तर स्वार्थवस वा क्षणिक सहजका लागि व्यवस्थापन गर्नाले बारम्बार यस्ता समस्याहरू बल्किइ रहन्छन् र यसले अरु हांगा विंगाहरू समेत सिर्जना गर्न सक्ने अवस्था रहन जान्छ ।

अहिले विश्वमा सैद्धान्तिक द्वन्द्व भन्दापनि पहिचानसंग सम्बन्धित द्वन्द्व तथा स्रोत साधन माथिको अधिकार सम्बन्धी द्वन्द्व नै बढी मात्रामा देखिएको छ । यसो हुनुमा भौतिक उपलब्धि र समाजमा अग्रता हासिल गर्ने लालसाले बढी प्रभावित भएको देखिन्छ । प्रेम र मृत्यु जीवनका

* पूर्व उप सचिव, नेपाल सरकार

अनिवार्य पक्षहरु हुन् । समाजमा सद्भाव र भातृभावको अभावले प्रेमलाई ओभ्फेलमा पारेको छ । मानिस शिक्षित भयो, राम्रा ज्ञानगुणका कुराहरुको अध्ययन, अध्यापन भए तर व्यवहारमा ती कुराहरु लागु हुन सकेनन् । शिक्षा आफ्नो र समाजको सकारात्मक परिवर्तनका लागि भएतापनि समाजमा आडम्बरी प्रदर्शन र आफ्नो प्रभुत्व जमाउने पक्षमा मानव समुदायनै अहिले होडवाजिमा लागेको देखिन्छ । समाजमा एक पक्ष अत्यन्त बैभवशाली जीवन यापनका लागि तल्लिन रहेको छ भने एक अध्ययनले ६० प्रतिशत मानिसहरु जीवन पर्यन्त जिविकोपार्जनले सताई रहेको अवस्थाबाट गुञ्जीरहेको अवस्थालाई दर्शाएको छ ।

नेपालमा वि.सं.२०५२ साल फाल्गुण १ गते देखि सिर्जना भएको द्वन्द्व पनि यसको एक हिस्साका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । यो शासक र शासित बीचको ठूलो खाडलका रूपमा लिनुपर्ने कुरालाई द्वन्द्व विज्ञहरुले औल्याएका छन् । माओवादी जनयुद्धको करीव १० वर्षको अवधिलाई सिक्काका दुइवटै पाटाका रूपमा लिनु पर्दछ । सुरुमा द्वन्द्व सुरु गर्ने पक्षले लिएको कार्यशैली समाजका विकृति र विसङ्गति निराकरण गर्ने बाटोका रूपमा लिइएकोमा नेपाली जनताहरुले साँच्चै नेपाली समाजको सकारात्मक रुपान्तरणका रूपमा अंगिकार गर्ने अभिलाषा लिएका थिए । तर पछिल्ला दिनहरुमा आएर यसमा विचलनहरु आएको देखियो र अनुभव पनि भयो । पहिले शान्तिक्षेत्रका रूपमा प्रस्तावित भएको मुलुकमा अशान्तिले छाियो । हुनत २०४६ सालको जनआन्दोलन ताकानै The New Herald Tribune ले लेखेका थिए - "A struggle is going to be held on a heaven" यसैबाट अनुमान गर्न सकिन्छ कि, विदेशीहरुको आंखामा

नेपाल वि.सं.२०४६ साल भन्दा पहिला कस्तो अवस्थामा थियो ।

अधिकार र कर्तव्य भन्ने कुरा रात पछि दिन आउने जस्तै कुराहरु हुन् । संघर्षबाट जनताहरुले अधिकार त पाए तर कर्तव्य बोधका कुराहरु नेपाली जनताहरुलाई कुनै पनि निकायहरुले सिकाउने चेष्टा सम्म गरेनन् । जनताहरु राजनैतिक दलहरुका मान्छे भए तर म नेपाल आमाको सन्तान हूँ दूधको भारा पनि तिर्नुपर्दछ भन्ने कर्तव्य बोधलाई पूर्णरूपमा नागरिकहरुले भूलेको महसुस भयो ।

समाजमा आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा कमजोर वर्गको वकालतको पक्ष सबैकालागि ग्राह्य भएर पनि उनिहरुका आडमा आफ्नो दूनो सोभ्याउने पक्षलेनै नेतृत्व गर्नेहुँदा त्यो कमजोर वर्ग सधैं आस र त्रासमा नै आफ्नो सपना देखि रहेको हुन्छ र यस्तै भै रहेको पनि छ ।

वि.सं. २०६३ मंसिर ५ गते द्वन्द्वरत पक्ष (माओवादी) र सरकारका बीचमा शान्ति सम्झौता भयो । सो सम्झौता पछि नेपाली जनताहरुले देशमा आमूलरूपमा सकारात्मक परिवर्तनको आकांक्षा राखेका थिए । तर त्यसको ५ वर्ष वितिसक्दा पनि यसले साकाररूप भने लिन सकेको छैन । यस सम्झौताले मुख्य रूपमा शिविरमा रहेका माओवादी सैन्यहरुको व्यवस्थापन, विस्थापितहरुका लागि पुनर्स्थापना, संबिधान सभाको निर्वाचन, शान्ति र सुरक्षाको प्रबर्द्धन र सुदृढीकरण, शान्ति संग सम्बन्धित अन्य पूर्व सम्झौताहरुको कार्यान्वयन, बारुदी सुरुङ्ग हटाउने कार्यको कार्यान्वयन, क्षतिग्रस्त भौतिक संरचनाहरुको पुनःनिर्माण, द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति र

परिवारको पुनःस्थापना विषयहरु समावेश गरिएका थिए ।

२. अहिलेको अवस्था के छ त ?

१. शान्ति प्रक्रियाको मुख्य आधार विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ लगायतका विभिन्न सम्झौताहरु भए तर यस्ता सम्झौता गर्ने पक्षहरु कार्यान्वयन गर्ने राग त अलापी रहे तर एकले अर्कोलाई दोष लगाउदै सरकार संचालनमा नै शान्ति सम्झौता पछिको समय व्यतीत गरी रहे ।
२. यस बीचमा संविधान सभाको चुनाव त सम्पन्न भयो तर समय सीमा भित्र संविधान बनेन, कहिले ३ बुंदे त कहिले ५ बुंदे सहमति गरेर बहुमतीय सरकारको खेलमा सरकार बनाउने नाममा समय व्यतीत भयो ।
३. द्वन्द्वको समयमा २०६७ असार मशान्त सम्मको तथ्याङ्क अनुसार द्वन्द्वपीडितहरुलाई वितरण भएको राहत तथा आर्थिक सहायताको विवरण यस प्रकार छ । द्वन्द्वका कारण मृत्यु भएका १६,७१९ मध्ये १३,९६४ जनाका नजिकका हकदार (पीडित) ले रु. १ लाखका दरले रु. १ अर्ब ३९ करोड ६४ लाख राहत पाए पनि १७.५ प्रतिशत मृतकका परिवारले अबै राहत पाएका छैनन् ।
४. विश्व बैंकको आर्थिक सहयोगमा द्वन्द्वमा विधवा भएका ९ हजार (अनुमानित) विधवाहरु मध्ये ३,६६८ विधवाहरुले मात्र तोकिएको प्रतिव्यक्ति रु २५ हजारका दरले राहत पाए पनि अझ पनि ठूलो हिस्साले तोकिएको राहत पाउन सकेका छैनन् ।
५. द्वन्द्वका समयमा अङ्ग/भङ्ग भै अपाङ्ग भएका ४,३०५ जना मध्ये १२९७ जनाले मात्र आर्थिक सहायता पाएको देखिन्छ ।
६. द्वन्द्वका समयमा ११,७७५ निजी सम्पत्ति नोक्सान भएको मा ४,२३८ जनाले मात्र निजी सम्पत्ति क्षति वापत आर्थिक सहायता प्राप्त गरेको देखिन्छ ।
७. अपहरणमा परेका १,२१९ जना मध्ये २२१ जना पीडितहरुले मात्र रु २५ हजारका दरले राहत पाएको देखिन्छ ।
८. जनआन्दोलनका घाइते १,१६३ जनालाई आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउन बांकी रहेको देखिन्छ ।
९. द्वन्द्वकालमा द्वन्द्वरत पक्षहरुबाट १,२९१ जना बेपत्ता पारिएकोमा अहिले सम्म उनिहरुको अवस्था अज्ञात छ । बेपत्ता पारिएका मध्ये १,०२७ का हकदारहरु प्रत्येकलाई रु १ लाखका दरले राहत उपलब्ध गराइएको देखिन्छ ।
१०. द्वन्द्वकालमा ७८,७०८ व्यक्तिहरु विस्थापित भएका थिए भने सो मध्ये २५ हजार जनाले राहत पाएको देखिन्छ ।
११. सन् २००७ मा नेपालको शान्ति स्थापनाका लागि विस्तृत शान्ति सम्झौता र सो संग सम्बन्धित अत्य सहमती समझदारी कार्यान्वयन, माओवादी सैन्य सीबिरको व्यवस्थापन, शिविरमा रहेका लडाकूहरुको समायोजन र पुनःस्थापना, सुशासन,

पुनर्निर्माण संविधान सभाको निर्वाचन, संविधान निर्माण र तुरुन्त प्रतिफल दिने योजना तथा कार्यक्रमहरूका लागि र अधिकार तथा शान्ति स्थापना लगायतमा खर्च गर्ने विभिन्न दातृ राष्ट्र, दातृ संस्थाहरू र नेपाल सरकार समेतको योगदान रहने गरी शान्ति कोष स्थापना भएको छ । यसले गर्दा सरकारलाई यी कार्यहरू अगाडि बढाउन निकै सहयोग पुगेको छ ।

१२. यसैबीच संयुक्त राष्ट्रसंघको सहभागितामा रहेको (UNMIN) ले आफ्नो कामको निरन्तरता हुंदा हुंदै पनि राजनैतिक दल र सरकारको अनुरोधमा तोकिएको कामको जिम्मेवारी बुझाएर फर्कियो । सर्वदलीय संयन्त्रमा अनुगमनको कामले त निरन्तरता पायो तर दिगो शान्ति स्थापनाको काम भने प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढ्न सकेन । राजनैतिक दलहरू एक अर्कोलाई अखानो देखाउंदै पन्छिन खोजिरहेको आभास हुन थालेको छ ।

१३. सर्वदलीय राष्ट्रिय सरकार बनाउने कुरा सबैदलहरूबाट सुनिन्छ तर व्यवहारमा भने उनिहरू आफ्नो निहित स्वार्थ भन्दा माथि उठ्न सकेको अवस्था भने छैन ।

१४. पछिल्लो पटक थपिएको संविधान सभाको ३ महिने म्यादमा संविधान निर्माण गर्ने समय तालिका त प्रकाशित भएको छ तर दलहरूले इमान्दारिता नदेखाएको आरोप एक अर्कामा लगाएका छन् । संविधान सभामा नमिलेका मुद्दाहरूमा दलहरू आ-आफ्नै अडानमा रहेका हुंदा थपिएको समयमा पनि संविधान निर्माण हुने कुरामा सन्देहनै रहेको अडकल काटिएको छ ।

१५. सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अभिसम्म बन्न सकेको छैन । व्यक्ति बेपत्तापार्ने सम्बन्धमा व्यवस्थागर्न बनेको विधेयक संसदमा पेश भएको देखिन्छ ।

३. अब के हुनु पर्दछ त ?

देशमा द्वन्द्व पछिको शान्ति स्थापनाका लागि राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षका बीच भएका सम्झौताहरूको पूर्णरूपमा दुवै पक्षबाट पालना हुनु आवश्यक छ । तर हाल सम्म सम्बद्ध पक्षहरूबाट आंशिक रूपमा मात्र पालना भएको देखिन्छ । पहिलेका तिक्तताहरू लाई बिर्सेर देश र जनताहरूको हितका लागि कामगर्ने आजको आवश्यकता हो यसका लागि प्रतिबद्धताका साथ सबै पक्षहरू मिलेर जानुको अर्को विकल्प छैन । यस्तो अवस्थामा संसदमा रहेका सबै साना/ठूला दलहरूको सहमतिबाट सरकार गठन भै संचालन हुनु आवश्यक भएर पनि व्यवहारमा अहिले सम्म त्यस्तो अवस्था देखिएको छैन । अहिले देशमा विधिको शासनको बहाली अति आवश्यक भएर पनि दण्डहीनताको अवस्थाले गर्दा अपराधका घटनाहरूमा बृद्धि भएको देखिन्छ । यसका लागि सरकार र सबै राजनैतिक दलहरू प्रतिबद्ध भएमा मात्र यसलाई प्रभावकारी रूपमा कानून कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिन्छ । यस बाहेक अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो, आर्थिक विकास, जसलाई मुख्य जडका रूपमा लिनु पर्दछ । यसमा सरकार र राजनैतिक दलहरू सदा सजग रहनु आवश्यक र अनिवार्य छ ।

वर्तमान सन्दर्भमा मुख्य सवाल भएको शान्ति स्थापनाका लागि माओवादी लडाकूहरूको समायोजन वा पुनर्स्थापनाको कार्यलाई सम्पन्न गरिनु आवश्यक छ । यस पछि संविधान सभामा रहेका विवादित मुद्दाहरूमा शीघ्र सहमति गरी

तोकिएको समयमानै संबिधान निर्माण गरीनु पनि त्यतिकै जरुरी छ ।

द्वन्द्व पछिको दिगो शान्ति सबैको आवश्यकता र चासोको विषय भएर पनि देश अहिले आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक संक्रमणकालीन अवस्थाबाट गुज्रिरहेको छ । स्थायी शान्तिले सरकारमा स्थिरता आउंछ र स्थिरताले आर्थिक कृयाकलापहरु अगाडि बढ्दछन् । अहिलेको अवस्थामा देशमा बेरोजगारी बढेको छ, महंगी धान्न नसकिने अवस्थामा पुगेको छ । दण्डहीनताका कारण दिनहुंजसो अपराधका घटनाहरुमा वृद्धि भएको छ । देश र जनता भन्दा राजनैतिक दल ठूलो हो भन्ने मानसिकताबाट दलहरु माथि उठ्न सकेका छैनन् । दलका कार्यकर्ताहरुमा राष्ट्रियता भन्दा दलहरुको एजेण्डा महत्वपूर्ण मानेर हिंडेको अवस्था देखिन्छ । आज सबैतिर अन्यौलताको अवस्थाले गर्दा देश असफल राष्ट्र बन्ने तर्फ उन्मुख हुँदै गएको आसंका भै रहेको छ ।

देशमा शान्ति स्थापनासंग सम्बन्धित सबै सम्झौताहरुको परिपालनाका लागि सरकारले देखाएको चासोको विषयमा सबै राजनैतिक दलहरु र जनताहरुले समेत सहयोग गर्नु आवश्यक छ । यसमा सहयोगका लागि अन्तरराष्ट्रिय दातृ निकायहरु र नेपाल सरकारको संयुक्त लगानीमा सन् २००७ मा स्थापना गरेको शान्ति कोष र सोको मर्म अनुसार राहत र

पुनर्निर्माणका कार्यहरु संचालन भै रहेको कुरा माथि उल्लेखित बुंदाहरुले पनि दर्शाएको देखिन्छ । तर पनि यसको प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुमा राजनैतिक दलहरुमा समन्वय नहुनु, भएका कार्यहरुको अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रभावकारी रुपमा नहुनु, द्वन्द्व पीडितको पहिचान हुन कठिनाई हुनु, केन्द्र तथा स्थानीय निकायहरुमा समन्वयको कमि हुनु जस्ता पक्षहरु निकै जिम्मेवार देखिएका छन् । यसका लागि सबै निकायहरुको सहयोगको आवश्यकता सदैब रहिरहन्छ ।

४. निष्कर्ष

द्वन्द्व पछिको दिगो शान्ति स्थापना आजको प्रमुख चुनौति हो । यस अवस्थामा देशलाई बचाएर राष्ट्रलाई अग्रगामी दिशा दिनु सबै नेपालीको कर्तव्य हो । यसकालागि सरकार र सबै राजनैतिक दलका नेतृत्ववर्ग अठोटका साथ लाग्नु पर्ने अवस्था छ । कानूनको शासन कायम गर्न सबै सम्बद्ध निकायहरु लाग्नु पर्दछ । नागरिकहरु आफ्नो स्वार्थ भन्दा देशको सर्वोपरी हितका लागि कटिबद्ध भएमा मात्र नेतृत्ववर्ग सचेत र सजग बन्न सक्दछ । सम्झौता भएका बुंदाहरुको शीघ्र कार्यान्वयन र सबै दलहरुका बीचमा सहमति गरी आफ्नो इमान्दारिता प्रदर्शन गरेर मात्र दिगो शान्ति स्थापना गर्न सकिन्छ । अन्यथा इतिहासले हाम्रो पुस्तालाई धिक्कार्ने छ । हामी सबै आजै देखि होसियार होऔं ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु:

१. विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय ।
२. शान्ति पत्रिका, वर्ष १, अङ्क १, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय ।
३. आर्थिक वर्ष २०६६/६७ मा सम्पादित मुख्य मुख्य कामहरुको प्रगति विवरण, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय ।

हाम्रो संविधान निर्माणको वर्तमान अवस्था: अवसर र चुनौतिहरू

✍ टेकप्रसाद दुङ्गना*

१. सामान्य पृष्ठभूमि

हामी नेपाली जनता वि.सं. २००७ साल देखि संवैधानिक सरकारको आधुनिक युगमा प्रवेश गरेका हौं । प्रारम्भ देखि नै नेपाली जनताले निर्वाचित संविधानसभाको माध्यमबाट आफैले आफ्ना लागि संविधान निर्माण गर्ने इच्छा र आकांक्षा अभिव्यक्त गरेको यथार्थता हाम्रो सामु रहेको छ । यसलाई साकार पार्नको लागि नेपाली जनताले यो ६० वर्षको अवधिको बीचमा विभिन्न प्रकृतिका क्रान्ति, आन्दोलन, युद्ध र संघर्षहरू गर्नु परेको छ । हजारौं वीर विरांगानाहरूले बलिदान गर्नु परेको स्थिति छ । वि.सं. २०६० को दशकको प्रारम्भमा आएर संविधानसभाको आकांक्षा उत्कर्ष स्थितिमा पुग्यो । एकातर्फ जनवादी सत्ताको स्थापना गर्ने लक्ष्यका साथ २०५२ साल फागुन १ बाट तत्कालीन ने.क.पा. माओवादीले शुरु गरेको शसस्त्र संघर्ष तिब्रताका साथ अघि बढेको र अर्कोतर्फ निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई अपदस्थ गर्ने र सम्पूर्ण कार्यकारीणीको अधिकार आफैमा रहेको दावी गर्ने तत्कालीन राजाको असंवैधानिक कदमको कारणले नेपालमा संविधानसभाको आवश्यकता र अपरीहार्यता टड्कारो हुँदै गयो ।

तत्कालीन अवस्थामा शान्तिपूर्ण आन्दोलनमा रहेका राजनीतिक शक्तिहरू विद्रोही नेकपा (माओवादी) सँग सहकार्य गरी मुलुकमा लोकतन्त्रको वहाली गर्ने निष्कर्षमा पुगे, जसको फलस्वरूप आन्दोलनको शक्तिले संसदको पुनर्स्थापना गर्ने र त्यसको निर्णयले अधिकार सम्पन्न सर्वदलीय सरकार, माओवादीसँग वार्ता र सहमतिका आधारमा संविधानसभाको निर्वाचन गरी पूर्ण लोकतन्त्रको स्थापना गर्ने मार्गचित्र सहितको १२ बुँदे समझदारी पत्रमा २०६२ मंसिर ७ गते हस्ताक्षर भयो । यसबाट संविधानसभाको एजेण्डा समकालीन नेपालको प्रमुख राष्ट्रिय राजनीतिक एजेण्डाको रूपमा स्थापित हुन पुग्यो । उक्त मार्गचित्रका आधारमा २०६२ चैत र २०६३ वैशाख महिनामा सञ्चालन भएको १९ दिनको शान्तिपूर्ण संयुक्त जनआन्दोलनको परिणाम स्वरूप २०६३ वैशाख ११ को शाही घोषणाबाट विघटित प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापना हुनुको साथै राजनीतिक दलहरूको मार्गचित्रले समेत औपचारिक मान्यता प्राप्त गर्‍यो । पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाको प्रथम बैठकबाटै संविधानसभाको निर्वाचन गरी हिंसात्मक द्वन्द्वको दिगो समाधान गर्ने सम्बन्धी जरुरी सार्वजनिक महत्वको प्रस्ताव पारित भएपछि सिंगो मुलुक नै संविधानसभामय

* सह सचिव, संविधानसभा सचिवालय

हुन पुगेको महसुस गरियो । २०६३ जेठ ४ गते प्रतिनिधिसभाद्वारा जारी घोषणामा संविधानसभाको निर्वाचन प्रक्रिया प्रतिनिधिसभाले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्थासमेत समावेश थियो ।

२. संविधानसभाको गठन र संविधान निर्माण कार्यको थालनी

सम्बत् २०६४ साल चैत्र २८ गते संविधानसभाको निर्वाचन सफलतापूर्वक सम्पन्न भई निर्वाचनको अन्तिम परिणाम निर्वाचन आयोगले मिति २०६५ साल बैशाख २६ गते सार्वजनिक गर्‍यो । उक्त मितिले २९ दिन भित्र संविधानसभाको पहिलो बैठक बस्नु पर्ने संवैधानिक प्रावधान अनुरूप सम्बत् २०६५ साल जेष्ठ १५ गते संविधानसभाको बैठक अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन केन्द्रमा बस्ने गरी प्रधानमन्त्रीबाट पहिलो बैठकको आव्हान भयो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा संविधान निर्माणको संक्षिप्त विधि उल्लेख भएपनि संविधानको विधेयक कसरी तयार हुन्छ, विधेयकको आधारको रूपमा अवधारणा पत्र तयार गर्ने कि नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था नभएको सन्दर्भमा जनताको सहभागितालाई केन्द्र विन्दुमा राखेर जनताका प्रतिनिधिले भावी संविधानको मस्यौदाको साथमा त्यसको अवधारणा पत्र र व्याख्यात्मक टिप्पणी पनि तयार गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण आयाम सहितको संविधानसभा नियमावली, २०६५ निर्माण भएको देखिन्छ ।

२.१. संविधानसभा नियमावली, २०६५ ले तय गरेको संविधान निर्माणको मार्गचित्र

- विषयगत समितिहरूले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र रहेर भावी संविधानको अवधारणा पत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्नुपर्ने ।
- विषयगत समितिका प्रतिवेदनहरूमाथि सभामा छलफल गरी प्रत्येक प्रतिवेदनको सम्बन्धमा कुनै सुझाव र निर्देशन भए सो सहित पारित गरी संवैधानिक समितिमा पठाउनु पर्ने ।
- सभाले दिने सुझाव र निर्देशनको आधारमा संवैधानिक समितिबाट सबै समितिका मस्यौदा प्रतिवेदन एकीकरण गरी संविधानको पहिलो मस्यौदा तयार गर्ने ।
- पहिलो मस्यौदा माथि सभामा सैद्धान्तिक छलफल गरी पारित गर्ने र राजपत्रमा प्रकाशन गर्ने ।
- पहिलो मस्यौदामा आम जनताको राय सुझाव लिने ।
- जनताको सुझाव बमोजिम पहिलो मस्यौदा परिमार्जन गरी संविधानको विधेयक तयार गर्ने ।
- माननीय सदस्यहरूबाट पर्ने संशोधन सहित सभामा धारागत छलफल गरी प्रस्तावना सहित प्रत्येक धारा पारित गर्ने ।
- पारित संविधानमा सबै सदस्यहरूले हस्ताक्षर गर्ने, अध्यक्षले प्रमाणिकरण गर्ने र राष्ट्रपति महोदयसमक्ष पेश गरी संविधान जारी भएको घोषणा गर्ने ।

२.२. संविधान निर्माणको क्रममा संविधानसभाबाट हालसम्म भएका कार्यहरू

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संविधानसभाको पहिलो बैठक बसेको मितिले २ वर्षको अवधिभित्र संविधान सभाले संविधान निर्माणको कार्य सम्पन्न गरिसक्नु पर्ने व्यवस्था गरेको भएतापनि उक्त अवधि भित्र संविधान निर्माणको कार्य सम्पन्न हुन सकेन । मिति २०६७।२।१४ गतेको व्यवस्थापिका संसदको बैठकबाट भएको अन्तरिम संविधानको आठौं संशोधनले संविधान निर्माणको लागि १ वर्षको र २०६८।२।१४ मा पुनः ३ महिनाको अवधि थप गरेको छ । संविधानसभाको मिति २०६७ साल श्रावण २ गतेको १०२ औं बैठकको अन्तमा सम्माननीय अध्यक्षले दिनु भएको मन्तव्यमा २ वर्षको अवधिमा संविधानसभाले देहायका कार्यहरू सम्पन्न गरिसकेको उल्लेख भएको पाईन्छ ।

- संविधानसभाले निर्धारित समयभित्र संविधान निर्माणको कार्य सम्पन्न गर्नको लागि कुन गतिविधि, कहिले, कसरी सम्पन्न गर्ने भन्ने स्पष्ट विवरण सहितको कार्यतालिका निर्माण,
- संविधानसभाले विकेन्द्रित रूपमा संविधान निर्माणको कार्य सम्पन्न गर्न र सबै माननीय सदस्यहरूको संविधान निर्माणको कार्यमा समान सहभागिता र क्रियाशिलता सुनिश्चित गर्नको लागि १० वटा विषयगत समिति, ३ वटा प्रक्रियागत समिति र एउटा संवैधानिक समिति गठन,

- सञ्चारका विभिन्न साधनहरू मार्फत स्वदेश र विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकहरूबाट भावी संविधानको अवधारणात्मक पक्षका सम्बन्धमा राय सुझाव दिनको लागि आह्वान,
- संविधानसभाका सबै माननीय सदस्यहरू ४० वटा विभिन्न टोलीहरूमा विभाजित भई मिति २०६५।१।१६ देखि २०६५।१।२९ सम्म देशका २४० वटै निर्वाचन क्षेत्रको भ्रमण गरी प्रश्नावली मार्फत जनताको राय सुझाव संकलन गर्ने ऐतिहासिक कार्य सम्पन्न,
- अप्रत्यक्ष रूपमा जनताबाट प्राप्त सुझावहरू र जनताले प्रश्नावली मार्फत दिएका करिब ५ लाख सुझावहरू मध्ये प्रत्येक समितिसंग सम्बन्धित सुझाव सम्बन्धित समितिका सबै माननीय सदस्यहरू आफैले अध्ययन र विश्लेषण गरी सुझावको सारसंक्षेप तयार,
- सबै समितिहरूबाट आ आफ्नो कार्यक्षेत्रको अधिनमा रही भावी संविधानको आवधारणा पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा सहितको प्रतिवेदन तयार,
- प्रत्येक समितिको प्रतिवेदनमाथि ५ दिन अर्थात् ३० घण्टाको दरले सभामा छलफल भईसकेको,
- विषयगत समितिका प्रतिवेदनमा कतिपय विषयहरू दोहोरिएका, कतिपय विषयहरू परस्परमा बाभिएका, कतिपय विषयहरू छुट्ट भएका र कतिपय विषयहरू अनिर्णित र विवादास्पद रूपमा रहेकाले त्यसलाई सहमतिपूर्ण ढंगबाट समाधान गरी सबै

प्रतिवेदनलाई एकरूपतायुक्त र पूर्णता प्रदान गर्न संविधानसभाको मिति २०६६।२।१३ को २९ औं बैठकबाट १५ सदस्यीय अवधारणा पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन अध्ययन समितिको गठन,

- अवधारणा पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन अध्ययन समितिको सुझाव समेतका आधारमा संविधानसभाले सबै ११ वटा समितिका प्रतिवेदनहरू एकीकृत मस्यौदा तयारीको लागि संवैधानिक समितिमा पठाईएको,
- संवैधानिक समितिबाट प्रस्तावना र अनुसूचीको साथमा संविधानमा रहने अन्तरवस्तुहरूलाई विभिन्न २७ भागमा विभाजन गरिएको भावी संविधानको प्रारम्भिक खाका तयार पारिएको,
- जनमत संकलन तथा समन्वय समितिबाट संविधानको पहिलो मस्यौदा माथि जनताको राय सुझाव संकलन गर्ने कार्ययोजनाको प्रारम्भिक तयारी भई रहेको ।

२.३. संविधान निर्माणको क्रममा संविधानसभाबाट सम्पन्न हुन बाँकी कार्यहरू

- सभाले दिने सुझाव र निर्देशनको आधारमा संवैधानिक समितिबाट सबै समितिका मस्यौदा प्रतिवेदन एकिकरण गरी संविधानको पहिलो मस्यौदा तयार गर्ने,
- पहिलो मस्यौदा माथि सभामा सैद्धान्तिक छलफल गरी पारित गर्ने र राजपत्रमा प्रकाशन गर्ने,

- पहिलो मस्यौदामा आम जनताको राय सुझाव लिने,

- जनताको सुझाव बमोजिम पहिलो मस्यौदा परिमार्जन गरी संविधानको विधेयक तयार गर्ने,

- माननीय सदस्यहरूबाट पर्ने संशोधन सहित सभामा धारागत छलफल गरी प्रस्तावना सहित प्रत्येक धारा पारित गर्ने,

- पारित संविधानमा सबै सदस्यहरूले हस्ताक्षर गर्ने, अध्यक्षले प्रमाणिकरण गर्ने र राष्ट्रपति महोदयसमक्ष पेश गरी संविधान जारी भएको घोषणा गर्ने ।

३. संविधान निर्माणको कार्य नियमित रूपमा अघि बढ्न नसक्नु र निर्धारित समयमा संविधान निर्माणको कार्य सम्पन्न हुन नसक्नुका कारणहरू

संविधानसभाका सम्माननीय अध्यक्ष महोदयले संविधानसभाको मिति २०६७ साल श्रावण २ गतेको १०२ औं बैठकको अन्तमा दिनु भएको मन्तव्यमा निर्धारित २ वर्षको अवधिमा संविधान निर्माण नहुनुका केही महत्वपूर्ण कारणहरू औल्याउनु भएको पाईन्छ । समष्टिमा भन्दा निर्धारित समयमा सहजताका साथ संविधान निर्माण नहुनुमा देहायका कारणहरू जिम्मेवार रहेका छन् भन्न सकिन्छ:

- भावी संविधानको आधारभूत सिद्धान्तमा पूर्व सहमति कायम नगरी संविधान निर्माणको कार्य थालनी भएकोले अधिकांश विषयहरूमा दलीय मतभिन्नता देखिएको, छलफल लम्बिएको, निर्णय लिन नसकिएको ।

- संविधानसभाको बृहत प्रक्रियाबाट संविधान निर्माण गर्ने जटिल कार्यमा राष्ट्रिय अनुभवको कमि रहेकोले संविधान निर्माणको कार्यविधि तय गर्न नै करिब ६ महिनाको अवधि लागेको ।
- संविधान निर्माण र शान्ति प्रक्रिया अन्तर्गत माओवादी सेनाका लडाकुको रेखदेख, समायोजन र पुनर्स्थापना गर्ने कार्य राजनीतिक रुपमा अन्तरसम्बन्धित रहेको तर पछिल्लो जिम्मेवारी संविधानसभामा नरही नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्मा रहेको ।
- संविधान निर्माणको कार्य जारी शान्ति प्रक्रियाको निष्कर्षको रुपमा रहेको तर शान्ति प्रक्रियालाई सार्थक टुंगोमा पुऱ्याउने कार्य अपेक्षित रुपमा अगाडि बढ्न नसकेको । यही कारणले २०६६।१०।२१ गते बाट संविधान सभा अवरुद्ध जस्तै हुन पुगेको, कुनै पनि महत्वपूर्ण काम हुन नसकेको ।
- संविधानसभाको गठन पश्चात राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन, सरकारको गठन तथा सरकारको काम कारवाहीको कारण संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दलहरूबीच आपसी अविश्वास गहिरिदै गएको ।
- नियमित व्यवस्थापिकाको जिम्मेवारी समेत संविधानसभामा रहेको, जसको कारण व्यवस्थापिका-संसदको हैसियतमा बस्ने संविधानसभाका बैठकहरूमा निरन्तर रुपमा राजनीतिक अवरोधको अवस्था आउनु र सोको अप्रत्यक्ष प्रभाव संविधान निर्माणको कार्यमा समेत पर्नु ।
- प्रधानमन्त्रीको निर्वाचन, संविधान संशोधन, सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेट पारित गर्ने लगायतका महत्वपूर्ण संवेदनशील र जटिल प्रक्रियामा संविधानसभा पटक पटक संलग्न हुनु पर्ने अवस्था ।
- संविधानसभाको निर्वाचन अघि राजनीतिक विकासक्रम तिब्र रुपमा अघि बढेको, दलहरूमा उत्साह पनि देखिएकोमा संविधानसभाको गठन भए पछि यो क्रम रोकिएको ।
- संविधानसभा नियमावली र संविधानसभाको कार्यतालिका अक्षरशः पालना नभएको, संविधानसभामा निरन्तर उपस्थित हुनु पर्ने आधारभुत दायित्व पनि दलका शिर्षस्थ नेता समेत रहनुभएका माननीय सदस्यहरूबाट निर्वाह हुन नसकेको । मिति २०६५।८।१ देखि लागू हुने गरि निर्माण भएको ८२ हप्ताको कार्यतालिकामा निर्धारित समयमा कुनै पनि कार्य समयमा सम्पन्न हुन नसकी १० पटक कार्यतालिका नै हेरफेर गर्न परेको ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३८ मा व्यवस्था भए बमोजिमको राज्यको पुनर्संरचना सम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको गठन नगरिएको । प्राविधिक रुपमा अध्ययन गरेर विशेषज्ञको परामर्शको आधारमा निर्णय लिनु पर्ने विषयमा राजनीतिक रुपमा राजनीतिज्ञले नै निर्णय लिन अग्रसर भएको अवस्था ।
- संविधान निर्माणमा प्रक्रियाको पनि महत्वपूर्ण स्थान रहने, जनसहभागिता सुदृढ हुनु पर्ने विषयलाई आत्मसात गर्न नसकिएको ।

- संविधानसभा बाहिर घटित घटनाको प्रत्यक्ष असर संविधानसभा र यसका समितिहरूको छलफलमा परेको । कुनै एउटा घटना प्रेरित भएर संविधानमा रहने अन्तरवस्तुको निर्धारण गर्ने कोशिस भएको ।

४. एक वर्षको अवधि थप भएपछि संविधान निर्माणमा भएको प्रगति

मिति २०६७/२१/१४ मा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा आठौँ संशोधन गरी संविधानसभाको समयावधि १ वर्ष थप भएको हो । संविधानसभाका भित्री र बाहिरी कुनै पनि अवरोधलाई संबोधन नगरी मिति २०६७/२१/१४ को मध्यरातमा केवल १ वर्षको अवधिमात्र थप गर्ने कार्य भएकोले संविधान निर्माणको कार्यलाई सुचारु गर्न निकै कठिनाई परेको छ । समयावधि थप भएपछि संविधानसभाका जम्मा ७ वटामात्र बैठक बसेको अवस्था छ । साउन २ गतेको संविधानसभाको बैठकले २०६७ साल आश्विन मसान्तभित्र आठवटा समितिका प्रतिवेदन पारित गरी संवैधानिक समितिमा पठाउने, २०६७ साल कार्तिक १ देखि २०६७ साल कार्तिक ३० गते सम्म समितिहरूको प्रतिवेदन र सभाको सुझाव समेतको आधारमा संवैधानिक समितिले संविधानको पहिलो मस्यौदा तयार गर्ने र अरु गतिविधि कार्य व्यवस्था परामर्श समितिले निर्धारण गरेको समयावधि भित्र गर्दै जाने गरी कार्यतालिका ११ औँ पटक हेरफेर गरेको थियो । उक्त निर्धारित समयावधि भित्र पनि सबै समितिका प्रतिवेदनहरू विवाद सहित संवैधानिक समितिमा पठाउने बाहेक अरु कुनै औपचारिक कार्य सम्पन्न हुन सकेको छैन ।

संविधानसभाले यस अवधिमा संविधानका अन्तरवस्तुमा रहेका दलीय मत भिन्नताहरू अन्त गर्नको लागि केही महत्वपूर्ण कार्यहरू गरेको छ । प्रत्येक समितिको कार्यक्षेत्र भित्रको कुनै विषय छुट भएको भए सो र कुनै विषय दोहोरिएको भए सोको पहिचान गर्ने, समितिबाटै फरक मत आएका र संविधानसभामा छलफलको क्रममा विवादित बनेका विषय सूचीकृत गर्ने, छुट भएका विषयमा समावेश गर्ने कुरा, दोहोरिएका विषयमा एकरूपता कायम गर्ने विषय र मतैक्यता हुन नसकेका विषयमा सर्वसम्मतिले सहमति कायमगरी सम्बन्धित प्रतिवेदनमा परिमार्जन गर्नुपर्ने विषयको अलग अलग सुझाव तयार गरी अध्यक्ष समक्ष पेश गर्ने कायदेशि समिति गठन भएको अवधारणपत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन अध्ययन समितिले भदौ १४ गतेको निर्णयानसार २०६७ असोज १४ गते आठवटा समितिका प्रतिवेदनमा रहेका मतभिन्नताहरू पहिचान गरी कैयौँ विषयहरूमा सर्वसम्मतिले सहमति कायम गर्दै सहमति कायम गर्न नसकिएका विषयको प्रश्नावली समेत तयार गरी आफ्नो प्रतिवेदन संविधानसभाका अध्यक्ष समक्ष पेश गरेको हो । उक्त प्रतिवेदनमा सहमति हुन नसकेका भनी राज्यको शासकीय स्वरूप निर्धारण समितिसंग सम्बन्धित ११ वटा, व्यवस्थापकीय अंगको स्वरूप निर्धारण समितिसंग सम्बन्धित ३८ वटा, न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिसंग सम्बन्धित १० वटा, मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिसंग सम्बन्धित ३८ वटा, राष्ट्रिय हितको संरक्षण समितिसंग सम्बन्धित ७ वटा, साँस्कृतिक र सामाजिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण समितिसंग सम्बन्धित १० वटा र संवैधानिक समितिसंग सम्बन्धित ९६ वटा प्रश्नावली समावेश रहेका थिए ।

उक्त प्रतिवेदन आफू समक्ष प्राप्त भएपछि दलीय मतभिन्नता रहेका संविधानका अन्तरवस्तुसंग सम्बन्धित विवादमा सहमति कायम गर्ने प्रयोजनको लागि संविधानसभाका अध्यक्षबाट मिति २०६७।१९ मा संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने २७ राजनीतिक दलका संसदीय दलका नेताहरुको अनौपचारिक बैठक आह्वान भएको हो । संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने २७ राजनीतिक दलका संसदीय दलका नेताहरुको मिति २०६७।२५ मा बसेको बैठकले अवधारणापत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन अध्ययन समितिले प्रश्नावलीको रूपमा सूचीकृत सात वटा समितिका प्रतिवेदनमा रहेका २१० वटा मतभिन्नताहरुमाथि छलफल गरी सहमति कायम गर्ने कार्यादेश सहित माननीय पुष्पकमल दाहाल प्रचण्डको संयोजकत्वमा ७ सदस्यीय उच्चस्तरीय कार्यदल गठन गर्‍यो । प्रारम्भमा कार्यदलले कार्यसम्पन्न गर्ने अवधि २०६७ साल कार्तिक ७ गतेसम्म रहेकोमा मिति २०६७।७ मा बसेको २७ दलका नेताको बैठकले मिति २०६७।७।१८ सम्म ११ दिनको अवधि थप गरेको थियो । मिति २०६७।७।१८ सम्म कार्यदलले विभिन्न समितिका ३९ वटा प्रश्नमा सहमति कायम गरेकोले सोही दिन बसेको २७ दलका नेताको बैठकले मिति २०६७।८।२५ सम्म १५ कार्यदिन काम गर्ने गरी कार्यदलको अवधि थप गरेको थियो । मिति २०६७।८।२५ सम्म कार्यदलले विभिन्न समितिसंग सम्बन्धित १२७ वटा प्रश्नमा सहमति कायम गरेको प्रतिवेदन पेश गरेको हो । कार्यदलले गरेको सहमतिलाई २७ दलका नेताको संयुक्त बैठकले अनुमोदन गरेकोले बाँकी रहेका ८३ वटा विवाद र राज्यको पुनर्संरचना तथा राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिको प्रतिवेदनमा रहेका विवाद समेत पहिचान गरी समाधानको

कार्यादेश सहित संवैधानिक समितिमा नै पठाउने तर्फ संविधानसभा अग्रसर भएको देखिन्छ ।

उक्त अग्रसरताको फलस्वरूप २०६७ पौष २७ गतेको संविधानसभाको बैठकले गठन गरेको नियमावली संशोधन मस्यौदा समितिको प्रतिवेदनको आधारमा माघ ४ गते बसेको संविधानसभाको १०५ औं बैठकले संविधानसभा नियमावली, २०६५ मा तेस्रो संशोधन गरी संविधान निर्माणको प्रक्रियालाई सामान्य हेरफेर गरेको छ । संशोधित नियमावलीले संवैधानिक समिति वा नियम ६६ बमोजिम गठित कुनै विषयगत समितिको प्रतिवेदनमा कुनै विषयमा समितिमा नै टुंगो लाग्न नसकेको वा सभामा छलफल हुंदा फरक विचार प्रस्तुत भएको कारणले विवादित बन्न पुगेको अवस्थामा सभाबाट त्यस्तो विवादित विषयको स्पष्ट किटान गरी संवैधानिक समितिले नै थप छलफल गरी टुंगो लगाउने भनी सुझाव र निर्देशन सहित सभाले विषयलाई संवैधानिक समितिमा पठाउन सक्ने, त्यस्तो विषयमा छलफल गरी टुंगो लगाउने र टुंगो लाग्न नसकी बाँकी रहेका कुनै विषय भए निर्णयार्थ संविधानसभामा पेश गर्ने अधिकार संवैधानिक समितिलाई रहने गरी समितिको कार्यादेश विस्तार गरेको छ ।

संविधानसभा नियमावलीको संशोधित व्यवस्था अनुरूप संविधानसभाको मिति २०६७।१०।१२ बसेको १०६ औं बैठकले राज्यपुनर्संरचना समिति बाहेकका अरु सबै ७ वटा समितिका प्रतिवेदनहरु सुझाव र निर्देशन सहित संवैधानिक समितिमा पठाएको छ । ६ वटा समितिका प्रतिवेदनमा ७८ वटा विवादित विषय किटान गरी थप छलफल गरी सहमति गर्ने निर्देशन र सुझाव सहित संवैधानिक समितिमा

विषय आएको थियो । किटान गरिएका विवाद मध्ये मौलिक हक तथा निर्देशक समितिको प्रतिवेदनसंग सम्बन्धित ११ वटा, व्यवस्थापकीय अङ्गको स्वरूप निर्धारण समितिको प्रतिवेदनसंग सम्बन्धित ३३ वटा, राज्यको शासकीय स्वरूप निर्धारण समितिको प्रतिवेदनसंग सम्बन्धित ४ वटा, न्यायप्रणालीसंग सम्बन्धी समितिको प्रतिवेदनसंग सम्बन्धित ८ वटा, राष्ट्रिय हितको संरक्षण समितिको प्रतिवेदनसंग सम्बन्धित २ वटा र संवैधानिक समितिको प्रतिवेदनसंग सम्बन्धित २१ वटा विवाद रहेका थिए । विवादित विषयमा संवैधानिक समितिका माघ १७ गते देखि फागुन ४ गते सम्मका ११ वटा बैठकमा विस्तृत छलफल भई केही विवादमा सहमति पनि कायम भयो । त्यसपछि कायम रहेका ६ वटा समितिसंग सम्बन्धित ७५ वटा विवादहरूमा सहमति कायम गर्न संवैधानिक समितिको फागुन १३ गतेको बैठकबाट मा.पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड' संयोजकत्वमा ५ सदस्यीय विवाद समाधान समिति गठन गरिएको छ । फागुन १३ गते देखि चैत्र १६ गते सम्मको अवधिमा उपसमितिले संघीय व्यवस्थापिकामा प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभा गरी दुई सदन रहने, संविधानसंग कानून बाह्रिएको भन्ने विषय, संघीय इकाईहरूबीच हुने विवाद लगायतका प्रश्न हेर्न अलगगै संवैधानिक अदालत स्थापना गर्ने र संवैधानिक अदालतको पदेन अध्यक्ष प्रधान न्यायाधीश नै हुने तथा नयाँ संविधानबमोजिमको निर्वाचन नभएसम्मको संक्रमणकालमा वर्तमान राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति नै यथावत कायम रहने, कुनै कारणले पद रिक्त भएमा तत्काल कायम रहने व्यवस्थापिका संसदले निर्वाचन गरी पूर्ति गर्ने व्यवस्था राख्ने नीतिगत सहमति गरेको कारण ४५ वटा विवादका विषय संबोधित भई अब ३० वटा विवाद समाधान हुन बाँकी रहेको अवस्था छ ।

५. निष्कर्ष

निकै ठूलो विश्वास र उत्साहकासाथ संविधानसभाको गठन भई यसले संविधान निर्माणको कार्य प्रारम्भ गरेको भएपनि शुरुमा अन्तरिम संविधानले निर्धारण गरेको २ वर्षको अवधिमा केवल भावी संविधानको अवधारणा पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्ने काम सम्म सम्पन्न हुन सकेको छ । सबै विषयगत समितिका मस्यौदाहरूको आधारमा संविधानको पहिलो मस्यौदा तयार पार्नु पर्ने चरणमा संविधानसभाका केही भित्री र बाहिरी अवरोधहरू समेत गहिरिदै गएको कारण संविधान निर्माणको कार्य अवरुद्ध हुन पुगेको र यो अवरोध संविधान सभाको निरन्तरता आवश्यक छ वा छैन, केही अवधि थप गर्ने वा नगर्ने भन्ने अवस्थामा सम्मको चरमोत्कर्षमा पुगेको यथार्थता हाम्रो सामु रहेको छ । संविधानसभासंग केही महिनाको समयमा अवधिमात्र बाँकी छ । शान्ति प्रक्रिया, लडाकु समायोजन र सरकारको पूर्णता जस्ता संविधानसभा बाहिरका आधारभुत विषयको संबोधन गरी पछिल्लो समयमा संवैधानिक समितिमा देखिएको अवरोध अन्त गरेर संविधान निर्माणको आधारभुत वातावरण निर्माण नभएसम्म जति समय वित्ने पनि संविधान निर्माणको कार्यले गति लिन सक्ने अवस्था छैन । संविधान निर्माणको क्रममा अब गर्न बाँकी गतिविधि अत्यन्त जटिल र समय लिने प्रकृतिका छन् भन्ने कुरालाई आत्मसात गर्न आवश्यक छ । संविधानका अन्तर्वस्तुहरूमा रहेका गम्भीर विवादहरूलाई आपसी विश्वास र प्रतिबद्धताकासाथ अन्त गरी पहिलो मस्यौदा तयार गर्नमा व्यस्त रहनु पर्ने बेलामा संवैधानिक समितिभित्रै अवरोधको अवस्था देखिनुले शुभसंकेत गरेको छैन । दलहरूबीच विश्वास बढ्नुको बदला फुन अविश्वास बढ्ने, आपसी छलफल र

सहकार्यमा नै समस्या देखिएको हुंदा यो अवस्थालाई तत्काल अन्त गर्न आवश्यक छ । माननीय सदस्यहरुको उत्साह, जोश र जाँगर पनि समाप्त भई नैराश्यता र तनावको स्थिति रहेकोले पहिलेको गतिमा कार्यलाई निरन्तरता दिन पनि निकै कठिन हुने देखिएको छ । आधारभूत वातावरणको निर्माण अबरुद्ध प्रक्रियालाई सूचारु गर्ने पूर्वशर्तको रूपमा रहेको छ । तर त्यसबाट संविधानका अन्तर्वस्तुमा रहेका दलीय मतान्तर स्वतः समाधान हुने होईन । दलहरुका वीचमा रहेका मतान्तरहरुमाथि सामूहिक छलफल गरेर विवाद समाधान गरी संविधानको आधारभूत खाका निर्माण गर्न नसके संविधान निर्माणको सुनिश्चितता हुन सक्दैन ।

शान्ति प्रक्रियालाई सार्थक निष्कर्षमा पुऱ्याउदै लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्ने अहिलेको गन्तव्य अपरिवर्तनीय छ । त्यसको विकल्पमा अराजकता, संवैधानिक शून्यता र दिशाहिनता बाहेक केही देखिदैन । सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायको राम्रो सहभागिता रहेको समावेशी संविधानसभा अस्तित्वमा छ, लोकतान्त्रिक कार्यविधि र संयन्त्रहरु यथास्थानमा छन्, यी बेकम्बा भईसकेका छैनन् । संविधान निर्माणको यात्रा प्रारम्भ गरी अवधारणा पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा तयार भईसकेको छ । संवैधानिक समिति जटिल विवाद समाधान गर्ने प्रयासमा जुटीरहेको

छ । यसमा अन्तर्राष्ट्रिय मित्र शक्तिहरुको सहयोग र सदभाव हामीले पाईरहेकै छौं । संविधानसभाका यी अनुपम अवसरहरु हुन । यी अवसरको उपयोग गरेर बाँकी रहेको कार्यलाई सम्पन्न गरी एउटा स्थायी लोकतान्त्रिक संविधानको सृजना गर्न नसकेमा संविधानसभा लगायत सबै राज्य संयन्त्रप्रतिको विश्वास समाप्त हुनेछ । अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय सामु हामी नेपालीको शिर निहुरिने छ । राजनीतिक दलहरु, राजनेताहरु, हाम्रो मुलुक र हामी सबै नेपाली जनता असफल सावित हुनेछौं । संविधानसभाको अस्तित्व समाप्त भएपछिमात्र यसको महत्व प्रखर हुनेछ र वर्षौं सम्म पछुताउनु पर्ने अवस्था आउने निश्चित छ । अनमीनको फिर्ति पछि क्यान्टोनमेन्टमा रहेका लडाकुहरु नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम गठित विशेष समितिको मातहतमा ल्याउने कार्य मिति २०६७।१०।८ मा सम्पन्न भई सकेको छ र त्यसलाई अनुगमन गर्ने नयाँ संयन्त्र गठन गर्ने कार्य पनि भईसकेकै छ । तर अबैपनि संविधाननिर्माणमा देखिएका अबरोधहरु अन्त भईसकेका छैनन् । अतः देखिएका चुनौतिहरुको संबोधन गरी निर्धारित समयवधि भित्र संविधान निर्माणलाई सुनिश्चितता दिनुको अर्को कुनै विकल्प हाम्रो सामु छैन भन्ने वास्तविकतालाई समयमै आत्मसात गरी क्रियाशिल हुनु संविधानसभाको अहिलेको प्राथमिक दायित्व हो ।

महिला, शान्ति र सुरक्षा सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय चासो र नेपालको प्रतिवद्धता

दलबहादुर के.सी.*

कार्यकारी सारांशः

सशस्त्र द्वन्द्वमा परेका महिलाको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्दै द्वन्द्व समाधान, द्वन्द्व व्यवस्थापन, रोकथाम तथा शान्ति प्रक्रियाको हरेक तहमा महिलाको सहभागितालाई जोड दिदै संयुक्त राष्ट्रसंघ, सुरक्षा परिषद्द्वारा महिला, शान्ति र सुरक्षा सम्बन्धी प्रस्तावहरु पारित भएका छन् । ति प्रस्तावहरु मध्ये प्रस्ताव नं. १३२५ लाई महिला शान्ति र सुरक्षा एवं शान्ति प्रक्रियामा महिला सहभागिताका सम्बन्धमा एक छाता प्रस्ताव (Umbrella resolution) को रूपमा लिन सकिन्छ । यस प्रस्तावले अवलम्बन गरेको सिद्धान्तलाई आधार मानेर त्यसलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यका साथ सुरक्षा परिषदले अन्य प्रस्तावहरु १८२०, १८८८, १८८९ र १९६० समेत पारित गरेको छ । यी पाँच वटा प्रस्तावहरुले मूलरूपमा नीति निर्माण एवं राज्यको शासकीय तहमा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने, महिला माथि हुने सबैखाले यौन हिंसा समाप्त गर्दै दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने र जवाफदेहिताको सिर्जना गर्ने उद्देश्य लिएका छन् ।

दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वबाट नेपालका महिला तथा बालिका बढी मात्रामा प्रभावित हुन

पुगेका र द्वन्द्व पश्चात पनि हत्या, हिंसाका घटनाका नरोकिएको अवस्थामा महिला र बालिकाको सुरक्षा र शान्ति प्रक्रियामा महिलाको सार्थक सहभागिता सुनिश्चित गर्नका लागि यी प्रस्तावहरुको कार्यान्वयन हुनु अपरिहार्य देखिन्छ । यी प्रस्तावहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारले दिगो शान्ति तथा न्यायपूर्ण समाजको सुनिश्चितता गर्ने लक्ष्य, द्वन्द्व रुपान्तरण तथा शान्ति निर्माण प्रक्रियाको सम्पूर्ण पक्षमा महिलाको समानुपातिक र अर्थपूर्ण सहभागिता तथा सुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूति गर्ने उद्देश्य सहित राष्ट्रिय कार्ययोजना पारित गरी लागू गरेको छ । प्रभावकारी कार्यान्वयनमा यसको सफलता निर्भर हुन्छ । महिला, शान्ति र सुरक्षाका विषयमा काम गर्ने अवसरकारुपमा ग्रहण गरी सरकार, विकासका साभेदार, राष्ट्र संघीय निकाय, नागरिक समाज तथा सरोकारवाला सबैको सहकार्यमा कार्यान्वयन प्रक्रियामा जुट्न सकेमा यसले सफलता पाउने छ ।

१. पृष्ठभूमि

कुनैपनि युद्ध वा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव विशेषतः महिला र बालबालिकामा बढी पर्ने

* उप सचिव (कानून), शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

गरेको देखिन्छ। यस्ता युद्ध, सशस्त्र द्वन्द्व वा संक्रमणकालीन अवस्थामा महिला र बालिकाहरू विभिन्न हिंसा, शोषण र भेदभावजन्य व्यवहारबाट पीडित हुन पुगेका हुन्छन्। युगाण्डामा दुई दशक सम्म चलेको द्वन्द्वमा लाखौं मानिस मरेका छन्। साथै हजार भन्दा बढी बालबालिका अपहरित भएका छन्। बीस लाख आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएका छन्। जस मध्ये असी प्रतिशत महिला तथा बालबालिका पर्दछन्। लाईबेरियामा चौध वर्ष सम्म चलेको द्वन्द्वको अवधिमा पन्ध्र हजार बाल सैनिक थिए। तीन लाख भन्दा बढी आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएका थिए। तीन लाख बीस हजार भन्दा बढी व्यक्ति छिमेकी मुलुकमा शरणार्थी भई बसेका थिए। यी मध्ये असी प्रतिशत बालबालिका र महिलाहरूनै थिए। फिलिपिन्सको मिन्डानावोमा सन् १९६० देखिको द्वन्द्वमा दश लाख भन्दा बढी प्रभावित भएका छन् भने पाँच लाख महिला र बालबालिका आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएका छन्। विस्थापितहरू मध्ये असी प्रतिशत महिला र बालिकाहरू भएको कुरा तथ्यांकबाट भेटिने गरेको छ। यस्ता युद्ध, सशस्त्र द्वन्द्व र संक्रमणकालीन अवस्थामा महिला र बालिकाहरू विभिन्न हिंसा, शोषण र भेदभावजन्य व्यवहारबाट पीडित हुन पुगेका हुन्छन्। यिनै विषयहरूलाई मध्यनजर राखेर सन् १९९५ मा चीनको बेइजिङमा सम्पन्न चौथो महिला सम्मेलनका क्रममा सदस्य राष्ट्रहरूद्वारा सर्वसम्मतरूपमा सहमति जनाएको बेइजिङ कार्ययोजनाको एउटा भाग महिला र सशस्त्र द्वन्द्वसंग सम्बन्धित छ। सन् २००० मा बेइजिङ सम्मेलनको पाँच वर्षपछि महासभाको २३ औं विशेष सत्र (बेइजिङ + पाँच) मा महासभाले महिला र सशस्त्र द्वन्द्व सम्बन्धी धारा समावेश गरिएको राजनैतिक घोषणा र पारित दस्तावेज

(Outcome Document) लाई ग्रहण गरेको थियो।

युद्धको विभिषिकाबाट भावी सन्ततिलाई जोगाउने उद्देश्यले स्थापना भएको संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्रमा आफ्ना ६ वटा मुख्य निकायहरूलाई अलग अलग जिम्मेवारी दिईएको छ। जसमा सुरक्षा परिषदलाई अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम राख्ने जिम्मेवारी दिईएको छ। कुनै पनि सशस्त्र द्वन्द्वको असर महिला र बालिकामा बढी पर्ने र स्थायी शान्तिको लागि महिलाको सहभागिता अनिवार्य हुने कुरालाई सुरक्षा परिषदले स्वीकार गरेको छ। मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पूर्ण कार्यान्वयन भएमा नै द्वन्द्वको समय र द्वन्द्वपश्चात महिला र बालबालिकाको अधिकारको रक्षा हुन सक्छ भन्ने कुरामा विश्वत हुँदै महिला, शान्ति र सुरक्षाका विषयमा संयुक्त राष्ट्र संघ सुरक्षा परिषदबाट विभिन्न प्रस्तावहरू पारित भएका छन्। ति प्रस्तावहरूको यहाँ संक्षेपमा उल्लेख हुनु सान्दर्भिक देखिन्छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ, सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं. १३२५

शान्ति प्रक्रियामा महिलाको भूमिका र योगदानको उच्च कदर गर्दै द्वन्द्व समाधान, व्यवस्थापन र रोकथामका लागि गरिने नीति निर्माणमा महिला सहभागिता वृद्धि गर्नुको साथै उनीहरूको विशिष्ट आवश्यकता, अधिकार र सुरक्षा एवं शान्ति प्रक्रियामा लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई मूलप्रवाहीकरण गर्नु पर्ने कुरालाई जोड दिँदै संयुक्त राष्ट्रसंघ, सुरक्षा परिषदद्वारा ३१ अक्टोवर २००० मा यो प्रस्ताव पारित भएको छ। यस प्रस्तावमा निम्न बुँदाहरूमा जोड दिएको छ:

१. द्वन्द्व समाधान र शान्ति प्रकृत्यामा महिला सहभागिता अभिवृद्धि:

- द्वन्द्वको समाधान, व्यवस्थापन र रोकथामका लागि स्थापित राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूका निर्णायक तहमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने ।
- महासचिवले संयुक्त राष्ट्रसंघका विशेष प्रतिनिधि तथा दूतहरू नियुक्ति गर्दा वढी भन्दा वढी महिला नियुक्ति गर्ने ।
- संयुक्त राष्ट्र संघका स्थलगत अभियान मध्ये खासगरी सैन्य पर्यवेक्षक, प्रहरी तथा मानवीय सहायताकर्मी तथा मानव अधिकारकर्मीको रूपमा कार्य गर्न महिलाहरूको भूमिका र योगदानलाई विस्तार गर्ने ।
- शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनको सम्पूर्ण संयन्त्रहरूमा महिलालाई सहभागी गराउने ।

२. लैङ्गिक अवधारणा तथा शान्तिस्थापना:

- शान्ति कायम गर्ने अभियानमा लैङ्गिक दृष्टिकोण समावेश गर्ने ।
- लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई शान्ति सहयोग कार्यको योजना विश्लेषण, रणनीति विकास र योजनामा समावेश गर्ने ।
- सचेतना प्रशिक्षणको लागि सदस्य राष्ट्रहरूले निस्वार्थ आर्थिक, प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय सहयोग वृद्धि गर्ने ।

- सुरक्षा परिषद्ले आफ्नो मिसन र अभियानमा स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय महिला समूहहरूसंग विस्तृत छलफल गरी लैङ्गिक सोच र महिलाको अधिकारलाई ध्यान पुऱ्याएको कुरा सुनिश्चित गर्ने ।
- महासचिवले महिलाहरूको विशेष आवश्यकता, अधिकार र सुरक्षा लगायत शान्ति निर्माण र शान्तिस्थापना कार्यमा महिलालाई संलग्न गराउनुको महत्वको बारेमा प्रशिक्षण निर्देशिका तथा सामाग्रीहरू सदस्य राष्ट्रहरूलाई उपलब्ध गराउने ।
- शान्ति सम्झौता र त्यसको कार्यान्वयन स्वदेश फिर्ती, पुनर्वास, पुनर्स्थापना, पुनर्एकीकरण तथा पुनर्निर्माण प्रक्रियामा महिला र बालबालिकाको विशिष्ट आवश्यकतालाई ध्यान दिने ।

३. महिला र बालिकाहरूको सुरक्षा:

- द्वन्द्व पश्चात हुने निशास्त्रकरण, पुनर्स्थापना तथा पुनर्एकीकरण प्रकृत्यामा लैङ्गिक अवधारणा समावेश गर्ने ।
- संविधान, निर्वाचन प्रणाली, प्रहरी र न्यायिक सेवामा महिला र बालबालिकाको मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षणको सुनिश्चितता गर्ने ।
- द्वन्द्वरत सबै पक्षहरूले महिला र बालिकाहरूलाई लैङ्गिक हिंसा, विशेषगरी बलात्कार तथा अन्य यौनजन्य हिंसा र सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा हुने अन्य प्रकारको हिंसाबाट संरक्षण दिने ।

- दण्डहीनताको अन्त्य गर्न आम नरसंहार युद्ध अपराध तथा मानवता विरुद्धका अपराधमा संलग्न अपराधीलाई सजाय गर्न तथा महिला र बालबालिका विरुद्धको हिंसा विशेष गरी यौन जन्य हिंसा सम्बन्धी अपराधलाई आममाफी सम्बन्धी प्रावधानबाट हटाउने ।

- महिला पूर्व लडाकु तथा पुरुष पूर्व लडाकुहरूको फरक फरक आवश्यकता माथि विशेष ध्यान दिने ।

- शरणार्थी शिवीरहरूमा नागरिक तथा मानव अधिकारको पालना गर्न जोड दिने ।

४. संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रतिवेदन/कार्यक्रम कार्यान्वयन र लैङ्गिक मुलप्रवाहिकरण:

- सशस्त्र द्वन्द्वबाट महिला तथा बालबालिकामा परेको असर, शान्ति स्थापनामा महिलाहरूको प्रभावकारी भूमिका तथा द्वन्द्व व्यवस्थापनको लैङ्गिक आयामका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने ।

- सुरक्षा परिषदको बैठकमा पेश गरिने प्रतिवेदनमा शान्ति कायम अभियानमा लैङ्गिक मूलप्रवाहिकरण सम्बन्धमा भएको प्रगति लगायत महिला तथा बालिकाका अन्य विषयहरू समेत समावेश गर्ने ।

- सुरक्षा परिषदका सबै अभियानहरूमा लैङ्गिक समावेशिकरण तथा महिलाको अधिकार सुनिश्चित गर्ने ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं. १८२०

सशस्त्र द्वन्द्वबाट सबैभन्दा बढी

सर्वसाधारण नागरिक प्रभावित हुने र त्यसमा पनि खासगरी महिला र बालिकाहरू बढी प्रभावित हुने तिनीहरूलाई यौन हिंसाको निम्ति लक्षित गरिने र कहिले काही यस्ता किसिमका यौन हिंसा शत्रुवत व्यवहारको अन्त्य भईसके पछि पनि जारी रहने देखिन्छ । सशस्त्र द्वन्द्व अघि र पछि दण्डहीनता अन्त्य गर्ने र नागरिकहरू खासगरी महिला तथा बालिकाहरूको सुरक्षा सुनिश्चित गर्दै महिला तथा बालिकाहरू विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा निर्मूल पार्नु पर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले प्रदान गरेको दायित्वलाई सन् २००० मा सम्पन्न विश्व शिखर सम्मेलनद्वारा अंगिकार गरेको छ । त्यसै गरी संयुक्त राष्ट्रसंघीय साधारण सभाको २३ औं विशेष सत्रद्वारा सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्थामा यौन हिंसा र महिलासंग सम्बन्धित प्रतिवद्धता व्यक्त भएको छ । विशेष सत्रद्वारा सशस्त्र द्वन्द्वको परिस्थितिमा हुने यौन हिंसा लगायत महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने हिंसा प्रति सुरक्षा परिषद्बाट बारम्बार खेद प्रकट गर्नुको साथै त्यस्ता क्रियाकलापलाई बन्द गर्न आह्वान गरिएको भएपनि त्यस्ता क्रियाकलाप नरोकिएको र द्वन्द्व प्रभावित सर्वसाधारणको सुरक्षाको लागि सबै उपाय अपनाउनु द्वन्द्वरत पक्षको प्राथमिक दायित्व रहन्छ ।

अतः यौन हिंसाका सबै स्वरुपलाई निषेध गरी सम्बद्ध सबै पक्षलाई यौनजन्य हिंसा तत्काल बन्द गर्न आग्रह गर्दै पहिलो प्रस्तावकै पूरकको रूपमा १९ जुन २००८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघ, सुरक्षा परिषद्द्वारा प्रस्ताव नं. १८२० पारित भएको छ ।

द्वन्द्व र द्वन्द्व पश्चात हुने हिंसा, खासगरी यौन हिंसा नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा संयुक्त

राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषदद्वारा पारित यस प्रस्तावले खास गरी निम्न कुराहरु औल्याएको छः

- द्वन्द्व र द्वन्द्व पश्चातका हिंसाहरु खासगरी महिला तथा बालिका उपर हुने यौन हिंसा निर्मूल गर्ने एक सशक्त अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता व्यक्त ।
- द्वन्द्व र द्वन्द्व पश्चात यौन हिंसा नियन्त्रण गर्ने तथा स्थानीय शान्ति स्थापना गर्ने प्रयास ।
- हिंसा गर्नेलाई दण्डित गर्ने र दण्डहिनता अन्त्य गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त ।
- द्वन्द्व पश्चातको सामाजिक एकीकरणमा महिला र बालिका विरुद्धका हिंसा निर्मूल गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त ।
- द्वन्द्व समाधान प्रक्रियामा यौन हिंसाका अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई आममाफी दिन नहुने आवश्यकतामा जोड ।
- महिलाको भूमिका उजागर गर्दै महिलालाई शान्ति सेना र सुरक्षा सेवामा संलग्न गराउन जोड ।
- यौन हिंसा सम्बोधन गर्ने र यौनहिंसाका अपराधमा शून्य सहिष्णुताको नीति अपनाउनु पर्ने कुरामा जोड ।
- शान्ति सुरक्षाको कार्यमा सुरक्षा दस्ता एवं प्रहरी उपलब्ध गराउने राष्ट्रले निजहरुलाई पूर्ण जवाफदेही रहने सुनिश्चितताको लागि

निजहरुलाई खटाउनु पूर्व आवश्यक तालिम लगायत रोकथामका उपाय अपनाउनु पर्ने कुरा स्पष्ट गरेको ।

- सुरक्षा दस्ता एवं प्रहरी उपलब्ध गराउँदा बढी संख्यामा महिला रक्षक वा प्रहरी खटाउने ।
- यौन हिंसा नियन्त्रण सम्बन्धी नीति तथा संयन्त्र बनाउँदा महिला तथा महिलाले नेतृत्व गरेका संस्थाहरूसंग परामर्श गर्नु पर्ने ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १८८८

यो प्रस्ताव द्वन्द्व संग सम्बन्धित यौन हिंसा रोकथाम र सम्बोधन गर्ने विषयमा केन्द्रित छ । परिषद्ले सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा हुने सबै प्रकारका यौनजन्य हिंसा लगायत महिला र बालबालिका विरुद्धको हिंसालाई पटक पटक भर्त्सना गरे पनि, यस्ता कार्यलाई तत्कालै रोक्न सशस्त्र द्वन्द्वका सबै पक्षहरुलाई आह्वान गरेता पनि त्यस्ता कार्य जारी रहेको सन्दर्भमा यसले प्रस्ताव नं. १८२० को कार्यान्वयन गर्न आवश्यक संयन्त्रलाई शसक्त बनाउने कुरामा जोड दिदै २००९ को सेप्टेम्बर महिनामा पारित भएको हो ।

यस प्रस्तावले मूल रुपमा निम्न कुराहरुलाई जोड दिएको छ ।

- द्वन्द्वमा संलग्न रहेका सबै राज्यहरु तथा गैर राज्य पक्षहरुले सबै प्रकारका यौनजन्य हिंसामा प्रतिबन्ध लगाउनुको साथै सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत उनीहरुका दायित्वहरु पूर्ण रुपमा पालना गर्नु पर्ने ।

- सैनिक तथा गैर सैनिक नेतृत्वले आदेश दिनेको दायित्वको सिद्धान्त अनुरूप यौनजन्य हिंसालाई रोक्ने, दण्डहीनता विरुद्ध लड्ने र जवाफदेहिता पूरा गर्ने प्रतिबद्धता देखाउनुपर्ने ।
- शान्ति प्रक्रिया, युद्धविराम तथा युद्धविराम अनुगमन, निशस्त्रीकरण, सैन्य विघटन र पुनर्एकीकरण, सुरक्षा क्षेत्र सुधार, सम्भौता, न्याय र क्षतिपूर्ति, द्वन्द्वपछिको सामान्यकरण र विकासका चरणमा यौनजन्य हिंसालाई सम्बोधन गरिनु पर्ने ।
- सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्थामा व्यापक र सिलसिलाबद्ध रूपमा गरिने यौनजन्य हिंसालाई रोक्ने तथा त्यसको सम्बोधन गर्न उपयुक्त कदम चाल्ने ।
- द्वन्द्वका समयमा यौनजन्य हिंसामा संलग्न रहने दोषीहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउने तथा पीडितलाई न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- फौजदारी जवाफदेहिता, पीडित प्रतिको जवाफदेहिता र न्यायिक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने लगायत सशस्त्र द्वन्द्वमा यौनजन्य हिंसालाई सम्बोधन गर्न समष्टिगत राष्ट्रिय पद्धति बनाउन प्रोत्साहित गर्ने ।
- सशस्त्र द्वन्द्वमा यौनजन्य हिंसालाई सम्बोधन गर्न सरकारको क्षमता सुदृढ गर्ने ।
- यौनजन्य हिंसाका पीडितहरूको स्वास्थ्यको हेरचाह मनोवैज्ञानिक सहयोग, कानूनी सहायता र सामाजिक आर्थिक पुनर्एकीकरण सेवा वृद्धि गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।
- द्वन्द्व समाधान र शान्ति स्थापना सम्बन्धी मध्यस्थता र निर्णय प्रकृत्यामा महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउने ।
- सदस्य राष्ट्रहरूलाई राष्ट्रसंघीय शान्ति स्थापना कार्यमा अझ बढी संख्यामा महिला सैनिक र प्रहरी कर्मचारीहरू खटाउन र सबै सैनिक र प्रहरी कर्मचारीहरूलाई उनीहरूको उत्तरदायित्व बहन गर्नमा पर्याप्त तालिम दिन प्रोत्साहित गर्ने ।
- सबै सरोकारवालाहरूसँगको परामर्शमा यौनजन्य हिंसाका विरुद्ध रणनीतिहरू विकास गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघबाट रणनीतिक र प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने ।
- महासचिवबाट पेश हुने नियमित प्रतिवेदनमा महिला र बालबालिकालाई यौनजन्य हिंसाबाट बचाउन गरिएका उपायहरू र तिनीहरूबाट कार्यान्वयन गर्न चालिएका कदमहरू सम्बन्धी जानकारी पनि समावेश गर्ने ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद प्रस्ताव नं. १८८९

विगतमा पारित प्रस्ताव नं. १३२५, १८२० र १८८८ लगायतका प्रस्तावहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि आफ्नो प्रतिबद्धता सहित राष्ट्रिय स्तरमा राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउने जस्ता सदस्य राष्ट्रहरूले गरेका प्रयत्नको स्वागत तथा त्यस्तो कार्यान्वयनलाई निरन्तरता दिन सदस्य राष्ट्रहरूलाई प्रोत्साहन गर्दै सुरक्षा परिषद्बाट २००९ को सेप्टेम्बर महिनामा यो प्रस्ताव पारित भएको हो । जसमा निम्न कुराहरूलाई उल्लेख गरिएको छ ।

- द्वन्द्वको रोकथाम तथा निरूपण र शान्ति निर्माण प्रकृत्यामा महिलाको महत्वपूर्ण भूमिका हुने कुरालाई शान्ति प्रकृत्याका सबै चरणहरूमा महिलाको पूर्ण, समान र प्रभावकारी सहभागिता आवश्यक रहेको कुरा दोहोऱ्याउँदै, समाजलाई पूर्ववत अवस्थामा ल्याउन महिलाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने कुरालाई आत्मसात गरी द्वन्द्व पछिका रणनीतिहरूको निर्माण तथा कार्यान्वयनमा उनीहरूको दृष्टिकोण तथा आवश्यकतालाई ध्यानमा राख्न उनीहरूको सहभागिता आवश्यक हुने कुरामा यस प्रस्तावले जोड दिएको छ ।
- सशस्त्र द्वन्द्व र द्वन्द्व पछिका अवस्थामा पनि महिलालाई प्रायजसो पीडितका रूपमा मात्र हेरिने र सशस्त्र द्वन्द्वलाई समाधान गर्ने नेतृत्वकर्ताका रूपमा नसोचिने तथ्यलाई मनन गर्दै शान्ति निर्माणमा महिलाको सुरक्षामा मात्रै होइन उनीहरूको सशक्तिकरणका आवश्यकतालाई औल्याएको छ ।
- सशस्त्र द्वन्द्व र द्वन्द्वपछिको अवस्थामा महिला र बालिकाका विरुद्ध गरिएका सबै कार्यको कडा भर्त्सना गर्दै त्यस्ता कार्य तत्कालै देखि रोक्न द्वन्द्वका सबै पक्षलाई आह्वान गर्दछ र दण्डहीनताको अन्त्य गरी बलात्कार र अन्य यौनजन्य हिंसा लगायत महिला र बालिका विरुद्ध गरिने सबै प्रकारका हिंसाका लागि जिम्मेवार व्यक्ति विरुद्ध मुद्दा चलाउने सबै राज्यहरूको जिम्मेवारीमा जोड दिएको छ ।
- महासचिवका तर्फबाट नियुक्त गरिने सद्भावना दूतहरू खासगरी विशेष प्रतिनिधि

र विशेष दूतहरू नियुक्ति गर्दा उपयुक्त तालिम समेतका रणनीतिहरू निकास गरी महिलाहरूको संख्या वृद्धि गर्न आह्वान गरेको छ ।

- द्वन्द्वपछिका सबै शान्ति निर्माण र सुधारका प्रक्रिया तथा क्षेत्रमा लैंगिक मूलप्रवाहीकरण सुनिश्चित गर्न सदस्य राष्ट्रहरूलाई आग्रह गरेको छ ।
- सशस्त्र फौज र सशस्त्र समूहसँग सम्बद्ध महिला र तिनीहरूका बालिकाका विशेष आवश्यकताहरू उपर ध्यान दिन र यस्तो कार्यक्रमहरूमा तिनीहरूको पूर्ण पहुँच स्थापित गर्न आह्वान गरेको छ ।
- सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं. १३२५ को विश्वव्यापी कार्यान्वयनका अभिलेख गर्न सूचकांकहरू विकास गरी छ महिनाभित्र परिषद् समक्ष पेश गर्न महासचिवलाई अनुरोध गरेको छ ।

द्वन्द्वपछिको शान्ति निर्माण र योजना तर्जुमामा महिलाको सहभागिता र समावेशीकरणलाई सम्बोधन गर्ने सम्बन्धमा १२ महिनाभित्र सुरक्षा परिषदमा प्रतिवेदन पेश गर्न महासचिवलाई आग्रह गरेको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद प्रस्ताव नं. १९६०

महिला शान्ति र सुरक्षासंग सम्बन्धित प्रस्ताव नं. १३२५, १८२०, १८८८ र १८८९ लगायतका प्रस्तावहरूको पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने

प्रतिवद्धताको रूपमा सुरक्षा परिषदले १६ डिसेम्बर २०१० मा यो प्रस्ताव पारित गरेको छ । यसबाट महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने हिंसालाई सम्बोधन गर्न अनुरोध गर्दा गर्दै पनि यस्ता घटनाहरू दोहोरिइ रहने गरेको अवस्था प्रति सुरक्षा परिषदले थप चासो देखाएको स्पष्ट हुन्छ ।

दण्डहीनता विरुद्ध लड्ने, उत्तरदायित्व वहन गर्ने, यौन हिंसा रोक्ने राजनैतिक इच्छा शक्ति तथा प्रतिवद्धता हुनु पर्ने कुरामा यस प्रस्तावले जोड दिएको छ । साथै नागरिकहरूको रक्षा गर्न सम्भव भएसम्मको उपाय अपनाउनु पर्ने प्राथमिक कर्तव्य सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षहरूको हुने, सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा योजनाबद्ध र युद्धको रणनीतिको रूपमा गरिने यौन हिंसालाई रोक्न प्रभावकारी कदम चाल्नु पर्ने कुरा उल्लेख छ ।

यसले महासचिवलाई प्रस्ताव नं. १८२० र १८८८ बमोजिम प्रतिवेदन पेश गर्दा द्वन्द्वको समयमा पक्षहरू द्वारा भएका यौन हिंसा र आशंकित यौन हिंसाका घटना र जिम्मेवारको विवरण स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षहरूलाई यौन हिंसाको विरुद्ध लड्न विशेष र समय सीमा सहितको प्रतिवद्धता जनाउन प्रस्ताव गरेको छ । यसले सदस्य राष्ट्रलाई संयुक्त राष्ट्र संघको शान्ति स्थापनाका लागि खटिने टोलीमा बढी भन्दा बढि महिला सैनिक वा प्रहरीलाई खटाउन साथै सैनिक तथा प्रहरीलाई लैङ्गिकतामा आधारमा हिंसा सम्बन्धमा उपयुक्त तालिम दिन उत्प्रेरित गरेको छ । यसरी शान्ति कायम गर्न संयुक्त राष्ट्र संघीय शान्ति सेनामा सम्मिलित कुनै व्यक्ति वा मानवीय कार्यमा खटिएका कर्मचारीबाट कुनै यौन जन्य अपराध वा यौन शोषण भएमा त्यसका विरुद्ध

शून्य सहिष्णुताको सिद्धान्तको कार्यान्वयनलाई नियमित राख्ने कुरामा महासचिवलाई अनुरोध गरेको छ ।

उल्लिखित प्रस्तावहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व देहायका निकाय तथा पदाधिकारी-हरूमा रहने देखिन्छ ।

- सुरक्षा परिषद्
- महा सचिव
- सदस्य राष्ट्रहरू
- सशस्त्र द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरू
- शान्ति स्थापना तथा पुनर्निर्माण प्रक्रियामा संलग्न सबै पक्षहरू

महिला, शान्ति र सुरक्षा, नेपालमा यसको स्थिति:

दश वर्षसम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा नेपालमा ठूलो संख्यामा मानवीय क्षति हुनुकासाथै कतिपय नागरिकहरू बेपत्ता समेत पारिए । सरकारी एवं निजी सम्पत्तिको नोक्सानीका अतिरिक्त भौतिक पूर्वाधारहरूको व्यापक क्षति हुन पुग्यो । सशस्त्र द्वन्द्वका कारण समाजमा अनाथ, एकल महिला, घाईते, अपाङ्गता भएका नागरिकको संख्यामा वृद्धि भयो । त्यसको प्रभावस्वरूप एकातर्फ समाजमा अविश्वास, डर, त्रास, भय एवं बदलाको भावनाको सिर्जना भयो भने अर्कोतर्फ शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, सञ्चार, उद्योग जस्ता भौतिक एवं सामाजिक संरचनाहरूमा क्षति हुन गई देशले आर्थिक एवं सामाजिक समस्याहरू भोग्नु पर्‍यो । द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनाहरूले विशेष गरी द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रका महिलाहरूका

मानसिक स्वास्थ्यमा समेत असर पर्न गयो । यसरी हेर्दा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा द्वन्द्वको असर महिलाहरूमा बढी परेको कुरा स्पष्ट देख्न सकिन्छ । शान्ति सुरक्षाको स्थितिमा रहेको कमजोरीको कारण सशस्त्र द्वन्द्व र तत्पश्चात संक्रमणकालीन अवस्थामा पनि महिलाहरू पूर्ण सुरक्षित हुन सकेको स्थिति छैन । यौनजन्य हिंसा लगायत विभिन्न घटनाबाट महिलाहरू पीडित हुने क्रमको अन्त्य हुन सकेको छैन । यस्तो अवस्थामा महिला र बालिकालाई पूर्ण सुरक्षाको प्रत्याभूति दिलाउन पनि राज्यले विशेष चासो र ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । द्वन्द्व प्रभावित महिला तथा बालबालिकाहरूको सर्वोपरी हितलाई प्राथमिकतामा राखी राहत तथा परिपूर्तिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी न्याय प्रदान गर्न, शान्ति प्रक्रियामा महिलाहरूले पुऱ्याउन सक्ने रचनात्मक योगदानलाई दृष्टिगत गर्दै यस प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिता र स्वामित्वबोधको भावनालाई वृद्धि गर्नुका साथै नीति निर्माण एवं कार्यान्वयनको तहमा महिला सहभागिता अभिवृद्धि गर्न पनि सरकारी तहबाट प्रयास हुनु जरुरी छ ।

संयुक्त राष्ट्र संघ, सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं १३२५ र १८२० को कार्यान्वयन राष्ट्रिय कार्ययोजना:

एकातर्फ संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको धारा २५ अनुसार सुरक्षा परिषद्बाट पारित प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्नु संयुक्त राष्ट्रसंघका हरेक सदस्य राष्ट्रको दायित्व हुन आउँछ भने अर्कोतर्फ नेपाल लामो सशस्त्र द्वन्द्व पश्चात् शान्ति प्रक्रियामा रहेको हुनाले नेपालमा संयुक्त राष्ट्र संघ, सुरक्षा परिषद्बाट पारित प्रस्ताव नं १३२५ र १८२० को उपयोगिता र सान्दर्भिकता निःसन्देह

बढी छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा यी प्रस्तावहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारले २०६७ साल माघ १८ गते आगामी पाँच वर्ष (२०६७/६८-२०७१/७२) का लागि एउटा छुट्टै राष्ट्रिय कार्ययोजना पारित गरी लागू गरेको छ । कार्ययोजनामा समावेश भएका विषयहरूका बारेमा यहाँ संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

यस कार्ययोजनाको देहाय बमोजिमको लक्ष्य तथा उद्देश्य रहेको छः-

लक्ष्य: दिगो शान्ति तथा न्यायपूर्ण समाजको सुनिश्चितता गर्ने । महिला र बालिकाका सरोकारका सवालहरूलाई सम्बोधन तथा कार्यान्वयनमा प्रभावकारीता ल्याउने उद्देश्यले कार्ययोजनामा निम्न पाँच वटा क्षेत्र (स्तम्भ) हरूको पहिचान गरिएको छः

- सहभागिता
- सुरक्षा र रोकथाम
- प्रवर्द्धन
- राहत तथा पुनःप्राप्ति
- स्रोत व्यवस्थापन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

यी सबै स्तम्भ अन्तर्गत क्षेत्रगत उद्देश्य, रणनीतिक उद्देश्य तथा कार्यक्रमहरू प्रस्ताव गरिएका छन् । प्रस्तावित कार्यक्रमहरूको अपेक्षित परिणाम, सूचक, कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवार निकाय एवं सहयोगी निकायहरू र कार्यक्रम सम्पन्न गर्न लाग्ने समयसिमा समेत उल्लेख भएका छन् । कार्य योजनाले प्रस्ताव गरेका कार्यक्रमहरूको संक्षिप्त चर्चा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

सहभागिता:

यस स्तम्भको क्षेत्रगत उद्देश्य द्वन्द्व रुपान्तरण तथा शान्ति निर्माण प्रक्रियाको हरेक निर्णायक तहमा महिलाको समतामूलक, समानुपातिक र अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गरिने भन्ने रहेको छ । त्यसैगरी महिलाको सहभागिता प्रवर्द्धन गर्नको लागि विद्यमान नीति तथा कानूनहरू आवश्यकता अनुसार निर्माण एवं परिमार्जन गर्ने, शान्ति वार्ता टोली लगायत विभिन्न कार्यदलहरू तथा सार्वजनिक महत्वका पदमा नियुक्ति एवं मनोनयन गर्दा महिलाको समानुपातिक र अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, राजनीतिक दल, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र तथा गैर सरकारी संस्थाका सम्पूर्ण तहमा महिलाको सहभागिता वृद्धि गर्ने, महिला सहभागिता अभिवृद्धिको लागि सबै क्षेत्र तथा तहमा बृहत जनचेतना जगाउन पैरवी कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी बनाउने रणनीतिक उद्देश्यहरू यस स्तम्भमा रहेका छन् ।

उल्लिखित उद्देश्य पूर्ति गर्ने महिला सहभागिता प्रवर्द्धनको लागि आवश्यकता अनुसार नीति तथा कानूनहरू निर्माण एवं परिमार्जन गर्ने, शान्ति निर्माणको सम्पूर्ण पक्षहरूमा महिलाको समानुपातिक र अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, सार्वजनिक महत्वका पद लगायत राज्यको सम्पूर्ण तहमा महिलाको समानुपातिक र अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने कार्यक्रम प्रस्तावित छन् । यसका अतिरिक्त महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताको लागि क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, महिलाहरूलाई निर्वाचनमा उम्मेदवार हुन प्रोत्साहन तथा सहयोग गर्ने, राजनीतिक दलको सम्पूर्ण तहमा आरक्षण प्रणाली लागू गर्दै महिलाको समानुपातिक सहभागिता

अभिवृद्धि गर्ने, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र तथा गैर सरकारी संस्थाका हरेक तहमा महिलाको समानुपातिक र अर्थपूर्ण सहभागिताको लागि प्रोत्साहन गर्ने र प्रमुख स्थानीय भाषामा पैरवी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरू रहेका छन् ।

सुरक्षा र रोकथाम:

यस स्तम्भ अन्तर्गत द्वन्द्वपूर्व, द्वन्द्वको समय एवं द्वन्द्वपश्चात् महिला र बालिकाको अधिकार हनन हुन नदिई उनीहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्ने क्षेत्रगत उद्देश्य र लैङ्गिक तथा यौनजन्य हिंसामा आधारित घटनालाई तत्काल एवं प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्नको लागि न्याय एवं सुरक्षा प्रणालीमा आवश्यक सुधार गरी दण्डहीनता अन्त्य गर्ने, द्वन्द्व प्रभावित महिला र बालिकाको विशेष आवश्यकता सम्बोधन गर्ने, द्वन्द्व तथा संक्रमणकालमा भएका लैङ्गिक तथा यौनजन्य हिंसाको विषयलाई सम्बोधन गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने र सुरक्षा निकायका पदाधिकारीहरूलाई लैङ्गिक तथा यौनजन्य हिंसाको विषयमा प्रशिक्षित गराउने रणनीतिक उद्देश्य रहेका छन् ।

उल्लिखित क्षेत्रगत उद्देश्य र रणनीतिक उद्देश्य पूरा गर्न लैङ्गिक तथा यौनजन्य हिंसामा आधारित घटनाका सम्बन्धमा अनुसन्धान र कारवाही गर्न सुधार सहितको आवश्यक संयन्त्रमा सुदृढिकरण गर्ने, लैङ्गिक तथा यौनजन्य हिंसामा आधारित घटनाका पीडितलाई प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्न न्यायिक तथा सुरक्षा क्षेत्रका पदाधिकारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, यौनजन्य हिंसा भएमा शून्य सहिष्णुता कायम गर्ने, द्वन्द्वको

समयमा लैङ्गिक तथा यौनजन्य हिंसाबाट प्रभावित महिला र बालिकाहरूलाई समयमा नै निःशुल्क औषधोपचार, मनोविमर्श एवं कानूनी परामर्श उपलब्ध गराउने, सुरक्षा निकायका पदाधिकारीहरूलाई लैङ्गिक तथा यौनजन्य हिंसाको विषयमा सेवा प्रवेशदेखि नै प्रशिक्षण दिने जस्ता कार्यक्रमहरू प्रस्ताव गरिएका छन् ।

प्रवर्द्धन:

यस स्तम्भ अन्तर्गतमहिला र बालिकाको अधिकारको प्रवर्द्धन गर्ने र द्वन्द्व रुपान्तरण तथा शान्ति निर्माण प्रक्रियाको सबै पक्ष र चरणहरूमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गर्ने दुई वटा उद्देश्य र यौन तथा लैङ्गिकताका आधारमा महिला र बालिका विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसाको तथ्याङ्क संकलन गरी जन चेतना जगाउने एवं द्वन्द्व रुपान्तरण तथा शान्ति निर्माण प्रक्रियाको सबै पक्षमा लैङ्गिक मूलप्रवाहिकरण गर्ने रणनीतिक उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

उल्लिखित क्षेत्रगत उद्देश्य र रणनीतिक उद्देश्य पूरा गर्न यौनजन्य तथा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसाको तथ्याङ्क संकलन तथा अभिलेखिकरण गर्ने, केन्द्र र जिल्ला स्तरमा सूचना केन्द्र तोक्ने, संयुक्त राष्ट्र संघ, सुरक्षा परिषद्बाट पारित प्रस्ताव नं १३२५ र १८२० संग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूलाई प्रमुख स्थानीय भाषामा प्रचार प्रसार गर्ने, विद्यालयस्तर देखि नै पाठ्यक्रम तथा अन्य अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरूमा महिला, शान्ति र सुरक्षाको विषयलाई समावेश गर्ने, सञ्चार क्षेत्रका विभिन्न माध्यमहरूलाई प्रस्ताव नं १३२५ र १८२० बारेमा अभिमुखिकरण कार्यक्रम संचालन गर्ने, राहत तथा परिपूर्ति बारेका सूचनाहरू पारदर्शी रुपमा प्रवाह

गर्ने तथा महिला र महिला अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत जिल्लास्थित संघ संस्थाहरूको संजाल गठन गर्न प्रोत्साहन गर्ने आदि कार्यक्रमहरू रहेका छन् ।

राहत तथा पुनःप्राप्ति:

यस स्तम्भको उद्देश्य राहत, पुनःप्राप्ति तथा पुनःस्थापनाका कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा द्वन्द्व प्रभावित महिलाको प्रत्यक्ष र अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने तथा महिला र बालिकाहरूको विशेष आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने रहेको छ । त्यसैगरी द्वन्द्व प्रभावित महिला र बालिकाको सहभागितामा उनीहरूको अवस्था पहिचान गरी आवश्यकता अनुसारका राहत तथा पुनःप्राप्ति कार्यक्रमहरू तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने रणनीतिक उद्देश्य रहेको छ ।

उल्लिखित क्षेत्रगत उद्देश्य र रणनीतिक उद्देश्य पूरा गर्नद्वन्द्व प्रभावित महिला, बालिका र पूर्व लडाकु महिलाको वास्तविक अवस्था पहिचान गर्ने, द्वन्द्व प्रभावित महिला र बालिकालाई परिचयपत्र, जन्म दर्ता, नागरिकता, विवाह दर्ता, विद्यालय स्थानान्तरण लगायतका आवश्यक प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने, लैङ्गिक अवधारणाको आधारमा आवश्यकता अनुसार स्वास्थ्य, शिक्षा, भौतिक, वित्तीय तथा आर्थिक पुनःप्राप्तिका कार्यक्रमहरू तर्जुमा एवं सञ्चालन गर्ने, द्वन्द्व प्रभावित बालिकाहरूको लागि छात्रवृत्ति तथा अध्ययनका लागि प्रोत्साहन गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, विशेष सिपमूलक तालीम तथा आय आर्जनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र व्यवसाय शुरु गर्न बीउ पूँजी वा निर्व्याजी ऋण प्रदान गर्ने कार्यक्रम रहेका छन् ।

स्रोत व्यवस्थापन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन:

यस स्तम्भ अन्तर्गत अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यलाई संस्थागत गरी सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूसंगको समन्वय र सहकार्यमा राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक श्रोत र साधन सुनिश्चित गर्ने क्षेत्रगत उद्देश्य राष्ट्रिय कार्ययोजनालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, सम्पूर्ण क्षेत्रगत निकायहरु, लाभान्वित महिला र महिला अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत संघसंस्थाको सहभागितामा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था मिलाउने, राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन, श्रोत परिचालन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको लागि बहुपक्षीय सरोकारवालाहरूसंग समन्वय र सहकार्य गर्ने, राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि संयन्त्र स्थापना गर्ने रणनीतिक उद्देश्य रहेका छन् ।

उल्लिखित क्षेत्रगत उद्देश्य र रणनीतिक उद्देश्य पूरा गर्न राष्ट्रिय कार्ययोजनालाई आवधिक तथा क्षेत्रगत योजना, बजेट तथा कार्यक्रममा समावेश गर्ने, विकासका साभेदार संस्था, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था र निजी क्षेत्रको श्रोत समेत परिचालन गर्ने, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा लाभान्वित वर्ग तथा महिला अधिकारका क्षेत्रमा कार्य गर्ने संघ संस्थाहरूको सहभागिता संस्थागत गर्ने, लैङ्गिक परीक्षण प्रणालीलाई अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीमा समाहित गर्ने र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरु प्रस्ताव गरिएका छन् ।

संस्थागत व्यवस्था:

कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि नीतिगत निकायको रूपमा परराष्ट्र मन्त्रीको

अध्यक्षतामा एक निर्देशक समितिको व्यवस्था गरेको छ । जसमा सरकारी निकायका साथै नागरिक समाजको समेत प्रतिनिधित्व रहने व्यवस्था छ ।

निर्देशक समिति अन्तर्गत शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका सहसचिवको संयोजकत्वमा एक कार्यान्वयन समिति रहने व्यवस्था समेत कार्ययोजनाले गरेको छ । उच्च स्तरीय निर्देशक समितिले गरेको निर्णयको कार्यान्वयन गर्नु यसको प्रमुख जिम्मेवारी रहेको छ भने लैङ्गिक सचेतना अभिवृद्धि, द्वन्द्वपीडित महिलाहरूको विशेष आवश्यकता र जोखिमपूर्ण अवस्थालाई विशेष ध्यान दिने, कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने स्रोतहरु जुटाउने जस्ता यसका अन्य जिम्मेवारी रहेका छन् ।

राष्ट्रिय कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा एक लैङ्गिक इकाई रहने व्यवस्था कार्ययोजनाले गरेको छ ।

राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा जिल्लास्तरका कार्यान्वयन निकायका प्रतिनिधिहरूको समेत प्रतिनिधित्व हुने गरी राष्ट्रिय कार्ययोजना जिल्ला समन्वय समितिको समेत परिकल्पना गरेको छ ।

कार्ययोजना निर्माण प्रक्रिया:

यस कार्ययोजनाको सुनौलो पक्ष यसको निर्माण प्रक्रिया हो । यसको निर्माण सरकारी, गैरसरकारी, विकासका साभेदार, संयुक्त राष्ट्र

संघीय निकाय, नागरिक समाज सबैको सहकार्यबाट भएको हो भन्न सकिन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघ, सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० को विषयमा नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट तत्कालीन युनिफेम (United Nations Development Fund for Women) संगको सहकार्यमा सन् २००८ देखिनै विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई लक्षित गरी अन्तरक्रिया, गोष्ठी र अभिमुखिकरण जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका थिए । यस विषयमा राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार गर्ने सिलसिलामा UN Women (तत्कालीन युनिफेम) लगायत Peace Support Working Group (PSWG) को सहकार्य रहदै आएको छ ।

संयुक्त राष्ट्र संघ, सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० को कार्यान्वयनलाई नेपाल सरकारले महत्वका साथ लिएको छ । जुनकुरा नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) बाट परराष्ट्र मन्त्रीको अध्यक्षतामा १८ सदस्यीय निर्देशक समितिको गठन र सो अन्तर्गत शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका सह सचिवको संयोजकत्वमा कार्यान्वयन समितिको समेत गठन भएबाट प्रष्ट हुन्छ ।

निर्देशक समितिले आफ्नो पहिलो बैठकबाट राष्ट्रिय कार्ययोजना निर्माण गर्ने निर्णय गरी सो कार्यलाई अगाडि बढाउन कार्यान्वयन समितिलाई निर्देशन दिएको थियो । सो अनुरूप कार्यान्वयन समितिबाट संयुक्त राष्ट्र संघ, सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं १३२५ र १८२० को कार्यान्वयन सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना निर्माण गर्ने कार्य भएको छ । राष्ट्रिय कार्ययोजना निर्माण गर्ने कार्यमा सबै सरोकारवाला निकायहरूको सहयोग र सहकार्य रहेको छ । यस सिलसिलामा विभिन्न

मन्त्रालय तथा निकायका लैङ्गिक सम्पर्क बिन्दु, निर्देशक समितिमा प्रतिनिधित्व गर्ने गैर सरकारी संस्था एवं नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू, महिला अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत गैर सरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरू, कार्यान्वयन समितिका सदस्यहरू, सुरक्षा निकायका प्रतिनिधिहरूको सहभागितामा कार्यशाला गोष्ठी आयोजना गरी कार्ययोजनाको लक्ष्य, उद्देश्य, स्तम्भ निर्धारण एवं प्रत्येक स्तम्भ अन्तर्गतका रणनीतिक उद्देश्यहरू र त्यसअन्तर्गतका कार्यक्रमहरू पहिचान गरिएको थियो । यसरी कार्ययोजनाको खाका तयार गर्ने क्रममा संयुक्त राष्ट्र संघको विशेष प्राविधिक कार्यदलले सन् २०१० अप्रिलमा विश्वव्यापिरूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं. १३२५ को कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि तयार पारेको सूचकहरूलाई आधारका रूपमा लिईएको थियो ।

कार्ययोजनाको खाका तयार भएपछि नेपाल सरकारबाट केन्द्रीय, क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरमा कार्यशाला गोष्ठीहरूको आयोजना गरी सो सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूको राय प्रतिक्रिया लिईएको थियो । महिला सरोकारका क्षेत्रमा काम गर्ने गैर सरकारी संस्थाहरूको संजालहरू र त्यस्ता संजालसंग आवद्ध गैर सरकारी संस्थाहरूको संलग्नतामा ३१ जिल्लामा कार्यशाला गोष्ठी आयोजना गरी सरोकारवालाहरूको राय सुभावा र प्रतिक्रिया संकलन गरिएको थियो । यस्ता कार्यक्रमहरूमा खास गरी द्वन्द्वपीडित महिला, महिला तथा मानव अधिकारका क्षेत्रमा काम गर्ने गैर सरकारी संस्था, सरकारी निकाय, स्थानीय शान्ति समितिका सदस्य, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, पिछडिएको क्षेत्रका महिला, सञ्चारकर्मी लगायत नागरिक समाज समेतको सहभागिता रहेको थियो । यसको अतिरिक्त गैर सरकारी

संस्थाहरुबाट द्वन्द्व प्रभावित महिला एवं बालिकाहरुसंग क्षेत्रीय स्तरमा र जिल्लास्तरमा छुट्टै अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गरी राय सुभाष संकलन गर्ने कार्य सम्पन्न गरिएको थियो ।

यि सबै कार्यक्रमबाट करिब १५०० वटा सुभाषहरु प्राप्त भएका थिए । ति सुभाषहरुलाई समेत उपयुक्तता अनुसार समावेश गरी राष्ट्रिय कार्ययोजनाको मस्यौदा तयार गरिएको हो । यसै सिलसिलामा कार्यान्वयन समितिका सदस्यहरु, निर्देशक समितिमा प्रतिनिधित्व गर्ने महिला अधिकारका क्षेत्रमा कार्य गर्ने संघ संस्थाहरु, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाताहरु समेतको सहभागितामा लेखनशाला आयोजना गरी मस्यौदालाई थप परिमार्जन गर्ने काम भएको थियो । सो परिमार्जित राष्ट्रिय कार्य योजनाको मस्यौदाका सम्बन्धमा राष्ट्रिय स्तरमा कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गरी प्राप्त राय, सुभाष अनुरूप मस्यौदा परिमार्जन गरिएको हो । सो मस्यौदाका सम्बन्धमा जिम्मेवार बनाईएका निकायहरुबाट समेत राय सुभाष लिई मस्यौदालाई अन्तिमरूप दिने काम भएको थियो । यस कार्ययोजनालाई निर्देशक समितिबाट नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) समक्ष पेश गर्ने गरी अनुमोदन भएको थियो । हाल उक्त कार्ययोजना नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) बाट स्वीकृत भई लागू भएको छ । उल्लिखित आधारमा यस कार्ययोजनालाई सहभागिमूलक नीति निर्माण प्रक्रियाको अवलम्बन गरी निर्माण भएको कार्ययोजना मान्न सकिन्छ ।

कार्ययोजनाको कार्यान्वयन स्थिति:

यस कार्ययोजनाको कार्यान्वयन स्थितिको कुरा गर्दा कार्ययोजना पारित भएपछि, यसको

प्रचार प्रसारलाई व्यापकता गराउने र यसको कार्यान्वयनमा सबै पक्षको प्रतिबद्धता जुटाउने उद्देश्यले राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कार्य योजनाको सार्वजनिकिकरण गर्ने कार्य सम्पन्न भएको छ । कार्ययोजनाले परिकल्पना गरे अनुरूप शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा एक लैङ्गिक इकाईको स्थापना भएको छ । त्यसैगरी राष्ट्रिय कार्ययोजनाको छपाई गरी नेपाल सरकारका सबै मन्त्रालय, आयोग, सवैधानिक निकाय, सम्बन्धित विभागका साथै ७५ वटै जिल्लाका स्थानीय शान्ति समिति मार्फत जिल्ला समन्वय समितिका सदस्यहरुका लागि आवश्यक प्रतिहरु पठाउने कार्य सम्पन्न भएको छ ।

कार्ययोजनाले लिएको लक्ष्य, उद्देश्य पूरा गर्न अपनाईएका रणनीतिक उद्देश्य र क्रियाकलापहरुको सही तरिकाले कार्यान्वयन हुन सकेन भने कार्ययोजनाले सफलता पाउन सक्दैन । त्यसैले यसको कार्यान्वयनको लागि जिम्मेवार बनाईएका निकायहरुबाट आफूले कार्यान्वयन गर्नु पर्ने विषयका सम्बन्धमा क्षेत्रगत कार्यान्वयन कार्ययोजना निर्माण गरी अगाडि बढ्नु उपयुक्त हुन्छ । हाल शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको अगुवाई र Peace Support Working Group को सहयोगमा सम्बन्धित निकायहरुको सहकार्यमा विज्ञहरुको सहयोग लिई क्षेत्रगत कार्यान्वयन कार्ययोजना निर्माण हुन गईरहेको छ । क्षेत्रगत कार्यान्वयन कार्ययोजना निर्माण कार्य सम्पन्न भए पछि, सो बमोजिम श्रोत साधन जुटाई यसको निर्माण प्रक्रियामा जस्तै सबै पक्षको सहकार्यमा अगाडि बढ्न सकेमा यसको कार्यान्वयनमा सफलता मिल्नेछ, र कार्ययोजनाको लक्ष्य उद्देश्य प्राप्त हुनेछ, भन्ने आशा लिन सकिन्छ ।

निष्कर्षः

कुनैपनि युद्ध वा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव विशेषतः महिला र बालबालिकामा बढी पर्ने गरेको छ। जुन कुरा विभिन्न तथ्यांकबाट पुष्टि भईसकेको छ। यसै कुरालाई हृदयंगम गरी संयुक्त राष्ट्रसंघ, सुरक्षा परिषद्द्वारा महिला, शान्ति र सुरक्षा सम्बन्धी प्रस्ताव सर्वसम्मतबाट पारित भएको हो। यो प्रस्तावले मूलतः सशस्त्र द्वन्द्वमा परेका महिलाको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्दै द्वन्द्व समाधान, द्वन्द्व व्यवस्थापन र रोकथाम तथा शान्ति प्रक्रियाको हरेक तहमा महिलाको सहभागितामा जोड दिएको छ।

सुरक्षा परिषद्बाट पारित प्रस्ताव नं. १३२५ लाई महिला शान्ति र सुरक्षा एवं शान्ति प्रक्रियामा महिला सहभागिताका सम्बन्धमा एक छाता प्रस्ताव (Umbrella resolution) को रूपमा लिन सकिन्छ। यस प्रस्तावले अवलम्बन गरेको सिद्धान्तलाई आधार मानेर त्यसलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यका साथ सुरक्षा परिषद्दले अन्य प्रस्तावहरू १८२०, १८८८, १८८९ र १९६० समेत पारित गरेको छ। यी पाँच वटा प्रस्तावहरूले मूलरूपमा नीति निर्माण एवं राज्यको शासकीय तहमा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने, महिला माथि हुने सबैखाले यौन हिंसा समाप्त गर्दै दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने र जवाफदेहिताको सिर्जना गर्ने उद्देश्य लिएका छन्।

दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वबाट नेपाल नराम्ररी प्रभावित हुन पुगेको छ। जसले मुलुकमा विस्थापित, मृतक, बेपत्ता, घाईतेको तथ्यांक बढाएको छ। त्यसबाट महिला तथा बालिका बढी

मात्रामा प्रभावित हुन पुगेको कुलालाई नकार्न सकिन्न। हत्या र यौनजन्य हिंसाका घटना द्वन्द्व पश्चात् पनि रोकिएको छैन। त्यसैले एकातिर महिला र बालिकाको सुरक्षाको विषयले प्राथमिकता पाउनु आवश्यक देखिन्छ भने अर्कोतिर महिलाको सार्थक सहभागिता बिना शान्ति प्रक्रियाले सफलता पाउन नसक्ने हुँदा संयुक्त राष्ट्र संघ, सुरक्षा परिषद्बाट पारित यी प्रस्तावहरूको कार्यान्वयन हुनु अपरिहार्य देखिन्छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा यी प्रस्तावहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारले आगामी पाँच वर्ष (२०६७/६८-२०७१/७२) का लागि एउटा छुट्टै राष्ट्रिय कार्ययोजना पारित गरी लागू गरेको छ।

यो कार्ययोजना निर्माण हुनु आफैमा एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धी मान्न सकिन्छ, तर प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेन भने कार्ययोजनाको निर्माणले मात्र कुनै अर्थ राख्दैन। स्रोत साधनको व्यवस्थापन, दक्ष जनशक्तिको विकास, लक्षित वर्गको पहिचान तथा पहुँच, कार्यान्वयन गर्ने निकायको निष्क्रियता, सम्बद्ध निकायहरू बीच समन्वय, सन्तुलित कार्यान्वयन यस कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि चुनौतिका विषयहरू हुन्। यसको सफल कार्यान्वयन सरकार एकलैबाट सम्भव हुँदैन। यि सम्भावित चुनौतीहरूलाई महिला, शान्ति र सुरक्षाका विषयमा काम गर्ने अवसरकारुपमा ग्रहण गरी सरकार, विकासका साभेदार, राष्ट्र संघीय निकाय, नागरिक समाज तथा सरोकारवाला सबैको सहकार्यमा कार्यान्वयन प्रक्रियामा जुट्न सकेमा यसले अवस्थ पनि सार्थकता पाउनेछ।

Technical Cooperation Pool for Capacity Development

✉ **Dipendra Purush Dhakal***

Technical Cooperation Pool (TC Pool) is an innovative approach in Nepal, in line with the Accra Agenda of Actions, 2008, to serve as a Government (GoN) owned instrument to ensure aid effectiveness and donor harmonization in the fields of capacity development of the Ministry of Peace and Reconstruction (MoPR) and the Nepal Peace Trust Fund (NPTF). The aim of the TC Pool is to achieve optimum utilization of available resources thereby avoiding duplications and uncoordinated approaches.

MoPR's initiatives in capacity development

MoPR is relatively a new ministry upgraded in 2007 from its earlier status of the Peace Secretariat. It has a total of 98 employees consisting of a secretary (bureaucratic chief), who is supported by 6 joint secretaries (officer I level), 17 under secretaries (officer II level), 23 section officers (officer III level) and 51 support staffs (assistants - different levels). The ministry is represented to the cabinet by its politically appointed Minister. The officer level employees have experiences related to

public service system. Most of them are also experienced in the areas of management and general administrative duties but not much in the specialized areas of peacebuilding and conflict management. Similarly, the assistant level staffs seldom get opportunities to be trained.

The MoPR had harnessed support of UNDP during July/ August 2008 to carry out a capacity assessment exercise, which paved the way for bringing out the Capacity Development Strategy of the MoPR in March 2010.

The capacity assessment exercise had revealed that the overall existing capacity rating of the MoPR employees was 2.08 (out of the overall total of 5) and expected capacity rating by 2011 was 3.47 thus establishing the capacity bridge of 1.40 within three years. It had also identified ten core areas of development challenges that were related to six functional capacity needs namely, (i) capacity for stakeholder engagement, (ii) capacity for visioning, policy formulation and strategic planning, (iii) capacity for policy/ programme/ project management and implementation, (iv)

---

* Fund Manager to the Technical cooperation pool for Capacity Development of Ministry of Peace and Reconstruction and Nepal Peace Trust Fund (NPTF)

capacity for information and communication/advocacy, (v) capacity for financial management, and (vi) capacity for monitoring, reporting and evaluation.

The MoPR's Capacity Development Strategy has spelled out four outputs as (a) establishment of national peace policy and coordination mechanisms, (b) introduction and implementation of peace accountability systems, (c) enhancement of competencies and knowledge on peace and development, and (d) capacity enhancement of the PFS.

Following these initiations, MoPR had availed training and exposures to its employees to enhance their individual capacities. Officials were mostly trained in foreign countries in groups e.g. leadership training (23 officials), M&E in post conflict recovery (14 officials), study tours to Philippines, Timor Leste (8 officials), mine action activities in Cambodia (8 officials), conflict resolution and peacebuilding (4 officials), etc. However, the ministry is not fully benefiting from its capacity development strategy as the concentration is mostly in the individual level only so far. Apart from these, MoPR has virtually no other opportunities to address to its vast requirement of capacity development.

In nutshell, the capacity of the MoPR necessitates strengthening at policy, organization and individual levels as the ministry is solely responsible to be engaged in the complex areas of sustainable peace; conflict management; reconstruction; rehabilitation of conflict affected regions,

sectors and people, including internally displaced people; peace mechanisms; integration and rehabilitation of Maoists and management of cantonments; NPTF; etc.

Establishment of the TC Pool and its areas of concentration

The concept of TC Pool was introduced through the first amendment to the Joint Financing Arrangement (JFA) between the GoN and participating donors to the NPTF in 12 January 2010. The JFA had initially concurred to establish a separate and complementary financing mechanism to the NPTF in order to effectively support the capacity development of the MoPR, Peace Fund Secretariat (PFS) and the implementing agencies of the projects that were supported by the NPTF. However, the revised JFA, which was signed by the GoN and donors to the NPTF on 23 November 2010, had limited its scope to provide financial and/or in-kind support only to the MoPR and NPTF. The reason of exclusion of implementing agencies being that they may have their own capacity enhancement programmes at their ends.

The revised Programme Document of the NPTF, which was approved by the Board of the NPTF on 07 October 2010 has also summarized the provisions of establishment and major operational procedures of the TC Pool. In addition, the principles and procedures of the TC Pool is outlined in detail in the "Framework and Guidelines for Technical Cooperation Pool for Capacity Development of MoPR/NPTF",

which was also approved by the Board of the NPTF on 18 June 2010.

The objective of the TC Pool is to develop capacities of the MoPR and PFS in order to fulfill better their mandates regarding Nepal's peace process. In this regard, the fund of the TC Pool is utilized for the following purposes:

- Training and exposure of the staff of MoPR/NPTF (in line with the “MoPR Capacity Development Strategy”) in managerial as well as peace related capacities - special consideration shall be given to women and members of marginalized groups.
- Contracting of professional expertise (to support MoPR, NPTF and Technical Clusters) to increase the quality of management of MoPR/NPTF and to improve preparation, implementation and M&E of projects - emphasis will be on NPTF contributions to the peace process.

Investments into the necessary administrative, technical and logistical infrastructure of MoPR/NPTF, under the condition that these investments are directly related to capacity and institutional development and are not covered through regular budgets of the respective organizations.

Governance of the TC Pool

The Steering Committee (SC) of the TC Pool has full authority to decide on all

matters related with the operation of the TC Pool including adoption of appropriate operational procedures for procurement of services and the implementation of projects funded by it.

The five-member SC is chaired by the Secretary, MoPR with one representative from the Ministry of Finance, two representatives from donor community {one being the Chair of the Donor Group (DG) of the NPTF} and the Director, PFS to serve as its member –secretary. The SC may also invite other relevant members of DG or GoN officials in its meetings as necessary.

Applications to the TC Pool can be submitted in prescribed format through the Director, PFS or the concerned Joint Secretaries of the MoPR. However, the budget of the project should not exceed NPR 5 million.

Resource mobilization and utilization of funds

The TC Pool is authorized to raise funds through the signatory to the JFA and also from other donors in prior consultation with GoN and the DG.

TC Pool is an on-budget activity. The donor contributions to it could be registered as Cash; Reimbursables; Direct Payment; and Commodity Assistance.

Based on the request/ decision of the TC Pool, the funds could be utilized following two track approaches:

- Track 1: Director NPTF utilizes these funds by following the procurement rules & regulations applied by the NPTF, and
- Track 2: The Fund Manager of the TC Pool coordinates requests made by the SC. Donor procurement procedures are applied.

The Track 1 funding will increasingly be utilized during the duration of the TC Pool while Track 2 may gradually phase out.

A contribution of Euro 400,000 has been received from GIZ so far. Further contributions from European Commission and Denmark are under consideration.

The SC has approved a project (budget NPR 1.74 million) under track 1 and four projects (budget of three projects NPR 8.99 million and budget of one project is yet to be estimated) under track 2 so far, all of which are ongoing.

Accrued benefits to the MoPR and NPTF

The TC Pool instrument replaces other modalities of stand-alone technical assistance and provides opportunities for better coordination of capacity development initiatives.

GoN owns the whole process and has better say in its decision making process.

MoPR being a young ministry established only in April 2007 requires

capacity development at all policy, organization and individual levels to effectively perform its roles and responsibilities to respond to the growing needs of peacebuilding and conflict transformation. In this regard, TC Pool's contribution to hire short term professional expertise will not only facilitate to get the immediate jobs done but also to help transfer technical skills to the Government employees in crucial areas of basic concepts, approaches and practical instruments of peacebuilding related activities.

There are benefits to the MoPR through the operation of two track systems. Track 1 mode of funding enhances technical capability of the NPTF as well as make funds available for procurement of goods and services by the PFS abiding by the existing financial rules and procedures of the GoN. Whereas, Track 2 mode of funding protects GoN officials from hassles and time lags that may incur on procurement of goods and services as urgent needs of the MoPR or PFS.

The transparency and public accountability are well maintained in utilization of TC Pool funds under both tracks.

Next steps:

There is a need to reassess the capacity development needs of the ministry and the NPTF at policy, organization and individual levels and develop a capacity

development plan for funding by different sources, including TC Pool.

MoPR should encourage other donors to channel capacity development funds through TC Pool.

References:

- 1) Capacity Assessment of the Ministry of Peace and Reconstruction, February 2009
- 2) Framework and Guidelines for Technical Cooperation Pool for Capacity Development of Ministry of Peace and Reconstruction/Nepal Peace Trust Fund, 18 June 2010
- 3) Joint Financing Arrangement (First Amendment), 12 January 2010
- 4) Joint Financing Arrangement (Revised), 23 November 2010
- 5) Programme Document of the Nepal Peace Trust Fund, 07 October 2010
- 6) Strategy to Enhance Capacities of the Ministry of Peace and Reconstruction for Effective Delivery of its Mandate, March 2010

शान्तिमा लगानी : वचन र यथार्थ

दुर्गानिधि शर्मा*

विस्तृत शान्ति सम्झौता (२०६३ मंसीर ५) मा हस्ताक्षर भएपछि नेपालको शान्ति प्रकृत्यामा लगानी गर्ने दाताहरूको घुईचो लाग्यो । नयाँ नयाँ दाताहरूले शान्तिमा लगानी गर्ने वचन दिए । पुराना दाताहरूले आफ्नो अनुदान सहायताको ठूलै अंश शान्ति प्रकृत्यामा तर्काए । विश्व बैंक एवं एशियाली विकास बैंकहरू खासगरी ऋण सहायता प्रदान गर्ने निकाय हुन् । यिनले पनि अनुदान सहायता मार्फत शान्ति प्रकृत्यालाई सघाए । डेनमार्क, स्वीट्जरल्याण्ड, फिनल्याण्ड, नर्वे, वेलायत, युरोपेली समुदाय, जर्मनी, संयुक्त राष्ट्र संघ विकास कार्यक्रम (युएनडिपी) आदिले नेपाल सरकारको बजेट प्रणाली मार्फत या सीधै संचालन प्रकृत्या मार्फत कार्यान्वयन गर्दै शान्ति प्रकृत्यालाई सघाएका छन् । भविष्यमा समेत सघाउने वचन दिएका छन् ।

नेपाल सरकारको प्राथमिकता नै शान्ति हो । शान्ति प्रकृत्यालाई सार्थक विन्दुमा पुऱ्याउने र संविधान लेखन कार्यलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउने विषय नै आजको आवश्यकता हो । नेपाल सरकारको यीनै आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै नेपालका विकास साभेदार (Development Partners) हरूले सन् २०१०-२०१५ सम्मको लागि नेपाल शान्ति र विकास रणनीति (Nepal Peace and Development Strategy) तयार गरी नेपाल सरकारलाई सुम्पेका छन् । नेपालको योजना

तर्जुमा गर्दा ध्यान पुऱ्याउन मद्दत पुग्ने गरी यो रणनीति तयार गरिएको भनिएको छ । १२ जनवरी २०११ मा सार्वजनिक गरिएको उक्त रणनीति पत्रमा नेपालका विकास साभेदारहरू नेपालको शान्ति प्रकृत्यामा सहयोग पुऱ्याउन प्रतिबद्ध रहेको बताइएको छ ।

शान्तिलाई संस्थागत गर्ने क्रममा नेपाल अहिले संक्रमणकालमा छ । नयाँ संविधानको आगमनसंगै यो संक्रमण कालले विश्रान्ति पाउने छ । शान्तिका एजेण्डा थुप्रै छन् । लगानी प्रसस्त चाहिन्छ । यस सन्दर्भमा आएको उक्त रणनीति अत्यन्त उपयोगी हुनेछ । आवधिक योजना निर्माण गर्दा होस् या वार्षिक विकास कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा होस्, बजेट बनाउँदा होस् या मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्दा होस् यो रणनीतिलाई अगाडि राखेर साधनको जगेर्ना गर्दा राम्रै हुनेछ ।

दाताहरू विधिको शासन लागुगर्नमा, संक्रमणकालीन न्याय प्रदानगर्नमा, द्वन्द्व पीडितहरूलाई राहत एवं पुनर्स्थापना सहयोग प्रदानगर्नमा, द्वन्द्वका कारण ध्वस्त संरचना निर्माणगर्नमा, सम्पत्ति फिर्तामा, वारुदी सुरुङ्ग नष्टगर्नमा, शान्तिमा, युवा परिचालनगर्नमा, आर्थिक वृद्धि र शान्तिलाई एकिकृत गर्नमा, शान्तिका लाभहरू वितरणगर्नमा, भेरिफिकेशनबाट योग्य नठहरिएका लडाकूहरूको व्यवस्थापन गर्नमा,

* सह सचिव, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

एनेकपा (माओवादी) सेनाका लडाकूहरूको व्यवस्थापनसम्बन्धमा, शान्ति संयन्त्रहरूलाई सहयोग गर्ने सम्बन्धमा, संविधान निर्माण प्रकृत्यामा तथा निर्वाचनमा सहयोग गर्न इच्छुक देखिएका छन् । दाताहरूले यी क्षेत्रमा सहयोग गछौं मात्र भनेका छैनन्, यी क्षेत्रमा कुन कुन सहयोग गर्न सक्छौं भनेर किटानि पनि गरेका छन् । साथै दाताहरू यी एजेण्डाहरू लागू गर्दा आउन सक्ने जोखिमतर्फ पनि सतर्क छन् । के कस्ता जोखिम हुन सक्छन् भन्ने कुरा उनिहरूले अहिलेनै आंकलन गरेका छन् । ती जोखिमहरू उत्पन्न भईहाले भने कसरी समाधान गर्ने भन्नेमा पनि उनिहरू उत्तिकै सचेत छन् र समाधानका उपायहरू कोरेका छन् ।

दाताहरू शान्ति प्रकृत्यालाई अलग अलग ढंगमा हेर्न नमिल्ने धारणा राख्छन् । शान्तिलाई सामाजिक समावेशिता, विधिको शासन, सुरक्षा क्षेत्र व्यवस्थापन, भूमिसुधार, असल शासन, समावेशी वृद्धि, राज्य पुनःसंरचना र रोजगारी वृद्धि जस्ता अवयवहरू मार्फत संस्थागत गर्नु पर्ने धारणा राख्छन् । यी उपायहरूद्वारा शान्ति मजबुत हुन्छ भन्नेमा उनिहरू आश्वस्त छन् ।

दाताहरू वचनका पक्का छन् । उनिहरू सहयोगको पक्षमा छन् । करिब ३० दाताहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै माथि उल्लिखित रणनीतिलाई सार्वजनिक गर्ने सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसंघका आवासीय प्रतिनिधि तथा मानवीय संयोजक श्री रोवर्ट पाइपरले भनेका छन्, “नेपालका विकास साभेदारहरू आगामी दिनहरूमा शान्ति निर्माण प्रकृत्यामा सहयोग पुऱ्याउन तयार छन् । विस्तृत शान्ति सम्झौताले अल्पकालीन राजनैतिक काम/प्रयासहरूका अतिरिक्त दीर्घकालीन रुपान्तरणमा दिएको जोडलाई विकासकर्मिका हैसियतले हामी महत्वपूर्ण ठान्दछौं । नेपाल आफू

तयार रहेको अवस्थामा यस एजेण्डामा अझ बढी व्यवस्थित र संगठित रुपमा काम गर्न हामी तयार रहेका छौं ।”यो भनाइले नेपालको शान्ति प्रकृत्यामा दाताहरू मनरय लगानी गर्न तयार रहेका छन् भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

दाताहरू शान्तिमा सहयोग गर्न चाहन्छन् । विस्तृत शान्ति सम्झौता हाम्रो मूल दस्तावेज हो । यसैको सेरोफेरोमा अन्य दस्तावेज बनेका छन् । अन्तरिम संविधान यसैबाट निर्देशित छ । सेना र हतियारको अनुगमन सम्बन्धी सम्झौता पनि विस्तृत शान्ति सम्झौताबाटै व्यवस्थित छ । विस्तृत शान्ति सम्झौताले प्रदान गरेको विस्तृत घेराभित्र रहेर अन्य वीस-वाइस सम्झौता, समझदारी र निर्णयहरू भएका छन् । तिनको कार्यान्वयनमा पनि साधन चाहिन्छ ।

स्रोत र साधन विना कुनै पनि नीति लागू हुन सक्दैनन् । विस्तृत शान्ति सम्झौता उच्चस्तरको नीति हो । यसलाई कार्यान्वयन गर्न प्रसस्त धन (साधन) को जगेर्ना गर्नु पर्दछ । सिमित र दुर्लभ राजस्वबाट मात्र शान्तिमा लगानी गर्न खोज्नु कठिन काम हो । नसकिने त होइन, अपर्याप्त हुन्छ र समय पनि धेरै लाग्छ । तसर्थ वैदेशिक अनुदान सहयोग यस अर्थमा आवश्यक ठानिएको छ ।

आवधिक योजना र वार्षिक विकास कार्यक्रम मार्फत हामीले वैदेशिक अनुदान सहायतालाई परिचालन गर्न सक्थौं भने शान्तिमा लगानीको ओइरो लाग्नेछ । दाताहरू इच्छुक र तत्पर त छँदैछन् त्यसमा पनि उनिहरूकै अग्रसारितामा बनेको नेपाल शान्ति र विकास रणनीति (२०१०-२०१५) को माध्यमबाट स्रोतको जोगाड गरी हाम्रा शान्तिका अधुरा एजेण्डालाई हामीले नै पूरा गर्नु पर्दछ । यो रणनीति अनुसार

दातावर्ग (दातृ समूह) बाट के कस्ता अनुदान सहयोग हुन सक्दछन् त्यसको छोटो चर्चा गर्न चाहन्छु ।

१. विधि र सुरक्षा अन्तर्गत प्राप्त हुने सहयोग:

- (क) प्रहरी सेवा आयोग वा यस्तै प्रकारको कुनै निकाय स्थापना गर्न;
- (ख) प्रहरी बारे गुनासो व्यवस्थापन सम्बन्धी निकाय स्थापना र परिचालन गर्न;
- (ग) सुरक्षा बल (क्षेत्र) हरूमा महिला लगायत परम्परागत ढंगले पछि पारिएका समुदायको प्रवेश सुनिश्चित गर्न;
- (घ) लिङ्गीय, बालबालिका, मानव अधिकारको सम्मान एवं सामाजिक समावेशिता र प्रहरी, अभियोजन वा अर्धन्यायिक क्षेत्र, अदालत तथा सामुदायिक मध्यस्थता केन्द्रहरुलाई तालिमद्वारा सहयोग गर्न ;
- (ङ) सुधारको दीर्घकालीन सोच अनुसार अदालत र कारागार (सुधार गृह) मा सुविधाहरु वृद्धि गर्न ;
- (च) लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको “कार्य योजना” कार्यान्वयनमा मद्दत गर्न ;

२. संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्ने सम्बन्धमा प्राप्त हुने सहयोग :

- (क) सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र वेपत्ता व्यक्ति सम्बन्धी आयोगहरुको स्थापना र सञ्चालनमा मद्दत गर्न;

(ख) उपरोक्त दुई आयोगहरुमा आफ्नो वयान दर्ता गराउन आउन स्पष्ट, सफा, सुरक्षित र भरपर्दो उपायहरु अपनाउने कार्यमा मद्दत गर्न;

(ग) परिपूरण (reparation) सम्बन्धी विस्तृत नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नमा मद्दत गर्न;

(घ) मानव अधिकार उल्लंघनका कार्यहरु उपर कानूनी एवं प्रशासनिक कारवाहीमा सघाउन;

(ङ) मानव अधिकार उल्लंघनका निदर्शनात्मक (emblematic) केसहरु उपर छानविन गर्न लगातार आवाज उठाइरहने प्रकृत्यामा मद्दत गर्न;

३. द्वन्द्व पीडितहरुलाई सहयोग गर्ने सम्बन्धमा प्राप्त हुने सहयोग:

(क) द्वन्द्व पीडितलाई जीवन निर्वाह भत्ता (पेन्सन), शिप अभिवृद्धि, लघु कर्जा एवं मनोसामाजिक सहयोग प्रदान गर्न;

(ख) हाल शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले प्रदान गर्दै आएको तत्कालको राहत र शैक्षिक अनुदानमा सहयोग प्रदान गर्न;

(ग) सिमान्तकृत बालिकाहरुलाई विशेष सम्बोधनका साथ बालबालिकालाई छात्रवृत्ति दिन;

(घ) द्वन्द्व पीडित परिवार एवं विधवाहरुलाई रोजगारी तथा शिप वृद्धि सम्बन्धी तालिम दिन;

(ङ) हरेक द्वन्द्व पीडितले आफ्नो अंशको सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने पद्धति सुनिश्चित गर्न;

- (च) द्वन्द्वका कारण यौनहिंसा पीडितहरूलाई राहत उपलब्ध गराउन;
- (छ) आन्तरिक रूपले विस्थापितहरूका लागि सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन तयार गरिएको निर्देशिका कार्यान्वयन गर्न र उनीहरूको सुरक्षित फिर्तिका लागि मद्दत गर्न;
- (ज) द्वन्द्व पीडितहरूको तथ्यांकलाई जात, क्षेत्र, लिंग आदि शीर्षकमा वर्गिकरण गरी अद्यावधिक आँकडा बनाउन;

४. ध्वस्त संरचनाहरूको पुनर्प्राप्ति (Recovery) सम्बन्धमा प्राप्त हुने सहयोग:

- (क) सेक्टरवाइड एप्रोच अर्थात् क्षेत्रगत विकास नीति अन्तर्गत शिक्षा, वन, कृषि, स्वास्थ्य क्षेत्रका संरचनाहरू पुनर्निर्माण गर्न प्राथमिकता दिई कार्यान्वयन गर्न;
- (ख) स्थानीय श्रममा आधारित रोजगारी सिर्जना हुने खालका प्रणाली अवलम्बन गर्दै पुनर्निर्माण कार्यमा प्राविधिक रूपले सघाउन;

५. सम्पत्ति व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्राप्त हुने सहयोग:

- (क) सम्पत्ति फिर्ता र भूमी सुधार सम्बन्धी कार्यमा सघाउन;
- (ख) सम्पत्तिको लगत तयार गर्न सघाउन एकल महिला वा विधवाको सम्पत्ति सुरक्षा सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गर्न;
- (ग) सम्पत्ति फिर्ता सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय अनुभव प्रदान गर्दै नीति एवं रणनीति निर्माणमा मद्दत गर्न;

- (घ) स्वतन्त्र र भुकाव रहित “सम्पत्ति विवाद समाधान प्रकृया” लागू गर्न मद्दत गर्न;

६. युवा परिचालन सम्बन्धमा प्राप्त हुने सहयोग:

- (क) युवा रोजगार सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्य योजना कार्यान्वयन गर्न सघाउन;
- (ख) “कामको लागि नगद” वा तालिम मार्फत युवा शक्तिलाई काम दिन;
- (ग) संभावित काम खोज्न युवालाई प्रोत्साहित गर्ने कार्यमा मद्दत गर्न;
- (घ) सफा श्रम गन्तव्यको खोजी र प्रवर्धन गर्न मद्दत गर्न;

७. वारुदी सुरुङ्ग नष्ट गर्ने सम्बन्धमा प्राप्त हुने सहयोग:

- (क) सन् २०११ को अन्तसम्ममा सबै वांकी वारुदी सुरुङ्गहरू नष्ट गर्न मद्दत गर्न;
- (ख) आइ.इ.डि. (इम्प्रोभाइज्ड एक्सप्लोसिभ डिभाइस) वाट हुने संभावित खतरालाई न्यून गर्न मद्दत गर्न;
- (ग) शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले लागू गरेको राष्ट्रिय वारुदी सुरुङ्ग रणनीति कार्यान्वयनमा मद्दत गर्न;

८. आर्थिक वृद्धि र शान्ति सम्बन्धमा प्राप्त हुने सहयोग:

- (क) शान्ति र विकास (वृद्धि) लाई राजनैतिक समायोजनको रूपमा हेरी नीति निर्माताहरूले “आर्थिक चासोहरूलाई दीर्घकालीन शान्तिसँग

जोडेर हेर्नु पर्ने पद्धतिको विकास” मा ध्यान दिन मद्दत गर्न;

(ख) लगानी र आर्थिक वृद्धिलाई नकारात्मक असर पार्ने थुप्रै तत्वहरु बुझि तिनको निराकरण गर्न र सकारात्मक पक्षलाई प्रवर्द्धन गर्न मद्दत गर्न;

(ग) राजनैतिक स्थायित्व, भ्रष्टाचारमा कमी, पूर्वाधारहरुमा लगानी एवं औपचारिक श्रम बजारमा रहेका सीमाहरुको अन्त्य गर्ने कार्यमा मद्दत गर्न;

(घ) उत्पादक सम्पत्तिमा पहुँच, शिक्षा, व्यावसायिक तालिम जस्ता क्षेत्रमा सिमान्तिकृत समुदाय समेतको पहुँच बढाउन । “आर्थिक वञ्चितकरण”का आधारहरुलाई संबोधन गर्न मद्दत गर्न;

९. शान्तिका लाभहरु वितरण गर्ने सम्बन्धमा प्राप्त हुने सहयोग:

भौगोलिक क्षेत्रमा द्वन्द्वका असर घनिभूत भएर वसेको छ भन्ने तथ्य वुझ्दै देहायका कार्यमा मद्दत पुऱ्याउन;

(क) शैक्षिक प्रणालीमा मद्दत गर्न;

(ख) स्कूल बाहिरको शिक्षा मार्फत प्रौढ शिक्षालाई प्रवर्द्धन गर्न;

(ग) घुमि स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न;

(घ) आकस्मिक आश्रय गृह संचालनमा मद्दत गर्न;

(ङ) सामुदायिक खानेपानीको प्रवर्द्धन गर्न;

(च) स्वास्थ्य र पोषण कार्यक्रम संचालन गर्न;

(छ) नगद वितरण, पौष्टिक आधार धुलो दूध एवं अन्य पोषकतत्व, मार्फत महिला स्वास्थ्य प्रवर्द्धन गर्न;

(ज) खाद्य सुरक्षा प्रवर्द्धनमा मद्दत गर्न;

(झ) महिला एवं सामाजिक वञ्चितकरणमा परेका वर्गहरुलाई निर्णय प्रकृत्यामा समाहित गर्न;

१०. भेरिफिकेसनमा योग्य नठरिएका लडाकुहरुको सम्बन्धमा सहयोग:

(क) पुनर्स्थापना प्याकेज अन्तर्गतका सुविधाहरु उपलब्ध गराउन;

(ख) संयुक्त राष्ट्र संघ सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं १३२५ र १८२० को कार्यान्वयनमा सहयोग गर्न;

११. माओवादी सेनाका लडाकुहरु रहेको शिविर व्यवस्थापन सम्बन्धमा सहयोग:

(क) भरण पोषण र भत्ता वितरणमा सहयोग;

(ख) सामाजिक आर्थिक पुनर्स्थापना/व्यवस्थापनमा सहयोग;

१२. शान्ति संस्थाहरु र प्रकृत्या सम्बन्धमा सहयोग:

(क) शान्ति प्रकृत्याको अनुगमनका लागि राष्ट्रियस्तरमा स्वीकारिएको स्वतन्त्र अनुगमन निकायको स्थापनामा मद्दत पुऱ्याउन;

(ख) स्थानीय शान्ति समितिको स्थापना र परिचालनमा मद्दत पुऱ्याउन;

(ग) सामुदायिक मध्यस्थता प्रकृत्यालाई सघाउन;

१३. संविधान लेखन सम्बन्धमा सहयोग:

(क) विज्ञहरुको सेवा प्रदान गरी संविधान लेखानमा सघाउन;

(ख) थप सार्वजनिक बहसमा सघाउन;

(ग) संविधान कार्यान्वयनका अग्रिम चरणहरुमा मद्दत गर्न;

(घ) मानव अधिकार संरक्षणमा अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य र मान्यताहरु प्रवर्द्धन गर्न;

१४. निर्वाचन सम्बन्धमा सहयोग:

(क) मतदाता नामावली दर्तामा मद्दत गर्न;

(ख) आगामी निर्वाचनका लागि हुन सक्ने स्रोत अपर्याप्ततालाई कम गर्न;

(ग) निर्वाचनको वस्तुगत रिपोर्टिङ गर्न सक्ने संचार क्षेत्रको निर्माण गर्न;

(घ) आवश्यक कागजातको अभावमा मतदाता नामावलीमा दर्ता छुट्ट भएकाहरुको सम्बन्धमा लिइएको निर्णय कार्यान्वयनमा सघाउन;

१५. संभाव्य खतरा (जोखिम) व्यवस्थापन सम्बन्धमा सहयोग:

(क) राष्ट्रिय शान्ति संचार रणनीति तयार गर्नमा मद्दत गर्न;

(ख) विकास साभेदारहरुको पनि संचार रणनीति तयार गर्नमा मद्दत गर्न;

(ग) सूचना आदान प्रदान एवं समन्वयको प्रबन्ध गर्दै शान्ति विकास रणनीति (२०१०-२०१५) को सफल कार्यान्वयनमा विकास साभेदारहरु बीचको साभ्भा मञ्च निर्माण गर्न;

(घ) रणनीति कार्यान्वयनको क्रममा आउने “विकास बाधा” हरु हटाउन नेपाल सरकारसँग पनि निरन्तरको सम्वाद कायम गर्न;

माथि उल्लेख भएका १५ वटा वृहत् क्षेत्रहरुमा दातृ समूहबाट उपलब्ध हुन सक्ने सहयोगको खाका प्रस्तुत भएको छ। कुन कामका लागि कति रुपैया कुन दाताले कसरी उपलब्ध गराउने र त्यस्तो सहयोगको अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा प्रतिवेदन कस्तो हुने भन्ने प्रष्ट छैन। तर “शान्ति” का लागि प्राप्त हुने सहयोग (नगद एवं प्राविधिक सहायता इत्यादि) लाई एकद्वार सहयोगी निकायको रुपमा “शान्तिकोष” लाई स्वीकारिएको छ। रणनीति दस्तावेज अनुसार सरकारले नेतृत्व गरेको शान्ति कोषले शान्ति निर्माणका सबै कार्यहरुको संयोजन गर्ने कुरा बताइएको छ।

नेपाललाई सहयोग गर्ने सन्दर्भमा दाताहरुले आ-आफ्नै दस्तावेज तयार गर्दछन्। यो रणनीति पत्र पनि अर्को एउटा राम्रो दस्तावेज मात्र सावित हुने हो कि भन्नेमा शंका गर्न सकिन्छ। तर अहिले नै हतारिएर निष्कर्षमा पुग्न मिल्दैन।

यद्यपि, दाताहरुको थुप्रै मञ्च छन्। पेरिस क्लव, आक्रा कार्य योजना, नेपाल विकास मञ्च, नेपाल पोर्ट फोलियो परफरमेन्स रिभ्यू, यू.एन.डि.पी. को कमन कन्ट्री- एसिसमेन्ट, विश्व बैंकको नेपाल सहायता रणनीति, आइ.एम.एफ. को अर्धवार्षिक एवं वार्षिक अवलोकन भ्रमण प्रतिवेदन इत्यादि मञ्च एवं दस्तावेजहरुबाट

सरकार, खास गरी अर्थ मन्त्रालयको कार्यलाई थप जटिल बनाउँछ । तर पनि जटिलतालाई चिदै शान्तिमा लगानी बढाउन जरुरी छ । लगानीमा दाताको वचनबद्धता यी मञ्चहरुमा पनि व्यक्त भएका छन् ।

उपसंहार

दाताहरु शान्तिमा सहयोग गर्न चाहन्छन् । रणनीति पनि बनेको छ । कार्यान्वयनका लागि सरकारी निकायहरु चालक कक्ष (driver's seat) मा बसेका पनि छन् । स्रोत साधनको वचनबद्धता आएको छ । उपयुक्त आयोजना दस्तावेजको मात्र खाँचो छ । एकीकृत र समन्वयात्मक प्रयास गरी अर्थ मन्त्रालय मार्फत सम्बन्धित लाइन एजेन्सी (मन्त्रालय) बाट

प्रारम्भिक पहल हुनु पर्दछ । यसका लागि नेतृत्वदायी भूमिकामा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको विकल्प छैन । यसले समन्वयात्मक बैठक गरी कार्यको शुभारम्भ गर्न उपयुक्त हुन्छ । अर्थ मन्त्रालय, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय योजना आयोग इत्यादि निकायहरुले विज्ञ सेवा र सल्लाह उपलब्ध गराउन सक्दछन् । सन् २०१० सकिइसक्यो । रणनीतिको पहिलो वर्ष गइसक्यो । सन् २०१५ आउन ५ वर्ष पनि पूरा छैन । शान्तिका लाभहरु वितरण गर्न ढिला भै सक्यो । अधूरा कामहरु पूरा गर्न पनि समय छैन । त्यसैले ढिलै भए पनि काम थालिहाल्नु पर्ने बेला आइसक्यो ।

संक्रमणकालीन न्यायमा लैङ्गिक मुद्दाहरु

✎ पुरुषोत्तम मिश्र*

पृष्ठभूमि

घटना तथा हिंसाहरु र त्यसको प्रभावको आधारमा विगतको सशस्त्र द्वन्द्वले सबैभन्दा बढी प्रभाव र असर महिला र बालबालिका माथि परेको कुरामा कसैको दुईमत हुन सक्दैन । समाज, परिवार र आफन्त माथि भएका त्यस्ता घटनाहरुको प्रभाव र असर कुनै न कुनै रूपमा महिला माथि परेको पाइन्छ । परिवारको कुनै सदस्यको मृत्यु भएर होस् वा वेपत्ता भएर होस्, त्यसको प्रत्यक्ष असर र पीडा महिलाले नै भोग्नु पर्दछ । त्यस्ता असरहरु मानसिक पीडा, यातना, धाक, धम्क, डर, त्रास, यौनजन्य दुर्व्यवहार, बलात्कारको रूपमा एवं सम्पत्तिको नोक्सान, रोजगारीको सुरक्षा, आर्थिक बोझ र व्यवहार तथा परिवारको पालन र भरणपोषणको जिम्मेवारी, सामाजिक रूपमा भेदभाव, घृणा र हेला तथा परम्परागत रूपमा सामाजिक र सांस्कृतिक बहिष्कार जस्ता भेदभावहरु महिलाले नै भोग्नु पर्दछ । यसका कारणहरु जेसुकै भएता पनि त्यसको परिमाण महिलाको दोष र भाग्यमाथि लगाईने नेपाली मानसिकताको कारण महिलाहरु त्यस्ता घटनाबाट अझबढी प्रताडित हुन पुग्दछन् । अझ लामो समयसम्म त्यस्तो घटनाको न्यायिक प्रकृया अवरुद्ध हुन पुग्दा यसले त्यसको असर र पीडालाई भन्ने मलजल पुऱ्याउँदछ ।

त्यतिमात्र होइन निर्मित न्यायिक प्रकृया र संरचनाले त्यस्ता घाउहरुलाई उचित संबोधन गर्न नसकेको खण्डमा यसले एकातिर महिलामा मानसिक कुण्ठा, निराशा उत्पन्न गराउँदछ भने अर्को तर्फ राज्य संयन्त्र प्रति नै अविश्वासको वातावरण सृजना गर्दछ । तसर्थ बन्न लागेका त्यस्ता संक्रमणकालीन संयन्त्रहरुले महिला र बालिकाका मुद्दाहरुलाई पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन र उचित संबोधन गर्न आवश्यक छ ।

विगतको द्वन्द्वबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित वर्गको रूपमा रहेको महिला तथा बालिकाका विषयहरुलाई शान्ति प्रकृयामा प्राथमिकतापूर्ण ढंगबाट सम्बोधन गरिएका छैनन् । विगतमा भएका शान्ति संभौताहरु तथा शान्ति वार्ताहरुमा संबोधन गरिनु पर्ने कतिपय महत्वपूर्ण मुद्दाहरुले स्थान पाएका छैनन् । विस्तृत शान्ति सम्भौता पश्चात पनि घटेका कैयौं घटनाहरुमा महिलाहरु नै बढी मारमा परेको यथार्थता छँदैछ । यद्यपी त्यस्ता घटनाका पीडितहरुलाई आवश्यक राहत लगायतका कार्यक्रमहरु ल्याउन सकेको अवस्था छैन । द्वन्द्वमा राज्य पक्ष र विद्रोही पक्ष दुवैले रणनीतिक रूपमा नै महिलालाई पीडा र दुःख दिने, बलात्कार तथा यौन जन्य हिंसाहरु गर्ने, युद्धकै रणनीतिको रूपमा परिवारका महिला सदस्यहरुलाई पक्राउ गर्ने, बलात्कार गर्ने, मार्ने,

* अधिवक्ता

वेइजत गर्ने जस्ता कुर हिंसाहरु खप्न बाध्य हुनु परेको विगतको कहालि लाग्दो यथार्थता छर्लङ्गै छ । यद्यपी शान्ति सहमति हुँदा समेत महिलाले व्यहोर्नु परेका ती घटनाहरुको सम्बोधन हुन सकेन र त्यही सहमतिमा उल्लेख भएका सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र व्यक्ति वेपत्ता पार्ने काम विरुद्धको आयोगका मस्यौदाहरुमा समेत महिलाले विगतमा वेहोर्नुपरेको घटनाहरुलाई प्राथमिकताका साथ उठान गर्ने, खोजबिन गर्ने, राहत र परिपुरणका विषयहरुलाई महिला मैत्रीपूर्ण बनाउने, आयोगको गठन तथा आयोगको गठन गर्न बनाइने सिफारिस समिति, जस्ता विषयहरुमा महिलाको सहभागिता, आवश्यकता र सुरक्षा जस्ता विषयहरुलाई गौण बनाइयो । अन्तरिम राहतका कार्यक्रममा पनि महिलाको प्राथमिकता र आवश्यकताहरुलाई यथेष्ट रूपमा सम्बोधन गरिएन । द्वन्द्वले सबैभन्दा बढी प्रभाव पारेको वर्गको रूपमा महिलाका मुद्दाहरुलाई गम्भीर ढंगबाट केलाइनु पर्ने आवश्यकतालाई नजरअन्दाज मात्र गरिएन, शान्ति वार्ताका कुनैपनि छलफलमा, समितिमा र वार्ता टोलीमा महिलाको सहभागितालाई आवश्यक ठानिएन । जसले एकातिर निर्णायक र दीर्घकालीन शान्तितर्फको यात्रालाई निष्कर्षमा पुग्नबाट कमजोर बनायो भने अर्को तर्फ विगतमा राज्य र गैर राज्य पक्षबाट महिलामाथि भएका दमन, पीडा र हिंसाको मारबाट आवश्यक न्याय परिपूरण र अन्तरिम राहत प्राप्त गर्ने प्रकृया नै अवरुद्ध हुन पुग्यो । महिलाका विषयहरुले यथेष्ट ध्यानाकर्षण हुन नपाउदा शान्ति यात्रा तर्फको यति लामो समयसम्म महिलाले पर्याप्त न्याय प्राप्त गर्न सकेको अवस्था छैन । संयुक्त राष्ट्र संघको सुरक्षा परीषदको प्रस्ताव नं १३२५ र १८२० ले द्वन्द्व पश्चातका मुलुकहरुलाई महिला सुरक्षा, सहभागिता र शान्ति प्रकृत्यामा महिलाको

सहभागितालाई महत्वका साथ उठाइनु पर्ने र बलात्कार जस्ता जघन्य र मानवताविरोधी घटनाका दोषीहरुलाई माफी दिन नहुने जस्ता कुरामा जोड दिइएता पनि शान्ति प्रकृत्याको लामो समय सम्म नत ति घटनाका दोषीहरुले दण्ड पाएका छन् नत घटनाका प्रभावितहरुले न्याय र क्षतिपूर्ति नै । राज्यले अधि सारेका सामान्य कार्यक्रमहरुले महिलाका सबै विषयहरुलाई सम्बोधन गर्न सकेको अवस्था छैन । राज्यको विगतको भेदभावजन्य व्यवहार अभैपनि परम्परागत निरन्तरताको रूपमा रहेको छ । राज्य निर्मित कानून द्वारै विभेदित हुनु, राज्यद्वारा लागू गरिएका कार्यक्रम र योजनाहरुले महिलाको भिन्न तथा विशेष आवश्यकताको सम्बोधन गर्न नसक्नु, नीति निर्माण तथा राज्यका मुख्य पदहरुमा महिलाको सहभागिता नहुनु र न्यायीक पहुँच नहुनु, भएका अधिकारहरुको दावी गर्न महिलालाई सक्षम बनाउने, सहज र सरल पहुँच पुग्ने वातावरणको सिर्जना गर्ने तत्कालीन आवश्यकता पूरा गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरु नहुनुको परिणाम अहिले पनि महिलाले दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा बाँच्नु परिरहेको छ । सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा भएका हिंसा र पीडाहरुलाई संबोधन गर्न आवश्यक कानूनी संयन्त्रहरु निर्माण गर्ने संवैधानिक व्यवस्था पनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र वेपत्ता नागरिक सम्बन्धी छानबिन आयोग स्थापना गर्न बनेका विधेयकहरु लामो समयदेखि व्यवस्थापिका-संसदमा थन्किरहेका छन् । यसले शान्ति निर्माणको अभिन्न र महत्वपूर्ण कार्यलाई अवरुद्ध मात्र नपारी विगतको हिंसा र मानवाधिकारको उल्लंघनको गम्भीर घटनाहरुलाई ओभेलमा पारि रहेको छ । यसले एकातिर दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिइरहेको छ भने अर्को तर्फ न्याय प्राप्त गर्ने आशामा रहेका आम

नागरिकहरुमा निराशा र आशंकाहरु थपिरहेको छ । यसले समाजमा मेलमिलापको वातावरणलाई निर्माण गर्ने प्रकृत्यालाई अवरुद्ध पारेको छ, भने छिटो न्याय सम्पादन हुन नसकेका कारण राज्य संयन्त्र र शान्ति प्रकृत्यामा नै अविश्वासको वातावरण सृजना गरिदिएको छ ।

संक्रमणकालीन अवस्थामा महिलाका न्यायको विषयहरु ओभेलमा पर्नु हुँदैन । संक्रमणकालीन न्यायलाई संबोधन गर्ने नीति तथा कार्यक्रम र कुनै पनि संरचनाहरुमा महिलाका विषयहरुको प्राथमिकतापूर्ण संबोधन हुनुपर्दछ । महिलाकै प्रत्यक्ष सहभागिता चासो र महत्वले मात्र महिलाका लागि बनाइएका त्यस्ता कार्यक्रमले अर्थ राख्दछन् । तसर्थ, संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा शान्ति वार्ता लगायत हरेक नीति निर्माण तह या पदमा महिलाको अर्थपूर्ण समानुपातिक सहभागिता, महिलाको सामाजिक सुरक्षा, न्यायमाथिको सरल र सहज पहुँच, क्षतीपूर्ती, परीपूरण लगायत महिलाका विशेष आवश्यकताको संबोधन र प्राथमिकता, महिलामाथि भएका यौनजन्य हिंसा र बलात्कार जस्ता घटनाका दोषीहरुमाथि कडा भन्दा कडा सजाय, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र व्यक्ति वेपत्ता पार्ने कार्य सम्बन्धी छानविन आयोगमा महिलाको सहभागिता, संक्रमणकालीन न्यायका सबै पक्षहरुमा महिला मैत्रीपूर्ण कार्य, उद्देश्य र योजनाहरुको उठान र संबोधन एवं कार्ययोजना तथा बजेटको बाँडफाँड, आयोगको कार्यहरुलाई विश्वसनीय बनाउन आयोगले गर्ने हरेक काम कारवाहीको पारदर्शीता, घटनाका पीडितहरुको सहभागिता, आयोगको काम कारवाहिमा विश्वसनीय र सरल प्रकृत्या, घटना र पीडाहरुको उचित सम्बोधन, क्षमा दिन सकिने घटनाहरुमा सम्बन्धित पीडितको मंजुरी, गम्भीर

प्रकृति अपराधहरुमा शून्य सहिष्णुता सहित कठोर सजाय, आयोगको काम कारवाहीको पर्याप्त सूचना र जानकारी, उपयुक्त र पर्याप्त समय र स्थान, आवश्यक गोपनीयता र सुरक्षाको व्यवस्था, घटनाहरुको सत्य तथ्य जानकारीका लागि उत्प्रेरित गर्ने किसिमका सार्वजनिक सुनुवाईहरु आवश्यकता र माग अनुसार बन्द र खुल्ला छलफल/सुनुवाई, सामुहिक र व्यक्तिगत सुनुवाई, घटनाको वास्तविकता पत्ता लगाउन साक्षीहरुको लागि उत्प्रेरित गर्ने कार्यक्रम तथा सुविधा र सुरक्षा, घटनाको कारणहरुको खोजी र त्यसको उचित सम्बोधन तथा घटनाका दोषीहरुले कानून बमोजिम दण्ड सजाय पाउने र राज्यले विना ढिलाई त्यसको कार्यान्वयन गर्ने कुराको सुनिश्चिता जस्ता विषयहरुलाई महत्वका साथ समेटिनु पर्दछ ।

यसका लागि राज्यद्वारा गठित हुने संक्रमणकालीन संयन्त्रहरुले विविध उपायहरुको खोजी गर्नु पर्दछ । घटनाबाट सबैभन्दा बढी प्रताडित समूहको पहिचान गरी उनिहरुका लागि विशेष र आवश्यकता अनुसारका कार्यक्रमहरु पहिचान गर्नुपर्दछ । प्रायः सबै खाले द्वन्द्वका घटनाहरुले महिलालाई बढी र गम्भीर असर पुऱ्याएको हुन्छ । तसर्थ संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्न गठन गरिने त्यस्ता संयन्त्रहरुको गठन प्रकृत्या नियुक्ति, कामकारवाही र सिफारिसहरुमा महिला र बालबालिकाका विषयहरुलाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्ने, लैङ्गिक सम्वेदनशिलतालाई पर्याप्त ध्यान दिने उनीहरुका आवश्यकता र चाहनाहरुलाई सुन्ने र सम्बोधन गर्ने, उनिहरुको सहभागितालाई महत्व दिने, परिपूरणका कार्यक्रमहरुको सिफारिस गर्दा उनीहरुको आवश्यकतालाई ध्यान दिने लैङ्गिक घटनाका कारणहरुको खोजी गर्ने र त्यसको

उचित सम्बोधन गर्ने यौनजन्य दुर्व्यवहार गर्ने, बलात्कार गर्ने र जानीजानी युद्धको रणनीतिको क्रममा महिलालाई प्रहार गर्ने कुनैपनि घटनाका अपराधीलाई दण्डित गर्ने, त्यस्ता संयन्त्रहरूले तयार पार्ने प्रतिवेदनमा लैगिक विषयहरूको पर्याप्त छलफल, योजनाबाट कारणहरूको खोजी गरिएको विषयलाई प्राथमिकता र महत्व दिने र प्रतिवेदनका त्यस्ता विषयहरूको उल्लेखन गरिएको हुनुपर्दछ ।

संक्रमणकालीन न्यायमा सत्यको खोजी

सत्यको खोजीको विषय संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा एउटा महत्वपूर्ण विषय हो । विगतको द्वन्द्वको कारणको खोजी गर्नु र त्यसबाट समग्र जीवनमा पारेको असरहरूको लेखा जोखा गर्दै भविष्यमा त्यस्ता द्वन्द्व नदोहोरिने कुराको सुनिश्चितता गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण कार्य हो । समाजमा मेलमिलाप कायम गर्न, राज्यप्रति आमनागरिकको विश्वास अभिवृद्धि गर्न विगतका घटनाहरूको सत्य उजागर गर्नु आवश्यक हुन्छ, यसका लागि इतिहासको एक कालखण्डमा भएको घटनाको सत्य तथ्यलाई अभीलेखीकरण गर्नु पर्ने संक्रमणकालीन न्यायकै महत्वपूर्ण पक्ष हो । द्वन्द्वको कारणहरू के थिए ? द्वन्द्वमा को सहभागी थिए ? घटना घटाउन को जिम्मेवार छ, र घटनाहरू कसरी घटे ? घटनाका कस्ता असरहरू परे आदि-इत्यादि थाहा पाउनु पनि नागरिकको अधिकार हो । नेपालमा द्वन्द्वले धेरै व्यक्तिलाई वेपत्ता पारेको छ, कैयौंको मृत्यु भएको छ, धन सम्पत्तिको नोक्सान भएको छ । हजारौं परीवारहरू विस्थापित भएका छन् र कैयौंले परिवार र रोजगारी गुमाउनु परेको छ । लाखौं बालबालिकाहरू शिक्षाबाट वञ्चित भएका छन् । द्वन्द्वले द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई मात्र असर गर्ने नभई

यसले आम नागरिकको जीवनमा समेत नराम्रो असर पार्दछ । तसर्थ द्वन्द्वको कारण, अवस्था र असरहरू थाहा पाउनु नागरिकको अधिकारको विषय हो । आफ्नो परिवारको वेपत्ता पारिएको सदस्यको अवस्था थाहा पाउनु, मृत्यु भएका व्यक्तिलाई कसले माया ? किन माया, कसरी मृत्यु भयो र अहिले उसको शव कहाँ कसरी छ भन्ने कुरा थाहा पाउनु पनि जरुरी हुन्छ त्यसैले यसका लागि पनि सत्यको खोजीले महत्वपूर्ण अर्थ राख्दछ ।

विशेषतः द्वन्द्वले सबैभन्दा बढी महिलालाई असर पारेको हुन्छ र यसको परिणाम पनि उनिहरूले नै भोग्नु पर्दछ । तसर्थ संक्रमणकालीन न्यायको कुरा गर्दा यसका प्रत्येक चरण, कार्यक्रम र विषयहरूमा महिलाका विषयवस्तुहरूलाई प्राथमिकता र संवेदनशील रूपमा केलाइएको हुनु पर्दछ । आफ्नो श्रीमान, छोरा/छोरी वा परिवारका सदस्य वा आफन्तको मृत्युको कारण थाहा पाउने अधिकार महिलामा रहन्छ । मृत्यु हुनुको कारण, कसले, कहिले, कसरी मारेको हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुनुपर्दछ । घटनाहरूको अन्वेषण वा अनुसन्धान गर्दा पीडित महिलाको सहभागिताले पीडित परिवारको समर्थन र विश्वास प्राप्त गर्न सक्दछ । शव उत्खनन गर्दा घटनामा पीडित परिवारको पूर्ण स्वीकृति र समर्थन प्राप्त गरेको हुनुपर्दछ । सत्यको खोजी गर्ने संयन्त्रहरूमा महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गरिएको हुनुपर्दछ । प्रत्येक चरणमा पीडित, पीडितका समुदाय, तथा निजहरूका प्रतिनिधि संस्थासँग सल्लाह, सहमति र संलग्नता सुनिश्चित गरिएको हुनुपर्दछ । सत्यको खोजी गर्दा मानवाधिकार तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघन गर्नेलाई कुनै वहानामा माफि नदिने वा क्षमा नदिने कुराको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ ।

विशेषतः महिला तथा बालिकालाई लक्षित गरी घटनाएका घटनाको प्रकृति, हद तथा कारणबारे स्पष्ट गरिएको हुनुपर्दछ, र यस्ता घटनाका संलग्न अपराधीलाई कुनै पनि हालतमा क्षमा दिनु हुँदैन । घटनाको सत्य तथ्य सार्वजनिकीकरण गर्ने कुरामा परीवारको पूर्व समर्थन लिइएको हुनुपर्दछ । कतिपय घटनाको सार्वजनिकीकरण गर्दा दीर्घकालीन रूपमा महिलालाई गम्भीर असर पर्ने विषयहरु रहेछन् भने त्यस्तो घटनालाई सार्वजनिक नगर्ने व्यवस्था गरीनु पर्दछ । द्वन्द्वले लैङ्गिकरूपमा के कति र कस्तो असरहरु पऱ्यो भन्ने जस्ता छुट्टै प्रतिवेदनहरु तयार गर्नु पर्दछ । द्वन्द्वले प्रभावित पारेका महिला तथा बालिकाहरुको अवस्था, स्थिति स्पष्ट पारिएको हुनुपर्दछ । घटनाका दोषीहरुलाई विशेष गरी महिला तथा बालिका विरुद्ध घटनाइएका घटनाका दोषीहरुलाई कडा कारवाही हुने सिफारिसका साथ शिघ्र अभियोजन गरिने कुराको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ । घटनाको अनुसन्धान, अन्वेषण गर्ने समय, उजुरी गर्ने समय तथा स्थान, सूचनाको जानकारी र पहुँच सरल र सहज बनाइनु पर्दछ । आवश्यकता अनुसार सामुहिक वा सार्वजनिक सुनुवाईको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । जस्तो त्यस्ता सुनुवायीहरु महिला समूह, आमा समूह, गाउँ, घर, टोल छिमेकमा गर्न सकिने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । घटनाका अनुसन्धानकर्ता, अन्वेषणकर्ता, सहयोग तथा अन्य कर्मचारीहरु लैगिंक रूपमा समानुपातिक र लैगिंक संवेदनशील हुन जरुरी हुन्छ । लैगिंक संवेदनशील घटनाका साक्षीहरुलाई विशेष सुविधा र सुरक्षाको प्रत्याभूति गरिएको हुनु पर्दछ । लैगिंक संवेदनशील घटनाहरुको तहकिकात गर्दा आवश्यकता अनुसार समयको पर्याप्तता, उचित स्थान र सहज पहुँच र उचित कार्य पद्धति निर्धारण गरिएको हुनु पर्दछ । महिला साक्षीहरुलाई पर्याप्त सुरक्षा र सुविधा सुनिश्चित गरिएको हुनुपर्दछ । महिला र

बालिकासँग सम्बन्धित घटनाहरुलाई अग्राधिकार दिई सत्य तथ्य खोजीनु पर्दछ । सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिबाट महिला तथा बालिका माथि निसाना बनाई गरेका अपराध र हिंसाहरुको जरिवाना वा दण्ड निर्धारण गर्दा थप दण्ड सजाय वा जरिवाना गरिनु पर्दछ ।

परिपूरण

परिपूरण संक्रमणकालीन न्यायको एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो । संक्रमणकालीन न्यायका पूर्वाधारहरुमा सबैभन्दा जोड दिइएको विषय पनि परिपूरण हो । गलतिको पहिचान (स्वीकार्यता) गर्नु, पीडितका अधिकारको सुनिश्चितता गर्नु र न्यायिक व्यवस्था र उपचारको व्यवस्था गर्नु नै परिपूरणको मूलभूत उद्देश्य हो । यस अन्तर्गत सुधार, क्षतिपूर्ति, पुनस्थापना, सन्तुष्टि, नदोहोरिने प्रतिवद्धता तथा पूर्ण र प्रभावकारी परिपूरणलाई समेट्छ । यसले आफ्नो मानव अधिकारको पहिचान गर्न, पारिवारिक जीवनमा रमाउन पाउने वातावरण सृजना गर्न, आफ्नो वास्तविक जन्मथलो वा वासस्थानमा फर्कन पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्दछ । यस अन्तर्गत रोजगारीको पुनस्थापना, गुमेका वा लुटिएका सम्पत्ति फिर्ता, नोक्सानी वा हानिको क्षतिपूर्ति, हिंसाबाट आर्थिक रूपमा क्षति भएकालाई क्षतिपूर्ति प्राप्त गराउने, शारीरिक वा मानसिक क्षति, रोजगारी, शिक्षा र सामाजिक उपलब्धिहरुबाट वञ्चित भएकाको पुनस्थापना, स्वास्थ्य उपचारको ग्यारेन्टि, मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक सुरक्षाको लागि आर्थिक सहायता तथा मनोवैज्ञानिक स्याहार र कानूनी तथा सामाजिक सेवा परामर्शहरु पर्दछन् । सन्तुष्टि भन्नाले हिंसा रोक्ने प्रावधानहरुको संबोधन, तथ्यको पहिचान र बेपत्ताको खोजबिन, सामाजिक प्रतिष्ठा र सम्मानको लागि औपचारिक

घोषणा, सर्वसाधारण वा पीडितहरूसंगको क्षमायाचना, हिंसाबाट पीडित भएकालाई सम्मान गर्नुपर्ने जस्ता विषयहरू पर्दछन् । नदोहोरिने प्रतिबद्धताले संस्थागत परिवर्तन, मानव अधिकारको सम्मानमा वृद्धि, मानव अधिकार शिक्षामा निरन्तरता, सामाजिक द्वन्द्वको रोकथामको लागि संयन्त्रहरूको संरचना, कानूनी पूनर्संरचना र विद्यमान संरचनाहरूमा व्यापक सुधार जस्ता विषयहरू पर्दछन् । मुख्यतया: परिपूरणले पीडितलाई सन्तोषपूर्ण न्याय र राहत प्रदान गर्दछ । सामान्यतया: परिपूरणमा वैयक्तिक अनुदान (आर्थिक भूक्तानी), पीडितका लागि सेवा (औषधि उपचार, मनोवैज्ञानिक र कानूनी उपचार, आर्थिक आधारहरू), सांकेतिक परिपूरण (स्मारिका, चिहान, स्तम्भ समारोह, सर्वसाधारणका धरोहरहरूको पूनःनामाकरण), सामुदायिक परिपूरणहरू (घरबारबिहीनलाई पूनःस्थापनाका लागि कार्यक्रमहरू, स्थानीय उपचार केन्द्रहरू, भत्किएका संरचनाहरूको पूनःनिर्माण जस्ता विषयहरू पर्दछन् ।

विगतका द्वन्द्वको संवोधन गर्ने विभिन्न प्रयासहरू मध्ये परिपूरण पनि एक हो तर सम्पूर्ण प्राथमिकता भने होइन । संक्रमणकालीन न्यायको विभिन्न चरणहरू मध्ये परिपूरण द्वारा विगतको अन्यायलाई केही हदसम्म भएपनि न्यून गर्ने प्रयास गरिएको हुन्छ तर यतिलाई मात्र प्राथमिकता र महत्व दिँदा भविष्यमा हुन सक्ने अन्याय र पीडाका नयाँ आयामहरूलाई समेट्न गाह्रो हुन्छ । तसर्थ परिपूरण संगसंगै संक्रमण-कालीन न्यायका अन्य पक्षहरूलाई पनि उत्तिकै प्राथमिकता र महत्व दिइनुपर्दछ । नागरिकका सम्पूर्ण आवश्यकतालाई राज्यले पूरा गर्न सक्दैन, व्यक्तिका असीमित आशाहरूलाई पूरा गर्न गाह्रो हुन्छ । जीवनको क्षति कुनैपनि प्रकारको

क्षतिपूर्तिबाट पूरा गर्न सक्दैन तसर्थ राज्यको सीमित स्रोत र साधनहरूले असीमित आशाहरूलाई व्यवस्थापन गर्न मात्र कठिन हुने नभई परिपूरणका कार्यक्रमहरूको प्राथमिकता र आवश्यकताको निक्कै गर्न पनि कठिन हुन्छ ।

द्वन्द्वले सबैभन्दा बढी प्रभावित वर्ग महिला भएको हुनाले परिपूरणका कार्यक्रमहरूले पनि महिलाका विषयवस्तुहरूलाई संवोधन गरेको हुनुपर्दछ । द्वन्द्वका असर र यसले पारेका प्रभावहरूको मूल्यांकन, अभिलेखन र कार्यान्वयन गर्ने दस्तावेजहरूले महिलाका सम्बन्धमा प्रष्ट व्यवस्था नगरिदिँदा परिपूरण लगायतका कार्यक्रमहरूले पनि महिला र उनीहरूका विशेष आवश्यकताहरूले लक्षित सफलता प्राप्त गर्न सक्दैन । तसर्थ ति दस्तावेजहरूले परिपूरण सम्बन्धि प्रष्ट व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । महिला माथि भएका हिंसा, पीडितको व्याख्या र महिलामाथि हुने भिन्न प्रकारका पीडाहरूको उचित सम्बोधन र परिभाषा नगरिदा परिपूरणका कार्यक्रमहरूले महिलाका ती अवस्थाहरूको उचित सम्बोधन गर्न सक्दैन । तसर्थ, परिपूरण कार्यक्रमको तर्जुमा गर्दा महिला हिंसा, पीडितको व्याख्या स्पष्ट गरिनु पर्दछ र त्यस्तो परिभाषाले परिपूरणका सुविधाहरूबाट महिलालाई वञ्चित नगर्ने कुराको सुनिश्चितता गरिएको हुनु पर्दछ । परिपूरणका कार्यक्रमहरू सीमान्तकृत समूहसम्म पुगेर, सम्बन्धित समूहसंग छलफल गरी त्याहाँबाट प्राप्त उपलब्धिहरूलाई समावेश गरिएको हुनु पर्दछ । यसले मात्र अपेक्षित सफलता प्राप्त गर्न सक्दछ । कार्यक्रम तर्जुमाका चरणमा परामर्श गर्ने कार्यमा सबै पक्षहरूलाई यसले समेटेको हुनुपर्दछ । छलफलमा लैङ्गिक असहमतिका तथ्यांकहरू तयार गर्ने र त्यसलाई सुधार गर्ने तर्फ आवश्यक पाइला चाल्ने तर्फ

पर्याप्त ध्यान दिनुपर्दछ । परिपूरणका कार्यक्रम निर्धारण गर्नु पूर्व हिसामा परेका महिला अहिले कहाँ छन भनेर खोजी गर्ने, उनीहरूको वास्तविकता पहिचान गर्न आवश्यक खोज गर्ने, उनीहरूको अनुभूति र अपेक्षालाई ध्यान दिने जस्ता कार्यहरू गर्नु पर्दछ । परिपूरणका लागि महिलाहरूको पहुँच स्थापित हुने कार्यमा जोड दिनुपर्ने, त्यसका विरुद्धका कारकहरूको पहिचान गर्ने र त्यसलाई सामूहिक वकालतको माध्यमबाट स्थापित गर्ने तर्फ अग्रसर हुनु पर्दछ । परिपूरणका आधारहरूलाई मजबूत पार्न हिसांवाट पीडित महिला र महिलाका लागि सहायता गर्ने संरचनाहरूका सम्बन्धमा छलफल गर्नु पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । उनीहरूको वास्तविक अनुभूति र आवश्यकताको महशूसले परिपूरणका कार्यक्रमहरूको परिकल्पना गर्न हिंसा वा द्वन्द्वमा आधारित परिपूरणका कार्यक्रमहरू संचालन गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । महिलाहरूमाथि रणनीतिक रूपमा गरिएको हिंसालाई समेत समावेशी रूपमा आधारित व्यक्तिगत परिपूरणमा जोड दिन सकिन्छ । परिपूरणका रूपमा प्राप्त सहयोगहरूलाई वास्तविक पीडितको अधिकार स्थापित गर्न घरभित्र वा घरबाहिर हुने आर्थिक नियन्त्रण वा उपयोगको लागि लैङ्गिक नियन्त्रणका आवश्यक व्यवस्थाहरू गर्नु पर्दछ । महिलाहरूको प्राथमिकता थाहा पाउनको लागि उनीहरूको आवश्यकता पहिचान सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान गर्न जरुरी हुन्छ । आयोगले परिपूरण कार्यक्रमको योजना र कार्यन्वयनको तहमा लैङ्गिक समानताका पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने, पीडितको व्याख्या गर्दा लैङ्गिक भिन्नताले परिपूरणमा पार्ने असरहरूलाई प्रयाप्त ध्यान दिनुपर्ने, पीडित महिला, महिला सहयोगी र वकालत संजालहरूसँग परिपूरण सम्बन्धी विकासको लीग छलफल गर्ने, मानव अधिकार लगायत, लैङ्गिक हिंसामा परेका

महिलाहरू, विस्थापित महिलाहरू, स्वास्थ्य उपचार र अन्य कारणबाट असर परेका महिलाहरूको सवेदनशील विषयहरूलाई पहिचान गर्न परिपूरण कार्यक्रमको आयोजना गर्ने, संकुचित कानूनी परिभाषाका कारणले विधिवत रूपमा समेट्न नसकेका द्वन्द्व पीडित महिलाहरूलाई परिपूरणको कार्यक्रम द्वारा समेटिनु पर्ने, आवश्यकतामा आधारित रही परिपूरण कार्यक्रम आयोजना गर्ने, यौन हिंसाको परिभाषा गर्दा योजनाबद्ध, सामूहिक र महिला हिसामा आधारित, अन्तर्राष्ट्रिय कानून द्वारा व्यवस्थित परिभाषालाई समेटेको हुनुपर्ने, मानव अधिकार दुरुपयोगको भार सधैँ पारिवारिक रूपमा महिलामा नै पर्ने हुँदा परिपूरण कार्यक्रमले त्यस्तो भारलाई संबोधन गरिएको हुनुपर्दछ । हकदारको रूपमा आफ्नो विवरण पेश गर्न मौका नपाएकाहरूलाई खुल्ला सूचिको प्रावधान ल्याउने, आश्रितको परिभाषा गर्दा समलिङ्गी र परम्परागत विवादलाई पनि समेट्ने गरी परिभाषा गर्नुपर्ने, महिलालाई आर्थिक रूपमा सशक्त भूमिका निभाउन सक्ने अनुसारको परिपूरण कार्यक्रमको आयोजना गर्ने, समाजमा लुकिछिपि रहेका महिला हिंसालाई औल्याउने सांकेतिक परिपूरणका कार्यक्रमहरू गर्ने, सामाजिक रूपमा पछाडि पारिएका महिलाहरूलाई सूचनाको पहुँच दिने, लैङ्गिक न्यायलाई प्रमुख सिद्धान्तको रूपमा कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ ।

अभियोजन

संक्रमणकालीन न्यायको अर्को महत्वपूर्ण कार्य भनेको दण्डहीनताको अन्त्य गर्नु हो । विगतका मानवाधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाका दोषीहरूलाई दण्डको दायरा भित्र ल्याई न्यायको सुनिश्चितता गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको अर्को महत्वपूर्ण पाटो हो । पीडितको

न्यायको सुनिश्चितताको लागि घटनाहरूका छिटो छरितो र प्राथमिकतापूर्ण विना भन्फटिलो छानबिन गर्ने, गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूमा आममाफी नदीने कुराको सुनिश्चितता गर्ने, विशेष गरी महिला र बाल बालिकाहरूमाथि भएका यौनजन्य हिंसाका दोषीलाई दण्ड र सजायको व्यवस्था गर्नु संक्रमणकालीन न्यायकै महत्वपूर्ण पक्ष हो । विगतका घटनाहरूको छानबिन, अभियोजन र प्राप्त सुभावहरूको आधारमा कुनै पनि घटनाका दोषीहरूलाई दण्डको दायरा भित्र नल्याइएको वास्तविकताको कारण आम नागरिकहरूमा त्यस्ता आयोगहरूको गठन वा त्यस्तो कार्यक्रम प्रति गम्भीर असहमति रहेको पाइन्छ । अभियोजन अर्न्तगत लैङ्गिक संवेदनशील घटनाको प्राथमिकताका साथ छानबिन गर्ने र घटनाको छानबिन, अनुसन्धान, तहकीकात गर्दा महिलाको संवेदनशीलता र सम्मानको विषयलाई गौण बनाइनु हुँदैन । बलात्कारका घटनाका दोषी र त्यस्ता घटनामा संलग्न भएकाहरूलाई दण्ड सजायहरूको व्यवस्था गर्ने साथै त्यस्तो घटनाका दोषी तथा संलग्न लाई कुनै पनि हालतमा आममाफी नदीने कुराको सुनिश्चितता गर्ने व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । पीडकलाई उनिहरूको आवश्यकता र प्राथमिकताको आधारमा क्षतिपूर्ति र उचित राहतको सिफारिश गर्ने, यौनजन्य हिंसाको दोषी र सहभागिलाई सजाय गर्ने, संक्रमणकालीन न्यायका प्रकृयाहरूमा छिटो छरितो र सरल न्यायीक प्रकृया अपनाउने, घटनाको छानबिन वा अनुसन्धान गर्ने कर्मचारीहरूको नियुक्ति वा करार लैङ्गिक समावेशी बनाइनु पर्ने, आवश्यकताको विचार गरी वा घटनाको संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राखेर गोप्य सुनुवाई, सार्वजनिक वा समूहगत सुनुवाईको व्यवस्था गर्नु पर्ने, छानबिन गर्ने, सुनुवाई गर्ने वा मुद्दा चलाउने निकायमा सामान्य नागरिकको पहुँच को व्यवस्था,

निवेदन वा उजुरी दिने पर्याप्त समय र सरल प्रकृयाको व्यवस्था गर्ने, घटनाका दोषीहरूलाई कार्वाही गर्ने कुराको सुनिश्चितता गर्ने, घटनाका दोषीहरूलाई राजनीतिक संरक्षण नदिइने र अन्य अपराधी सरह व्यवहार गर्ने कुराको सुनिश्चितता गर्ने, गम्भीर घटनाका दोषीहरूलाई भविष्यमा पुनः सार्वजनिक महत्वका पदमा नियुक्ति नदिने, घटनाका दोषीहरू उम्किन नदिनका लागि पूर्व सावधानी अपनाउनु पर्ने, निर्वाचित हुन नपाउने कानुनी व्यवस्था गर्ने, कार्वाहीका लागि सिफारिश गरिएका व्यक्तिहरूको अदालती प्रकृया पारदर्शी बनाइनु पर्ने र कार्वाहीको विवरण सहितको प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । त्यसैगरी यौनजन्य हिंसा, दुर्व्यवहार, बलात्कार र महिला तथा बालिकाहरूलाई निसाना बनाई गरिएका हिंसाका घटनाका दोषीलाई थप सजाय र जरिवाना गर्ने, अपराधीहरूलाई बचाउने, जिम्मेवारीबाट उन्मुक्ति दिन, कम सजाय दिलाउने घटनाको संरक्षण गर्ने, बदनियतबाट घटनाको अनुसन्धान गर्ने, बयान गराउने, साक्षीलाई डर धाक धम्की र त्रास देखाउने, प्रमाणहरू नष्ट गर्ने र दिइएका प्रमाणहरू उल्लेख नगर्ने लगायतका अन्य कुनै कारणबाट पीडितलाई अन्याय हुने र अपराधीलाई सहयोग पुग्ने कार्यमा सहयोग गर्ने जो सुकैलाई पनि दण्ड जरिवाना गरिने कानूनी व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

संस्थागत सुधार

संक्रमणकालीन न्यायको अर्को महत्वपूर्ण पाटो भनेको दिगो शान्ति, सुरक्षा र न्यायका लागि विद्यमान संयन्त्रहरूको संस्थागत सुधार गर्नु हो । विगतका हिंसा वा मानवाधिकारको गम्भीर घटनामा दोषी देखिएका, घटना घटाउने जिम्मेवार ठानिएका र घटनाको परिणामलाई अभि गम्भीर

बनाउन भूमिका खेलेका त्यस्ता निकायहरूको उचित सुधार नगरिकन संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्ने कार्यले मात्र दिगो शान्ति प्राप्त नहुने एवं तिनै संस्थाहरूबाट र त्यस्तो न्याय प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास नहुने हुँदा पनि राज्यका संस्थागत निकायहरूमा आवश्यक सुधार गर्नु उचित देखिन्छ । पीडक संस्थाबाटै न्यायको आशा गर्न नसकिने हुँदा संक्रमणकालीन समयमा त्यस्ता निकायहरूको सुधार तर्फ विशेष जोड दिइनुपर्दछ । त्यस्तो सुधारले मात्र भविष्यमा त्यस्ता घटनाहरूको पुनरावृत्ति नहुने कुराको सुनिश्चितता गर्दछ । संक्रमणकालीन न्यायमा लैङ्गिक विषयको संवोधनका लागि संस्थागत सुधारकालागि विद्यमान कानून र संविधानमा भएका भेदभावपूर्ण कानूनी व्यवस्थाहरूको पहिचान गरी त्यस्ता व्यवस्थाहरूको आवश्यक सुधार वा पूर्ण खारेजी

गर्ने, महिलाको राज्यका निकायहरूमा सहभागिताको लागि विशेष नीति तथा कार्यक्रमको व्यवस्था गर्ने, प्रहरीमा महिला सेलको व्यवस्था गर्ने, न्याय प्रदान गर्ने निकायहरूमा लैङ्गिक संवेदनशीलता प्रति पर्याप्त जानकारी र सचेतनाको विकास गर्ने, राज्यको नीति, कार्यक्रम तथा बजेटमा लैङ्गिक विषयवस्तु समावेश गरीएको हुनुपर्ने, लैङ्गिक विषयलाई विद्यालय तहदेखि नै सम्बन्धित पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने, न्याय प्रदान गर्ने निकायहरूमा संवेदनशील लैङ्गिक विषयवस्तु प्रतिको गोपनीयतालाई ध्यानमा राख्दै उपर्युक्त भौतिक पूर्वाधारहरूको व्यवस्था गर्ने, राज्यका सम्पूर्ण तहहरूमा लैङ्गिक समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गर्ने तर्फ विशेष जोड दिइनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्री:

१. विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय ।
२. शान्ति पत्रिका, वर्ष १, अङ्क १, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय ।
३. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, नेपाल कानून किताब व्यवस्था समिति ।
४. संयुक्त राष्ट्र संघको प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० को कार्यान्वयन राष्ट्रिय कार्य योजना ।

Local Peace Committees in Nepal: almost a lost opportunity

✍️ **Bishnu Sapkota***

Local Peace Committees (LPCs) were introduced in Nepal as an integral instrumental transitional peace structure in 2006. The concept of the LPCs was introduced to the Nepalese peace process by Nepal Transition to Peace (NTTP) Forum of major political parties early in July-August of 2006, which was even months before the Comprehensive Peace Agreement (CPA) was signed in November that year. The then Peace Secretariat of the government (which was upgraded as Ministry of Peace and Reconstruction in 2007) as the implementor of the transitional local peace-building structure has the experience of piloting this in late 2006 as Local Peace Councils. When the then Seven Party Alliance government and the Communist Party of Nepal -Maoist signed the CPA in November, the LPCs were mentioned as local peace structure only, which was later re-named by a Cabinet decision as LPCs with a revised Terms of Reference (ToR). The LPCs were, right from the beginning, perceived as independent inclusive local peace structure that could work for peace locally as a body with moral authority, but not executive because this was simply not the idea. Before the ToR was developed by the NTTP for the

Peace Secretariat, a study was carried out by the NTTP team, with a South African expert on LPCs Dr. Andries Odendaal, in a few districts including Dolakha, Baglung, Parbat, Kaski and Syangja. Later, as the structure was transformed into a Committee from the original Council, NTTP/Peace Secretariat team invited the newly established United Nations Mission in Nepal (UNMIN) in its second study of a few districts before revising the ToR to make it up to date with the fast changing context of peace process. That was all in 2007.

The political leadership of the country was wise enough to buy in the idea of the local peace structure early on. It was realized that the responsibility of maintaining peace in the districts lay in the hands of the local actors. And if there was a disturbance in any one district during the fragile transitional phase, it would have risks for the overall national process. The idea of LPCs was thus welcome to all major political parties including the Maoists. At a time when there was little political will to form the already agreed High Level Peace Commission, the parties found it an easier option to upgrade the Peace Secretariat into

---

* Program Advisor, The Asia Foundation/Nepal

a Ministry. While forming a Peace Ministry was a significant step forward, it also had a structural problem of being led by one party member as a Minister. In order to address the structural shortcoming, and with a view to support the implementation of the LPCs specifically, a Consultative Committee was formed at the Ministry which had representation from all political parties, civil society, UNMIN, UNDP and all of the NTTP members were on the body. The idea was that the MoPR would administer the LPCs in terms of financial and administrative accountability with an office each sent to the 75 districts, the LPCs would consult with the Consultative Committee of the MoPR for political problems in connection with its work for peace at the local level. It is a sad story that the Consultative Body could not work effectively. The Peace Secretariat was preparing a list of facilitators to be sent to each of the district to facilitate the formation of the LPCs in coordination with the Chief District Officers (CDOs) but this was something that was never materialized for various political and technical reasons. What turned out to be was that the LPCs were formed in a few districts at a certain phase, then in another few districts at another phase of time. There was no uniformity in the way they were formed in terms of process nor was there an equal understanding of what it was as a body. The political leadership of the MoPR could not properly assess the varying situation and tended to treat the structure more like a bureaucratic structure than an inclusive political and civil society peace-building body about which the MoPR's

role should have been limited to facilitating the operability of the LPCs.

The change of both political and secretarial leadership at the MoPR had its toll on the effective implementation of the LPCs. Despite the shortcomings, there have been some relatively successful examples of its effective performance. In the early phase of the LPCs, the experience of Chitwan, Morang and Dhankuta was relatively positive, for instance. In partnership with the The Asia Foundation under the USAID-funded Nepal Peace Support Project, the MoPR introduced LPC manual, conducted experience-sharing training between LPC districts and organized workshops in 2009/10 to explain what LPCs were and how the LPC members could contribute to peace-building at the local level. These capacity building activities must have played a good role in making the body effective but this is something that could have been done at least two years ago so that the local actors would have a uniformity of understanding right at the time of forming them. No one has carried out a comprehensive assessment of the LPCs of late to see how the body is doing in the last one year in all the 73 districts where they have been formed. However, going by the media reports and occasion assessment by The Carter Center covering some districts, the experience of the LPCs seems to be a mixed one. It has been able to work well in a few districts where the political parties have better understood what it is meant for and based on their existing inter-party relations. However, in most districts most of the times,

it does not seem to have played an effective role as envisaged at the beginning.

As the Nepalese peace and political transition is being prolonged and different districts have been facing conflict of political nature in one way or another, one can easily see the importance of a transitional local peace-building body like the LPCs. It has been more than four years since the peace process started and the concept of LPCs were launched. However, the political parties have not been able to fully internalize the spirit of LPCs and create an environment for its independent and effective implementation, keeping its value intact as a key transitional structure that has the capacity to save the peace process from the bottom. Going by the experiences of the last four years, one can argue that the LPCs in Nepal have almost become a lost opportunity. Unlike in other countries which have undergone a transition, not much effort was required for the parties to agree on the idea of the LPCs in Nepal. There was also a ready support from the international community, both on technical

and financial level, for its implementation. If the LPCs were able to function effectively, the situation of peace at the local level would definitely have been better by now. And, given that the country is still to go through another phase of transition during the implementation of the new constitution with a federal units provision, the LPCs would have their vital role to play in maintaining peace at the local level.

To end it on a positive note, there is still hope for the LPCs to be revived as a vibrant local peace structure for the next couple of years of political transition. It is also positive that the LPCs are a priority for the MoPR. The international community may still be willing to contribute for an effective management of the LPCs. Almost all the political parties, including those influential in Madhes, support the mechanism. With a renewed vigor that results into a revised strategic approach by the MoPR in its facilitation role, the LPCs can still become a critical transitional peace tool to manage local affairs for another two years.

स्थानीय शासनको सुदृढीकरण र स्थानीय निकायको निर्वाचन

युवराज पाण्डे*

१. स्थानीय शासनको अवधारणा (Concept of local governance)

स्थानीय शासन (Local Governance) शब्द स्थानीय (Local) र शासन (Governance) दुईटा शब्द मिलेर बनेको छ। अंग्रेजी शब्द Local ले कुनै निश्चित स्थान वा क्षेत्र विशेषसंग सम्बन्धित (Belonging to or connected with the particular place or area) विषयलाई जनाउँछ भने Governance शब्दले कुनै मुलुकको शासन गर्ने वा कुनै कम्पनी वा संगठनको नियन्त्रण गर्ने (The activity of governing a country or controlling a company or an organization) लाई जनाउँछ। त्यसैले निश्चित क्षेत्र विशेषको शासन सोही क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसले सञ्चालन गर्ने पद्धतिलाई नै सामान्य अर्थमा स्थानीय शासन भनिन्छ। त्यसैले कुनै स्थान विशेषको सुव्यवस्था र विकासको निम्ति आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण कार्य स्थानीय जनताले गर्न पाउने शासकीय व्यवस्थालाई स्थानीय शासन वा स्थानीय स्वशासन भनिन्छ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले पनि जनताको दैनिक आवश्यकता तथा जनजीवनलाई असर पार्ने विषयमा स्थानीय

निकायले निर्णय गर्न सक्ने शासन पद्धतिलाई स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको रूपमा परिभाषित गरेको छ। सो ऐनको प्रस्तावनाले स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिले विकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनतालाई शासन प्रक्रियामा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित हुने अवसर प्रदान गर्छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ। स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिमा स्थानीय योजनाहरूको तर्जुमा र सञ्चालन गर्न आवश्यक जिम्मेवारी र अधिकार स्थानीय जनता र निकायले पाएका हुन्छन् भन्ने मान्यता स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको प्रस्तावनाले राखेको छ।

नेपाल वृहत् शब्दकोशले सरकारले गर्ने कुनै देशको प्रबन्ध तथा सञ्चालन सम्बन्धी कामलाई शासन भनेको छ। त्यसैले कुनै स्थान वा क्षेत्र विशेषको प्रबन्ध तथा सञ्चालन गर्ने कामलाई स्थानीय शासन शब्दले जनाउने देखिन्छ। यसबाट स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले दिएको स्थानीय शासनको परिभाषा नेपाली वृहत् शब्दकोशले दिएको अर्थको आधारमा निस्कने स्थानीय शासनको अर्थ एउटै रहेको कुरा पनि स्पष्ट हुन्छ।

स्थानीय शासन शब्दले सामुदायिक तहमा हुने अधिकारको अभ्यासलाई जनाउँछ।

* पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

शासन स्थानीय हो होइन भन्ने कुरा स्थानीय आवश्यकता, समस्या र प्राथमिकताको पहिचान गरेर सो अनुरूप आफ्नो स्थान वा क्षेत्रलाई कुन दिशातिर लैजाने भन्ने कुराको निर्धारण गर्ने काममा स्थानीय मानिसहरु कुन हदसम्म संलग्न भएका छन् भन्ने कुराबाट निश्चित हुन्छ यस सम्बन्धमा जोन मेरी काँज्याले भनेका छन्:

[L]ocal governance refers to the exercise of authority at the community level. We need to bear in mind, however, that what determines whether governance is local or not is the extent to which the local population is involved in steering, that is in determining direction, according to their local needs, problems, and priorities, (John-Mary Kauzya, Strengthening Local Governance Capacity for Participation, collected by Rondinelli in Reinventing Government for the Twenty-First Century, 2003, P.182)

स्थानीय शासनले स्थानीय सरकारलाई मात्रै नजनाएर स्थानीय तहमा काम गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था, केन्द्रीय सरकारको कुनै पनि संस्था वा इकाई, स्थानीय सरकारका निकायहरु र निजी क्षेत्रका स्थानीय प्रतिष्ठानहरु समेतका कुनै पनि शासकीय इकाईहरुले आफ्नो कार्य योजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन, सञ्चालन तथा सम्भार, मूल्याङ्कन र नियन्त्रण समेतका शासकीय क्रियाकलापको सम्पादनमा स्थानीय जनसंख्याको आवश्यकता, प्राथमिकता, हित, सहभागिता र समृद्धिलाई मार्गदर्शक सिद्धान्तको रूपमा ग्रहण गरिने अवस्थालाई जनाउँछ भन्ने कुरा समेत काँज्याले स्पष्ट पारेका छन् । उनले भनेका छन् –

Local governance refers not only to local government, but to a situation where whatever a governance organization (an international NGO, a central government institution, a local government agency, or a private sector enterprise) does is Planned, implemented, maintained, evaluated, and controlled with the needs, priorities, interests, participation, and well-being of the local population as the central guiding consideration (Kauzya, ibid, P.182)

यसैले कुनै स्थानीय निकायले स्थानीय जनताको हितमा काम नगरेर स्थानीय नेतृत्वको स्वार्थ पूरा गर्नका निम्ति स्थानीय जनताको शोषण गर्ने काम गर्‍यो भने स्थानीय सरकारले स्थानीय शासनको आधारभूत मान्यता विपरितको काम गरेको मान्नुपर्छ ।

२. प्रभावकारी स्थानीय शासन र विकेन्द्रीकरण (Effective local governance and decentralization)

प्रभावकारी स्थानीय शासनको निम्ति लम्बवत् र समतलीय विकेन्द्रीकरण (Vertical and Horizontal Decentralization) आवश्यक हुन्छ ।

लम्बवत् विकेन्द्रीकरण (Vertical Decentralization) ले केन्द्रीय सरकारबाट अधिकार (authority), कार्यहरु (functions), जिम्मेवारीहरु (responsibilities) र साधनहरु (resources) को स्थानीय सरकारमा हुने स्थानान्तरण (transfer) लाई जनाउँछ । लम्बवत् विकेन्द्रीकरण गर्नको निम्ति नीति, कानून र

संगठनात्मक संरचनामा सो अनुरूपको सुधार गर्न आवश्यक हुन्छ ।

आफ्नो योजना तर्जुमा, व्यवस्थापन र कार्यान्वयन गर्ने काममा स्थानीय समुदायको सशक्तिकरण गर्ने प्रक्रियालाई समतलीय विकेन्द्रीकरण (Horizontal decentralization) भनिन्छ । समतलीय विकेन्द्रीकरणले स्थानीय समुदायलाई सामाजिक आर्थिक क्रियाकलापको योजना बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने काममा पूर्ण रूपले सहभागी बनाउनको निम्ति ती समुदायको परिचालन र संगठन गर्छ । काँज्याले भनेका छन्

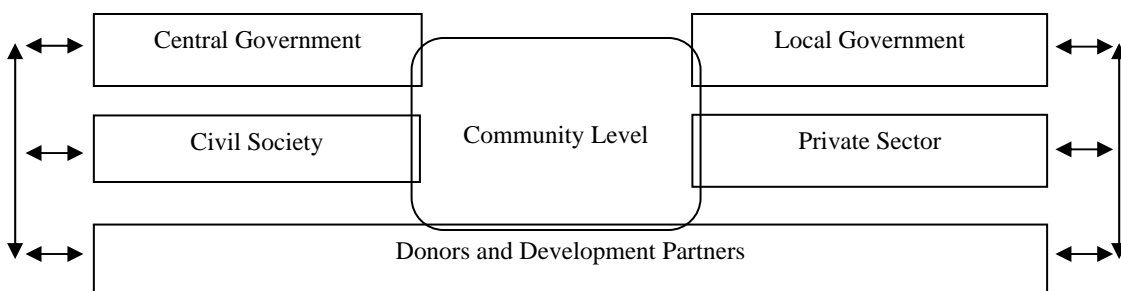
It (horizontal decentralization) does require mobilizing and organizing local communities to participate fully in planning and implementing socio-economic activities and in strengthening their capacities to participate in decision making (Kauzye, ibid, 183)

३. स्थानीय शासनका पात्र र सरोकारवालाहरू (Actors/Stakeholders of local governance)

स्थानीय शासनमा स्थानीय निकायको साथसाथै नागरिक समाज, सामुदायिक संस्था, सरोकार समूहहरू, सरकारी निकायहरू, दातृ संस्थाहरू र स्थानीय जनताहरू समेतको सहभागिता रहेको हुन्छ ।

काँज्याले स्थानीय शासनका प्रमुख पात्रहरू वा खेलाडीहरूको विश्लेषणको निम्ति प्रस्तुत गरेको ढाँचाले स्थानीय शासनका पात्रहरूको विश्लेषणको निम्ति मद्दत पुऱ्याउन सक्छ ।

स्थानीय शासनको सुदृढीकरणका निम्ति स्थानीय शासनका उल्लिखित विभिन्न प्रमुख पात्रहरू (Key players) र सरोकारवालाहरू (Stakeholders) एक अर्काका सबल र कमजोर पक्षहरूसंग परिचित गराउनु पर्छ र सो अनुरूप क्षमता विकास गर्नुपर्छ ।

चित्र : Model for Analyzing Local Governance Stakeholders
Source: John M Kauzya ibid, P.184

४. स्थानीय शासनका सिद्धान्त र नीतिहरू
(Principles and policies of local governance)

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले नेपालमा स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको विकासको निम्ति सिद्धान्तहरू र नीतिहरू अधि सारेको छ (दफा ३) -

(क) अधिकार, जिम्मेवारी र स्रोत साधनको
निक्षेपणको सिद्धान्त
(Principle of devolution of
authority, responsibility and
resources)

स्थानीय निकायहरूलाई स्थानीय शासनमा सक्षम र प्रभावकारी बनाउन स्थानीय निकायलाई अधिकार, जिम्मेवारी र साधनस्रोत उपलब्ध गराउनपछि भन्ने मान्यतालाई ऐनले आत्मसात गरेको छ ।

(ख) संस्थागत संयन्त्र र कार्यरत संरचनाको
निर्माणको सिद्धान्त
(Principle of developing
institutional mechanism and
functional structure)

स्थानीय शासनको सुदृढीकरणका निम्ति स्थानीय निकायमा जनताप्रति उत्तरदायी र जनताको हितको लागि काम गर्ने संस्थागत संयन्त्र र कार्यगत संरचनाको निर्माण गर्नुपछि भन्ने सिद्धान्त र नीतिलाई ऐनले अङ्गीकार गरेको देखिन्छ ।

(ग) आवश्यक साधनको संकलन र
परिचालनको अधिकारको सिद्धान्त

(Principle of right to collect and
mobilize necessary resources)

ऐनले आफ्नो काम कर्तव्य र अधिकारको सम्पादन, पालना र प्रयोग गरेर आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्नका निम्ति स्थानीय निकायहरूलाई आवश्यक साधन स्रोतको संकलन र परिचालन गर्नुपछि भन्ने सिद्धान्त स्वीकार गरेको छ ।

(घ) प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया, पारदर्शी व्यवहार,
जनउत्तरदायित्व, जनताको सहभागितामा
आधारित नागरिक समाजको सिद्धान्त
(Principle of democratic proc-
edure, transparent ehavior,
ccountability towards eople and
articipating civil society)

ऐनले स्थानीय निकायको कार्यप्रक्रिया प्रजातान्त्रिक एवं पारदर्शी हुनुपछि र स्थानीय निकायहरू स्थानीय जनताप्रति उत्तरदायी हुनुपछि भन्ने सिद्धान्तलाई अधि सारेको छ । ऐनले जनताको सहभागितामा आधारित नागरिक समाजको स्थापनाको सिद्धान्त पनि अधि सारेको छ । यसरी ऐनले स्थानीय निकायको कामकारवाहीमा सहभागी हुने स्थानीय र जागरुक नागरिक समाजको स्थापना गर्न आवश्यक ठानेको देखिन्छ ।

(ङ) स्थानीय निकायलाई जनताप्रति उत्तरदायी
बनाउन प्रभावकारी संयन्त्रको स्थापनाको
सिद्धान्त
(Principle of establishing effective
mechanism to make local bodies
accountable to local people)

स्थानीय निकायलाई आफ्नो क्षेत्रका जनताप्रति उत्तरदायी बनाउनको निम्ति

प्रभावकारी संयन्त्रको स्थापना गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता ऐनले राखेको छ । त्यस्तो संयन्त्रको स्थापनाले स्थानीय नेतृत्वको विकासमा समेत मद्दत पुग्छ भन्ने ऐनको परिकल्पना छ ।

**(च) आधारभूत सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा निजी क्षेत्रको सहभागिताको सिद्धान्त
(Principle of participation of private sector in basic services delivery)**

ऐनले आधारभूत सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा सहभागी हुन स्थानीय निकायले निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन दिनुपर्छ भन्ने मान्यता अंगालेको छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले अधि सारेको उल्लिखित सिद्धान्तहरूलाई स्थानीय शासनका आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा लिन सकिन्छ । अधिकार र जिम्मेवारीको निक्षेपणको सिद्धान्त (Principle of devolution of right and responsibility), संस्थागत संयन्त्रको निर्माण र विकासको सिद्धान्त (Principle of establishment and development of institutional Mechanism), साधन स्रोतको संकलन र परिचालनको अधिकारको सिद्धान्त (Principle of the right of collection and mobilization of resources), प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाको सिद्धान्त (Principle of democratic procedure), पारदर्शी व्यवहारको सिद्धान्त (Principle of transparent behavior), निर्णय प्रक्रियामा जनताको सहभागिताको सिद्धान्त (Principle of people's participation), स्थानीय निकायको जनताप्रतिको उत्तरदायित्वको सिद्धान्त (Principle of accountability of local bodies to local people), नागरिक समाजको सक्रियता र सहभागिताको सिद्धान्त (Principle of active and

participating civil society) र सेवा प्रवाहमा निजी क्षेत्रको सहभागिताको सिद्धान्त (Principle of participation of private sector in service delivery) समेतका सिद्धान्तहरूलाई स्थानीय शासनका आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा लिन सकिन्छ, र यी सिद्धान्तहरूलाई सुशासनका साथै स्थानीय सुशासनका सिद्धान्तको रूपमा समेत लिनुपर्छ ।

**५. संघीय शासन प्रणाली, विकेन्द्रीकरण र स्थानीय शासन
(Federal System of governance, decentralization and local governance)**

कुनै एउटा देशलाई एक भन्दा बढी प्रदेश वा राज्यमा विभाजन गरेर प्रदेश वा राज्य सम्बन्धी मामिलामा निर्णय गर्ने अधिकार दिएर प्रदेश वा राज्य सरकारको संचालन गर्ने र राज्य वा प्रदेश सरकारको नियन्त्रण गर्ने र सुरक्षा तथा परराष्ट्र सम्बन्ध र अरु राष्ट्रिय मामिला हेर्ने अधिकार केन्द्रीय सरकारमा राखेर केन्द्रीय सरकारको संचालन गर्ने व्यवस्था भएको शासन प्रणालीलाई संघीय शासन प्रणाली (Federal system of government) भनिन्छ ।

संघीय शासन व्यवस्थाको अवलम्बन गरेका मुलुकमा राज्य वा प्रदेश स्तरका सरकारहरूले एकात्मक शासन व्यवस्था अपनाएका अरु मुलुकमा केन्द्र सरकारले गर्ने कतिपय कामहरू गर्ने अधिकार पाएका छन् भने संघीयताले अधिकारको विकेन्द्रीकरण गरेको पनि मान्न सकिन्छ, अर्कातिर पहिलेदेखि स्थानीय निकायले गर्दै आएका काम स्थानीय निकायबाट भिकेर राज्य वा प्रदेश सरकारलाई दिने निर्णय भएकोबाट विकेन्द्रीकरणको मान्यतामा आघात पुग्छ र

अधिकारको केन्द्रीकरण हुन पुग्यछ । यसरी स्थानीय निकायले पहिलेदेखि प्रयोग गर्दै आएका कतिपय अधिकारहरु राज्य वा प्रदेश सरकारलाई दिने गरी केन्द्र, राज्य र स्थानीय सरकारको बीचमा अधिकारको बाँडफाँड भयो भने स्थानीय शासन (Local governance) पनि कमजोर हुन पुग्यछ । स्थानीय निकायले पाएको अधिकार स्थानीय निकायबाट भिकेर राज्य वा प्रदेशस्तरका निकायलाई दिने निर्णय भएमा त्यस्तो निर्णयले शासकीय निर्णयमा जनताको सहभागिता समेत घटाउँछ । शासकीय निर्णयमा जनताको सहभागिता घट्ने निर्णय प्रजातन्त्रका आधारभूत मूल्य मान्यता विपरित समेत हुन्छ । त्यसैले नेपाललाई संघीय राज्यमा परिणत गर्दा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले गाउँ विकास समिति र नगरपालिका तथा जिल्ला विकास समितिलाई प्रदान गरेका अधिकारहरु ती निकायबाट भिकेर प्रदेश वा राज्य सरकारलाई दिने निर्णय भयो भने त्यस्तो निर्णय स्थानीय शासन र विकेन्द्रीकरणका आधारभूत मान्यता र सिद्धान्त प्रतिकूल हुन्छ । त्यस्तो निर्णयबाट शासन प्रक्रियामा जनताको सहभागिता समेत घट्न जान्छ र त्यस्तो निर्णय प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यता विपरित पनि हुन्छ ।

६. नेपालमा स्थानीय शासनको अभ्यास

नेपालमा इतिहासको प्रारम्भकालदेखि नै स्थानीय शासनको अभ्यास हुँदै आएको कुरा लिच्छवीकालमा पनि स्थानीय भैँभगडा मिलाउने समेतका कामहरु स्थानीय पाका भलाद्मीहरुको समूह पाञ्चालीले गर्थ्यो भन्नेकुराले प्रमाणीत गर्छ । सोही परम्पराले त्यसपछि पनि कुनै न कुनै रूपमा निरन्तरता पाउँदै आएको र राणाकालको पछिल्लो समयमा स-साना विकास निर्माणका काम गर्ने अधिकार कानूनी रूपमा नै पञ्चायतलाई दिने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ । २०१७

साल पछि जिल्लापञ्चायत र नगरपञ्चायत तथा गाउँ पञ्चायत समेतका दुई तहका स्थानीय निकायको गठन भएको र गाउँ पञ्चायत ऐन, नगर पञ्चायत ऐन र जिल्ला पञ्चायत ऐन लागु गरेर स्थानीय निकायको काम र कारवाही परिभाषित गर्ने काम भएको देखिन्छ । २०४७ साल पछि गाउँ पञ्चायत, नगर पञ्चायत र जिल्ला पञ्चायतको नाम परिवर्तन गरी गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिको नाममा साविकका स्थानीय निकायहरुलाई निरन्तरता दिने काम भएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय निकायहरुलाई थप अधिकार र स्वायत्तता प्रदान गर्ने सोच अधि सारेको देखिन्छ ।

तर नेपालमा स्थानीय शासन अहिलेसम्म पनि सुदृढ हुन सकेको छैन । २०६२/६३ सालको जन आन्दोलन पछि भएको परिवर्तन पछि पनि स्थानीय निकायहरु गतिशील हुन सकेका छैनन् । २०५४ सालभन्दा पछि स्थानीय निकायको निर्वाचन नभएको हुनाले स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरुको पदावधि समाप्त भएपछि अहिलेसम्म स्थानीय निकायको नेतृत्व निर्वाचित पदाधिकारीबाट हुने कानूनी व्यवस्था व्यवहारमा लागू हुन सकेको छैन । २०६२/६३ सालको परिवर्तन पछि स्थानीय निकायको नेतृत्व निजामती कर्मचारीहरुले गरिरहेको अवस्था छ । सरकारले स्थानीय निकायको नयाँ निर्वाचन गराउने पहल अहिलेसम्म गरेको छैन । स्थानीय निकायको निर्वाचन नभएको कारणले स्थानीय निकायको सञ्चालन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को मर्म र भावना अनुसार पनि हुन सकेको देखिदैन । वास्तवमा स्थानीय निकायमा निर्वाचित पदाधिकारी नभएको हुनाले पछिल्लो दशकमा नेपालमा स्थानीय शासनको संयन्त्र

अत्यन्त कमजोर भएको र स्थानीय शासनको अवस्था पनि सर्वाधिक कमजोर र अप्रभावकारी अवस्थामा पुगेको देखिन्छ।

नेपालमा स्थानीय शासनलाई प्रभावकारी बनाउने र जनतालाई आफूलाई असर पार्ने विषयमा आफै निर्णय गर्ने अधिकार दिएर लोतान्त्रिक मूल्य मान्यतालाई वास्तवमा नै व्यवहारमा उतार्ने हो भने स्थानीय निकायको निर्वाचन आर्थिक वर्ष २०६८/६९ भित्र जति सक्थो त्यति छिटो गर्नुपर्छ। स्थानीय निकायको निर्वाचनले सरकार प्रति जन विश्वास बढाएर राष्ट्र निर्माणको प्रक्रियालाई समेत सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय निकायलाई दिएका अधिकारहरु स्थानीय निकायले व्यवहारमा प्रयोग गर्न सक्ने हिसावले आवश्यक नीतिगत व्यवस्था समेत तत्काल गर्नुपर्दछ। नयाँ संविधान निर्माण गर्दा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीयलाई दिएका अधिकारहरु स्थानीय

निकायलाई दिएर स्थानीय निकायका अधिकारहरु संविधानमा नै स्पष्ट रूपले उल्लेख गर्न आवश्यक र उपयुक्त हुने देखिन्छ। स्थानीय निकायलाई यथार्थमा अधिकार सम्पन्न बनाउन सक्ने हो भने राष्ट्रिय एकता र सद्भाव तथा सहयोगको अभिवृद्धिमा समेत थप योगदान पुग्ने देखिन्छ। अहिले रहेका जिल्लाहरुलाई कायम राख्ने र ४ गाउँ विकास समिति मिलाएर इलाका विकास समिति गठन गरी इलाका र जिल्लास्तरको निर्वाचन गराउने जस्ता विकल्पमा पनि विचार गर्न सकिन्छ। स्थानीय शासन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाउने र स्थानीय निकायको निर्वाचन गरेर निर्वाचित पदाधिकारीले स्थानीय निकायको नेतृत्व गर्ने अवस्थाको निर्माण गर्ने हो भने मुलुकमा अहिले देखा परेका धेरै राजनीतिक समस्याहरुको समाधानमा मद्दत पुग्ने र मुलुकको शान्ति सुव्यवस्था तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको अवस्थामा समेत सुधार हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु:

१. Ibbo Mondaza (editor), Governance and Human Development in Southern Africa (1998), SAPES Books.
२. United Nations, Public Administration and Democratic Governance : Governments Serving Citizens (2007).
३. Dennis A. Rondinelli and G. Shabbir Cheema (editors), Reinventing Government for the Twenty-first Century; State Capacity in a Globalizing Society (2007), Kumarian Press, USA.
४. युवराज पाण्डे, राज्यको पुनर्संरचना : प्रदेशको संख्या र स्वरूप तथा संभावना र विकल्पहरु (२०६६, चैत्र), विकास, पूर्णङ्क ३०, अंक ३, राष्ट्रिय योजना आयोग
५. युवराज पाण्डे, राज्यको पुनर्संरचना र स्थानीय निकायको स्वरूप, (२०६७, आषाढ), शान्ति, वर्ष १, अंक १, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय
६. युवराज पाण्डे, टाइमोरको सिद्धान्त र राज्यको पुनर्संरचना र विकेन्द्रीकरण, विकास, पूर्णङ्क २९, २०६६ श्रावण, राष्ट्रिय योजना आयोग
७. युवराज पाण्डे, विकास प्रशासन (२०६०), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाण्डौ।

शान्ति व्यवस्थापनका आधारभूत रणनीति

श्यामसुन्दर शर्मा*

(क) विषय प्रवेश

शान्ति प्रक्रियालाई सफलताकासाथ निष्कर्षमा पुर्याउने ध्येयले यसलाई व्यवस्थापन गर्दा नेपाल सरकारले केही रणनीतिहरू अङ्गीकार गरेको देखिन्छ। शान्ति व्यवस्थापनका कार्यहरू अवलोकन गर्दा र तीन वर्षीय अन्तरिम योजना लगायत सार्वजनिक दस्तावेजहरू अध्ययन गर्दा रणनीतिका एउटा स्पष्ट श्रृङ्खला दृष्टिगोचर हुन्छ। घोषित वा अघोषित जुनसुकै रूपमा भए पनि व्यवहारिक रणनीति अङ्गीकार नगरी कुशलतापूर्वक शान्ति व्यवस्थापन गर्न सकिन्न। नेपाल सरकारले लिएका यी रणनीतिहरू अवलोकन गर्दा आवश्यकता अनुसार कहिले रणनीति र कहिले उपागमको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। यसैले यी बूँदाका श्रृङ्खलाहरूलाई रणनीति एवं उपागम दुबै अर्थमा बुझ्नु पर्ने हुन्छ।

विश्वव्यापी रूपमा नै केही रणनीतिहरूले शान्ति व्यवस्थापनका न्यूनतम आधारका रूपमा मान्यता पाइरहेका देखिन्छन्। संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस लगायत विश्वका निष्पक्ष निकायका रूपमा परिचित सङ्घ संस्थाहरूले जस्तो सुकै द्वन्द्व र सङ्क्रमणकालमा पनि केही रणनीति र उपागमहरू राज्य एवं विद्रोही पक्ष

दुबैले समान रूपमा अङ्गीकार गर्नु भन्ने ध्येय राखेको देखिन्छ। हुन पनि सर्वमान्य सिद्धान्तमा आधारित मानव अधिकार, समावेशीकरणजस्ता रणनीति तथा उपागमहरू सबैले सधैं अङ्गीकार गर्नु मानवीय कर्तव्य पनि हो। शान्ति व्यवस्थापनको सिलसिलामा यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय-स्तरमा स्थापित भइसकेका रणनीतिहरू अवलम्बन गर्दा एकातिर शान्ति प्रक्रियाले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता पाउन सक्ने र अर्कोतिर राज्य र विद्रोही दुबै पक्षले मानव अधिकारको सम्मान गर्न सक्ने हुन्छ। यसो भन्दैमा राष्ट्रिय परिस्थिति र आवश्यकतालाई बेवास्ता पनि गर्न सकिन्न। नेपालको शान्ति व्यवस्थापनको सिलसिलामा अपनाइएका रणनीति एवं उपागमहरू अध्ययन गर्दा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा प्रचलित सिद्धान्तकासाथै राष्ट्रिय परिस्थितिलाई समेत ध्यान दिएको देखिन्छ।

(ख) शान्ति व्यवस्थापन रणनीति

यहाँ नेपालको शान्ति व्यवस्थापनका सिलसिलामा प्रयोग भइरहेको व्यक्त एवं अव्यक्त रणनीति तथा उपागमहरूको विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ। यी बूँदाहरू कतै सूचिवद्ध भएको त देखिन्न तर सरकारले गरिरहेको काम कारवाही तथा शान्ति प्रक्रिया सञ्चालन अवस्था अवलोकन

* सह सचिव, नेपाल सरकार

गर्दा भने शान्ति व्यवस्थापनका रणनीतिहरू स्पष्ट दृष्टिगोचर हुन्छन् ।

(१) समावेशी शान्ति प्रक्रिया:

नेपालको शान्ति व्यवस्थापनले समावेशी शान्ति प्रक्रिया अंगाल्ने प्रयास गरेको देखिन्छ, भलै यसमा प्राप्त भएका सफलताका बारेमा भिन्न विचारहरू पाइयोस् । शान्ति व्यवस्थापनका प्रत्येक गतिविधि, कार्यक्रम तथा संरचनामा समावेशी नीति अंगाल्ने नीति निर्देशन सरकारले सम्बन्धित सबैलाई दिएको देखिन्छ । शान्ति संयन्त्रहरू स्थापना गर्ने सिलसिला होस् वा शान्ति कार्यक्रम सञ्चालन कार्य होस्, पुनर्निर्माणका कार्यक्रम होउन् वा द्वन्द्व पीडितहरूलाई राहत दिने कुरामा होस् समावेशी नीति अवलम्बन गरेको पाइन्छ । यसैले समावेशी नीतिलाई शान्ति व्यवस्थापनको रणनीति एवं उपागमको रूपमा उपयोग गरिएको छ, भन्न कुनै कठिनाई हुदैन ।

यसो भए पनि शान्ति व्यवस्थापन पर्याप्त मात्रामा समावेशी बन्न भने सकेको छैन । सरकारी स्तरमा रहेको उच्च स्तरीय शान्ति तथा पुनःस्थापना परामर्श समिति होस् वा स्थानीय स्तरमा रहेको द्वन्द्व पीडित पहिचान समिति होस्, सन्तोषजनक रूपमा समावेशी बनेको देखिन्न । विद्रोही वा असन्तुष्ट पक्षसँग वार्ता गर्न गठित सरकारी वार्ता समिति त कहिल्यै समावेशी भएन भन्ने गुनासो व्यापक रूपमा सुनिन्छ । समावेशीको कुरा गर्दा महिला, दलित, जनजाति, मधेशी, अपांगता भएका व्यक्ति, पछाडि पारिएका वर्ग आदि पर्ने गरेको छ, तर शान्ति व्यवस्थापनमा यो विविधताको समग्र प्रतिनिधित्व भएको विरलै पाइन्छ । शान्ति कार्यक्रमदेखि राहत वितरणसम्म समावेशी दृष्टिकोणबाट पुनरावलोकन गर्नु

आवश्यक छ । यसैले भनिन्छ, लिइएको रणनीति ठीक छ, तर त्यसको कार्यान्वयन निकै फितलो रहेको छ ।

सरकारले चाहँदा चाहँदै पनि शान्ति व्यवस्थापन किन समावेशी बन्न सकेको छैन ? किनकि धेरै जसो संयन्त्रहरूमा संस्थागत प्रतिनिधित्व छ । संस्थागत निर्णयबाट प्रतिनिधित्व हुने तर संस्था आफैं समावेशी छैन भने शान्ति व्यवस्थापन समावेशी हुनसक्ने सम्भावना न्यून हुनु स्वाभाविक हो । लाभान्वित समूह पहिचान गर्दा किन समावेशी चरित्र देखिन सकेको छैन ? भन्ने प्रश्न पनि उठ्ने गरेको छ । द्वन्द्व पीडितहरूलाई प्रदान गरिने राहत न्यूनतम रूपमा पनि दिन सकिएको छैन भने उनीहरूलाई वर्गीकरण गरेर राहत दिने परिस्थिति नै आएको छैन भन्ने तर्क पनि देखिन्छ । अर्कोतिर सरकारले जे जस्तो राहत सुविधा दिन सकेको छ वा जे जसरी समस्यालाई सम्बोधन गर्न सकेको छ त्यसलाई समावेशी चरित्र अनुसारका प्रावधानहरूबाट सम्बोधन गरे हुन्थ्यो भन्ने भनाई पनि छ । यसैले समावेशी रणनीतिलाई चित्तबुझ्दो तरिकाले कार्यान्वयन योग्य बनाउन एकपटक पुनरावलोकन गरी कार्ययोजना बनाएर शान्ति व्यवस्थापनको प्रत्येक चरण र पक्षलाई पूर्ण समावेशी बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

(२) मानव अधिकारमा आधारित:

शान्ति व्यवस्थापनबाट मानव अधिकारको प्रावधानहरू भिकिदिने हो भने स्वभावतः निस्प्राण रहन्छ किनकि सर्वमान्य मानव अधिकारका प्रावधानहरू शान्ति व्यवस्थापनको प्राण हो । उचित प्रकारले मानव अधिकारलाई आदर एवं सम्बोधन गर्न सकिएन भने शान्ति व्यवस्थापन कुनै हालतमा सफल हुन सक्दैन ।

शान्ति व्यवस्थापनले आफ्नो क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने क्रममा एकातिर सर्वसाधारण जनताको आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण हुनु पर्छ भने अर्कोतिर द्वन्द्व वा सङ्क्रमणकालमा मानव अधिकारको संरक्षणको पक्ष अझ संवेदनशील र जोखिममा हुने भएकोले यसको संरक्षणमा अतिरिक्त चासो हुनु आवश्यक हुन्छ । सत्य निरूपण, मेलमिलाप, दण्डहीनताको अन्त्य, बेपत्ता एवं पीडितको ध्यानपूर्वक संरक्षणजस्ता विषय सङ्क्रमणकालका बेलामा मानव अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण पक्ष हुन् । यसको अतिरिक्त लडाकू वा विस्थापितका शिविर होउन्, वा शान्ति प्रक्रियाका चरणहरू होउन् वा युद्ध विरामको अवस्थामा होओस् बालात्कार, श्रम तथा यौन शोषण, बालश्रम, जबरजस्ती युद्धमा समावेश, क्रूर एवं गैरन्यायिक हत्या, क्रूर यातनाजस्ता विषय पनि शान्ति व्यवस्थापनको मानव अधिकार संरक्षण एजेण्डामा माथिल्लो पङ्क्तिमा पर्छन् । युद्ध वा सङ्क्रमणकालमा आम हत्या, आतङ्क, जबरजस्ती चन्दा वा मानसिक दवावजस्ता विषय पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण ठहरिन्छन् । यसरी शान्ति प्रक्रियाको जुनसुकै चरणमा पनि मानव अधिकारको अवस्था निकै संवेदनशील, जटिल र जोखिममा रहन्छन् । अझ सङ्क्रमणकालमा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, समाजका कमजोर वर्ग अझ बढी जोखिममा रहने कुरा पनि विर्सनु हुन्न । शान्ति व्यवस्थापनको एउटा मूलभूत जिम्मेवारी नै जस्तो सुकै संवेदनशील वा कठिन अवस्थामा पनि कुनै हालतमा मानव अधिकारको पूर्ण, अविच्छिन्न एवं अविभाजित रूपमा संरक्षण गर्नु हो । यसबाट विमुख हुनासाथ शान्ति व्यवस्थापनका प्रयासहरू निरर्थक एवं निस्प्रभावी हुन्छन् ।

नेपालको शान्ति व्यवस्थापनले विना शर्त मानव अधिकारको पूर्ण संरक्षण र सम्मान गर्ने अठोट गरेको देखिन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौता, अन्तरिम संविधानदेखि सरकारको सबै जसो दस्तावेज एवं कार्यक्रममा मानव अधिकारलाई पूर्ण सम्मान दिने प्रतिवद्धता पाइन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मन्त्रिपरिषद् कार्यालयमा रहेको मानव अधिकार केन्द्र जस्ता निकाय हुन् वा शान्ति प्रक्रियाका आधारस्तम्भ मानिएका शान्ति संयन्त्र हुन् सबैले मानव अधिकारलाई आदर गरेका देखिन्छन् । नेपालमा रहेको संयुक्त राष्ट्र सङ्घ मानव अधिकारसम्बन्धी उच्च आयुक्तको कार्यालय पनि यस कुराको द्योतक हो । नेपालले बेला बेलामा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा मानव अधिकारप्रति गरेको प्रतिवद्धता, सहभागिता, प्रतिवेदन प्रस्तुत जस्ता सक्रियताले पनि यस कुरालाई पुष्टि गर्छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, सार्क जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले पारित गरेका मानव अधिकारसम्बन्धी सबै प्रकारका दस्तावेजहरूमा सक्रियताकासाथ भाग लिनु, हस्ताक्षर गर्नु, यी उपकरणहरू कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउनु, कानूनी संरचनालाई मानव अधिकारको दृष्टिकोणले पुनरावलोकन र अद्यावधिक गर्नु मानव अधिकारको रक्षाका लागि गरिएका प्रयासका उदाहरण हुन् ।

यति हुँदा हुँदै पनि व्यवहार र नतिजालाई दृष्टिगत गर्दा भने नेपालको शान्ति व्यवस्थापनले मानव अधिकारको विषयलाई पर्याप्त ध्यान दिन सकिरहेको देखिन्न । द्वन्द्वबाट पीडित र प्रभावित व्यक्तिहरू अन्यन्त नाजुक अवस्थामा बाँच्न बाध्य छन् । शिविरमा रहेका लडाकू, त्यहाँका महिला तथा बालबालिकाहरूको मानव अधिकारको स्थिति राम्रो देखिन्न । बेपत्ता र अपहरणका घटनाहरूले स्थिति भन्नु नाजुक बनाएको छ । सर्वसाधारणलाई

द्वन्द्व र हिंसाको डर देखाई विभिन्न प्रकारका शारीरिक, मानसिक र भौतिक शोषण गर्ने वातावरणमा कुनै सुधार देखिन्छ, बरु भन् भन् नाजुक बन्दै गएको देखिन्छ । दण्डहीनताले पराकाष्ठा नाघ्दै छ । विस्थापितहरू घर फर्कन सकिरहेका छैनन् । सर्वसाधारणले आफ्नो मौलिक हक अधिकार निर्धक्क भएर उपभोग गर्न पाइरहेका देखिन्छन् । यस्तो परिस्थिति देखिन्छ कि नेपालमा मानव अधिकारको स्थिति दिनहुँ खस्कदै गइरहेछ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत मानव अधिकारसम्बन्धी नागरिक समाजका प्रत्येक प्रतिवेदन र अभिव्यक्तिमा मानव अधिकारको स्थिति नाजुक बन्दै गएको पाइन्छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घको मानव अधिकारसम्बन्धी उच्च आयुक्तको प्रतिवेदन अनुसार यस क्षेत्रमा सुधार आउन सकेको छैन । सर्वसाधारणहरू मानव अधिकारको नाजुकतालाई लिएर यससम्बन्धी निकायहरूमा गुनासो, धर्ना र जुलुस लिएर उपस्थित भइरहेका छन् । नागरिक सुरक्षाको स्थिति गम्भीर देखिन्छ । मानव अधिकार उल्लंघनका सामूहिक तथा व्यक्तिगत घटनाहरू प्रत्येक दिन जसो प्रकाशमा आइरहन्छन् । यसरी मानव अधिकार संरक्षणलाई एउटा महत्वपूर्ण रणनीतिको रूपमा अङ्गीकार गरिए पनि शान्ति व्यवस्थापन यस सम्बन्धमा कमजोर र असफल भइरहेको प्रतित हुन्छ ।

हुन त मानव अधिकारको विषय अति संवेदनशील र जटिल विषय हो भनेर भनी सकिएको छ । सामान्य अवस्थामा त मानव अधिकार जोखिममा परिरहने विषय हो भने सङ्क्रमणकालमा त भन् संवेदनशील हुनु स्वाभाविकै हो । शान्ति व्यवस्थापनले यस क्षेत्रमा

के कस्ता प्रयास गर्नु वा के कस्ता कार्यक्रम ल्यायो भन्ने कुराको खास अर्थ रहन्छ । अर्थ त मानव अधिकार संरक्षण गर्न कति सफल भयो वा हुँदैछ भन्ने नतिजामा आधारित रहन्छ । फेरि, मानव अधिकार हननको विषय यस्तो गम्भीर प्रकृतिको हुन्छ कि एक पटक हनन भएपछि त्यसको परिपूरण एवं क्षतिपूर्ति प्रायः असम्भव मानिन्छ । दण्ड प्रावधानहरू पनि त्यति पर्याप्त वा अर्थपूर्ण हुने गर्दैनन् । फलतः एउटा मात्र हननको घटना पनि अक्षम्य एवं गम्भीर मानिन्छ । यस्तो प्रकृतिको विषयमा रणनीति अँगाल्दा शान्ति व्यवस्थापन पर्याप्त संवेदनशील, चनाखो र सक्रिय हुनुपर्छ ।

(३) शान्ति तथा द्वन्द्व संवेदनशील विकासः

शान्ति व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरू हेर्दा अर्को महत्वपूर्ण रणनीतिको रूपमा सवै विकासका गतिविधिहरूलाई शान्ति तथा द्वन्द्व संवेदनशील बनाउने भन्ने देखिन्छ । यसको अर्थ शान्ति प्रक्रियामा शान्ति व्यवस्थापन प्रत्यक्ष रूपले संलग्न हुने त भइहाल्यो, विकाससम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई पनि शान्ति तथा द्वन्द्व संवेदनशील बनाउने भन्ने हुन आउँछ । विकाससम्बन्धी क्रियाकलापमा आवधिक योजना, वार्षिक कार्यक्रम, क्षेत्रगत नीति तथा कार्यक्रम, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको कार्यान्वयन जस्ता विकाससँग सम्बन्धित प्रायः सवै काम पर्छन् । यसैले यस रणनीतिलाई मूर्तरूप दिने सम्बन्धमा नेपाल सरकारका सवै मन्त्रालय र अन्तर्गतका कार्यालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र सरकारी ढुकुटीबाट कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सवै सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरू संलग्न हुन्छन् ।

यो रणनीति द्वन्द्व निरुपण र शान्ति व्यवस्थापनका लागि निकै सान्दर्भिक देखिन्छ । प्रत्येक विकास कार्यक्रम शान्ति सापेक्ष हुन सक्थो भने शान्ति प्रक्रियाले उपयुक्त निष्कर्ष लिन सक्नुका साथै भविष्यमा हुन सक्ने द्वन्द्वलाई समेत न्यूनिकरण गर्न सकिन्छ । यस रणनीतिले एकातिर सबै विकास कार्यक्रममा द्वन्द्व पीडित तथा प्रभावितसँग सम्बन्धित राहत, क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापना, पुनर्निर्माण तथा परिपूरणका कार्यक्रमहरू समावेश गर्ने अवस्था सिर्जना गर्छ भने अर्कोतिर नियमित विकास कार्यक्रमहरूलाई द्वन्द्व र शान्ति व्यवस्थापनमूलक बनाउने प्रयास गर्छ । यसो भन्नुको अर्थ सबै विकास कार्यक्रमहरू यसरी सञ्चालन होस् कि सन्तुलित, समावेशी, सहभागितामूलक, लक्षितवर्ग केन्द्रित विकासका मुद्दाहरू सम्बोधन होउन् । भविष्यमा द्वन्द्व रोक्न विकास गतिविधिहरू सहायकसिद्ध होउन् । प्रत्येक विकास गतिविधिमा द्वन्द्व पीडित र प्रभावितहरूको प्रत्यक्ष सहभागिता हुनुका साथै लाभान्वित वर्गको रूपमा प्राथमिकता पाउन् । विकाससम्बन्धी सबै नीति र कार्यक्रमहरू शान्ति व्यवस्थापनको दृष्टिकोणबाट पुनरावलोकन भई अद्यावधिक बनुन् ।

तीन वर्षीय अन्तरिम योजना र वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटहरू अवलोकन गर्दा यस रणनीतिलाई प्राथमिकता दिइएको देखिन्छ । शान्ति व्यवस्थापन र पुनर्निर्माणका लागि ठूलो अंशमा बजेट छुट्टयाइएको पनि छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, भौतिक पूर्वाधार जस्ता आधारभूत क्षेत्रलाई शान्ति संवेदनशील बनाउने प्रयास पनि स्पष्ट दृष्टिगोचर हुन्छ ।

यसो भएपनि विकास नीति तथा कार्यक्रममा भएका प्रावधानहरू कार्यान्वयनयोग्य

भन्दा पनि देखाउन राखिएका कृत्रिम प्रावधानहरू हुन् भन्ने कुरा विगतका अनुभवहरूले इंगित गर्छन् । भएका प्रावधानहरू पनि पर्याप्त र स्पष्ट छैन जसले गर्दा कार्यान्वयन क्रममा समस्याहरू आउँछ भन्ने भनाई कार्यान्वयन निकायहरूको रहेको देखिन्छ । द्वन्द्व पीडितहरू पहिचानमा समस्या छ जसले गर्दा द्वन्द्व संवेदनशील कार्यक्रमहरू भए पनि वास्तविक पीडितको पहुँचसम्म पुग्न सक्दैन भन्ने धारणा भुक्तभोगीहरूको देखिन्छ । वार्षिक बजेटमा नियमित एवं सालवसाली खर्चको अंश धेरै छ र शान्ति व्यवस्थापनले वास्तवमा आवश्यकतानुसार साधन पाउन सकिरहेको छैन । शान्ति व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू तुलनात्मक रूपमा राजनीतिकरण भइरहेको छ जसले गर्दा द्वन्द्व र शान्ति व्यवस्थापनमा भन्दा राजनीतिक कार्यकर्ताको पहुँचमा बढी जान्छ भन्ने धारणा पनि उत्तिकै बलियो देखिन्छ । तीन वर्षीय अन्तरिम योजना र वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा खास तालमेल नरहेकोले शान्ति व्यवस्थापन योजनाबद्ध किसिमले चलिरेको छैन । शान्ति व्यवस्थापनलाई राम्ररी विश्लेषण नगरी हतारमा तीन वर्षे अन्तरिम योजना तर्जुमा भएकोले लेखाइमा जे भए पनि भावनात्मक एवं तात्त्विक रूपमा सो योजना पर्याप्त मात्रामा द्वन्द्व एवं शान्ति संवेदनशील छैन भन्ने अनुभूति पनि प्रसस्त पाइन्छ ।

(४) दिगो तथा अनुभूतिपूर्ण व्यवस्थापन:

शान्ति व्यवस्थापनले गरेको कार्यसम्पादन, प्रगति र उपलब्धिहरू सर्वसाधारण जनताले प्रत्यक्ष रूपमा अनुभूति गर्न सक्ने गरी हासिल हुनुपर्ने र दिगोपन पनि रहनु पर्ने तथ्य रणनीतिले अङ्गिकार गरेको देखिन्छ । शान्ति प्रक्रियाले आफ्ना चरणहरू पार गर्दै जाँदा

सर्वसाधारणले पनि शान्तिको वातावरणमा सुधार आएको अनुभूति गरेको हुनु पर्छ । साथै, उपलब्धिहरू हिंड्दैछ, पाइला मेट्दैछ, भन्ने खालको नभई दिगो खालको भएमा जनताले अनुभूति गर्न सक्ने खालको हुन्छ । दिगो र अनुभूतिपूर्ण नभएमा शान्ति व्यवस्थापनले जतिसुकै उपलब्धि हासिल गरेपनि र जतिसुकै प्रयास गरे पनि त्यसको कुनै अर्थ रहदैन ।

शान्ति प्रक्रिया थालनी भएको बेलादेखि अहिलेसम्म शान्ति व्यवस्थापनको क्षेत्रमा थुप्रै प्रयासहरू भएका छन् । नीतिगतदेखि कार्यक्रमगतसम्म, शान्ति सम्झौतादेखि कार्यान्वयनसम्म, सचेतना अभिवृद्धिदेखि क्षमता अभिवृद्धिसम्म थुप्रै प्रयासहरू भएको टड्कारो रूपमा देखिन्छ । यसो भए पनि शान्ति प्रक्रियाको प्रत्येक चरण र बिन्दुमा सर्वसाधारण जनता द्विविधामा परेको पाइन्छ । उनीहरूमा शान्ति प्रक्रिया सांच्चिकै अगाडि बढिरहेको छ वा ट्रेड मिलमा कुदे भैं जहांको तहिँ छ, भन्ने कुरामा भ्रम विद्यमान छ । अहिलेसम्मका प्रयासहरू हेर्दा शान्ति प्रक्रिया न अगाडि बढेको देखिन्छ, न दिगोपनको आभास पाइन्छ, न अनुभूतिपूर्ण नै रहेको छ । द्वन्द्वरत पक्षहरू, वाइसिएल, यूथफोर्स, राजनीतिक दलका भातृ सङ्गठनहरू जस्ता क्षेत्रका गतिविधि र नियत हेर्दा जनता शान्ति व्यवस्थापनप्रति निश्चिन्त हुन सक्ने अवस्था देखिन्छ । राजनीतिक परिदृश्य, शान्ति सुरक्षाको अवस्था, सरकारी संयन्त्रको क्रियाशीलता, शासकीय पद्धति सबैको अवस्था हेर्दा संरचनाका रूपमा सबै रहेका तर कसैमा क्रिया गर्न सक्ने क्षमता नभएको देखिन्छ । आफ्ना शर्तमा शान्ति प्रक्रियालाई ढाल्ने प्रयासमा सबै सरोकारवाला निकायहरू देखिन्छन् जवकि यिनीहरूको शर्तहरू एक आपसमा निकै नै बाझिन्छन् । राष्ट्रिय स्वार्थको परिभाषा वा

जनताको एकछत्र हितमा कोही वांछिन चाहन्नन् । शान्ति व्यवस्थापनलाई उपयोग गरेर आफ्नो अभिष्ट पूरा गर्न सबै उद्दत रहेको पाइन्छ । फलतः सर्वसाधारणले शान्ति प्रक्रिया सांच्चिकै अगाडि बढिरहेको अनुभूति गरिरहेका छैनन्, न त शान्ति व्यवस्थापनप्रति उनीहरूको आत्मविश्वास बढ्न सकेको छ ।

(५) सामाजिक न्यायः

शान्ति व्यवस्थापनको अर्को रणनीतिक पाटो समाजमा सामाजिक न्याय स्थापना गर्नु पनि हो । यसको अर्थ कानूनी राज्यलाई संस्थागत गर्नु, दण्डहीनता अन्त्य गर्नु, समता र समानताका सिद्धान्त अनुसार शासन सञ्चालन हुनु, छिटो छरितो न्याय प्रदान गर्नु हो । यसको अतिरिक्त द्वन्द्वकालले सिर्जना गरेको पीडा र क्षतिको उचित उपचार तथा क्षतिपूर्ति गर्नु पनि हो । सामाजिक न्यायले प्राकृतिक न्याय अवलम्बन, मानव अधिकारको संरक्षण र बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूति पनि गर्छ । यही रणनीति शान्ति व्यवस्थापनले अङ्गीकार गरेको प्रतीत हुन्छ ।

यस रणनीतिमा पनि शान्ति व्यवस्थापन खास सफल भएको देखिन्छ । कानूनी राज्य राम्ररी स्थापित हुन सकेको छैन । राज्यका अंगभन्दा पनि गैर अङ्गहरू सामाजिक न्यायमा सक्रिय देखिन्छन् । गैर अङ्गहरू सक्रिय हुनु भनेको नागरिक हक कुण्ठित हुनु हो भने दण्डहीनतामा वृद्धि हुनु पनि हो । राज्यका न्यायिक अंगहरू निरीह बन्नु पनि हो जसले गर्दा न्याय सम्पादन आहत हुनु र जनतामा न्यायालयप्रति विश्वास गुम्नु पनि हो । द्वन्द्वका पीडा र क्षतिमा खास मल्हम लगाउन सकिएको छैन । सामाजिक विभेद बढ्दै गएको देखिन्छ । सर्वसाधारणको मनमा

आफ्नो अधिकार राज्यले संरक्षण गर्न नसकेको र न्याय सम्पादन न्यायपूर्ण नभइरहेका अनुभूति स्पष्ट देख्न पाइन्छ। यसरी यस रणनीतिमा पनि शान्ति व्यवस्थापनले गम्भीर ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ।

(६) वार्ता र समझदारी:

विद्रोही वा द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई वार्ताको टेबुलमा ल्याउने, उनीहरूसँग वार्ता गरी सम्झौता वा समझदारीमा पुग्ने, ती सम्झौताहरू उचित रूपमा कार्यान्वयन गरेर द्वन्द्वरत पक्षहरूको आत्मविश्वास बढाउने रणनीति शान्ति व्यवस्थापनले लिएको देखिन्छ। फलतः कम्तीमा एघार वटा शान्ति सम्झौताहरू पनि भइसकेका छन्। यो रणनीतिले केही उपलब्धि हासिल गरेको पाइन्छ। ने.क.पा. (माओवादी) सँगको विस्तृत शान्ति सम्झौता, मधेशी जनअधिकार फोरम, नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घ तथा आदिवासी जनजाति संयुक्त सङ्घर्ष समिति, चुरेभावर प्रदेश एकता समाज नेपाल जस्ता समूहहरूसँग भएका सम्झौताका उपलब्धिले एकातिर संविधानसभाको निर्वाचनलाई सम्भव बनउन सक्थे भने अर्कातिर यी समूहहरूलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउन मद्दत पनि गयो।

यसो भए पनि द्वन्द्वरत पक्षको रूपमा रहेका दर्जनौं समूहहरूलाई वार्ताको टेबुलमा ल्याएर शान्ति प्रक्रियाभिन्न ल्याउन बाँकी नै छ। अर्कोतिर, सम्झौता गरिएका समूहरू बेला बेलामा आफ्ना सम्झौता राम्ररी कार्यान्वयन भएन भनेर द्वन्द्वमा फर्कने चेतावनी दिइरहन्छन्। शान्ति सम्झौताको अर्थ र व्याख्या गर्ने क्रममा प्रसस्त मतभेदहरू देखिने गरेका छन्। राज्यका

मूलप्रवाहमा रहेका पूर्व विद्रोहीहरू राज्य व्यवस्थापनमा आफ्नो उचित अंश नभएको भनी असन्तुष्टि व्यक्त गरिरहेका हुन्छन्। सरकार सञ्चालन गरिरहेका पूर्व विद्रोहीहरूको मूड अझ पनि विद्रोही कै जस्तो देखिन्छ। राज्य व्यवस्थापनको पूरा जिम्मेवारीभन्दा सम्झौताको कार्यान्वयन र आफ्नो पक्षको अंशलाई बढाउने प्रयासमा पूर्व विद्रोहीहरू रहेको स्पष्ट दृष्टिगोचर हुन्छ। राज्यको साँगोपाँगो जिम्मेवारी लिने पक्ष नै नभएको जस्तो देखिन्छ।

(७) राज्यको नियमित संयन्त्रसँग आवद्ध:

एउटा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न स्वतन्त्र राज्यमा राज्यका अङ्गहरू द्वन्द्वको अवस्थामा, सङ्क्रमणकालमा र सामान्य अवस्थाका प्रत्येक स्थितिमा कुनै न कुनै रूपले सक्रिय रहिरहन्छन्। शान्ति व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सबै क्रियाकलायहरू सञ्चालन वा व्यवस्थापन गर्दा सकेसम्म राज्यका नियमित संयन्त्रसँग आवद्ध गरेर वा त्यस संयन्त्र मार्फत सञ्चालन गरेर टुंगोमा पुऱ्याउने रणनीति लिएको देखिन्छ। यो रणनीतिलाई भरसक गम्भीरताकासाथ कार्यान्वयन गरिएको पनि पाइन्छ। उदाहरणका लागि द्वन्द्वबाट विस्थापितहरूलाई राहत जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट वितरण गरिएको कुरालाई लिन सकिन्छ। शान्ति व्यवस्थापनको छुट्टै संयन्त्र खडा नगरी राज्यको नियमित अंगको रूपमा रहेको जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई यो काम सुम्पनु यसै रणनीतिको द्योतक मान्नु पर्छ। यसो भए पनि विस्थापित पहिचान गर्न जिल्लामा छुट्टै संयन्त्र बनाइएको छ, तर पनि यस कार्यमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई सक्रियताकासाथ संलग्न गरिएको छ। पुनर्निर्माणका कार्यहरू मूलतः जिल्ला पुनर्निर्माण समिति बनाएर नियमित

कार्यालयहरूबाट कार्यान्वयन गरिएको छ । जिल्लामा रहेका शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागका डिभिजन कार्यालयहरू, स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत रहेका जिल्ला प्राविधिक कार्यालयहरूले पुनर्निर्माणका कार्यहरूको जिम्मेवारी लिएका छन् ।

शान्ति व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन छुट्टै संयन्त्रहरू पनि निर्माण गरिएका छन् । द्वन्द्व पीडित तथा प्रभावितहरूको लगत सङ्कलन गर्न बनाइएको कार्यदल, शान्ति तथा पुनस्थापना परामर्श समिति, स्थानीय शान्ति समितिहरू शान्ति व्यवस्थापनका आफ्नै संयन्त्रहरू हुन् । द्वन्द्वोत्तर शान्ति तथा पुनर्निर्माण परियोजना जस्ता छुट्टै परियोजनाहरू पनि सञ्चालित देखिन्छन् । शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, घरेलु उद्योग जस्ता आधारभूत सार्वजनिक सेवाहरू शान्ति व्यवस्थापनका क्रममा पनि नियमित संयन्त्रहरूबाट प्रवाह भइरहेका छन् । यसरी शान्ति व्यवस्थापनका लागि राज्यका नियमित संयन्त्रका अतिरिक्त केही क्षेत्र र प्रावधानहरूमा छुट्टै संयन्त्रहरू पनि सक्रिय छन् । यसरी हेर्दा वास्तवमा छुट्टै संयन्त्र र नियमित संयन्त्रलाई समेटेर मिश्रित रणनीति अङ्गीकार गर्न थालिएको पाइन्छ ।

(८) अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सम्मान:

शान्ति व्यवस्थापनको काम कुनै एउटा मुलुक वा क्षेत्रको चासोमा मात्र सीमित रहेको छैन । विश्वव्यापिकरण, संयुक्त राष्ट्र सङ्घको विस्तार हुँदै गएको भूमिका, द्वन्द्वले लिदै गएको अन्तर्राष्ट्रिय स्वरूप आदिका कारण शान्ति व्यवस्थापनले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू क्रमशः विकास गर्दैछ र प्रत्येक मुलुकले ती मापदण्डहरू

अनुकरण गरुन् भन्ने चाहना अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको रहेको पाइन्छ । नेपालले पनि शान्ति व्यवस्थापनको प्रत्येक चरण र पक्षमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अपनाओस् भन्ने चाहना राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा अपेक्षा गरिएको विषय हो ।

शान्ति व्यवस्थापनको रणनीतिहरू अवलोकन गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सम्मान गर्ने विषय प्राथमिकताका साथ अपनाइएको पाइन्छ । मानव अधिकार, शान्ति प्रक्रिया, सुरक्षा व्यवस्थापन, शिविर व्यवस्थापन प्रत्येक पक्षमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डलाई आधार मानेर अगाडि बढ्ने गरिएको छ । यस्ता मापदण्डहरू खासगरी संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र सार्कले अङ्गीकार गरेको वा विकास गरेको मापदण्डलाई प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ ।

सर्वमान्य सिद्धान्तमा आधारित यस्ता मापदण्डहरू द्वन्द्व र विद्रोह जारी रहेका वा सङ्क्रमणकालमा रहेका मुलुकहरूको अनुभवलाई मध्ये नजर राखेर बनाइने भएकोले सबैलाई मान्य हुने गरेको पनि छ । नेपालमा रहेको “अनमिन” को कार्यालय र त्यस कार्यालयले गरेको कामले यस रणनीतिको उपादेयता प्रमाणित गर्छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं १३२५ जुन महिला, शान्ति र सुरक्षासँग सम्बन्धित छ र त्यस्तै प्रस्ताव नं १८२० जुन यौन शोषणसँग सम्बन्धित छ, यस्ता मापदण्डका उदाहरणमा पर्दछन् । यी दुवै प्रस्तावहरू नेपाललाई मान्य रहेको र राष्ट्रिय कार्ययोजना मार्फत कार्यान्वयन गर्ने प्रयास नेपालले गरिरहेको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौता तयार गर्दा अनमिनको मध्यस्थताको भूमिका, लडाकू भेरिफिकेशन गर्ने काममा सहयोग आदि पनि यी मापदण्डहरूलाई नेपालले सम्मान गरेको कुराको पुष्टिका आधार हुन् । शान्ति

व्यवस्थापनका समग्र क्रियाकलाप, यससम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम, सबै नियम-निर्देशिका, शान्ति संयन्त्रका कार्यादेश एवं गठन आदिलाई अवलोकन गर्ने हो भने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड-हरूको सम्मान गरेको देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सम्मान भएको कुरामा शङ्का नभए पनि यसको कार्यान्वयन र प्रभावमा भने समस्याहरू छन् । सम्झौताहरूको पालनमा, विस्थापित वा पीडितहरूलाई सहयोग गर्ने विषयमा, शिविर व्यवस्थापनमा, शान्ति संयन्त्रहरूको क्रियाशीलतामा र यस्तै अन्य धेरै पक्षहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार हुन नसकेको कुरा संयुक्त राष्ट्र सङ्घका प्रतिवेदनहरू र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा मनग्य देख्न पाइन्छ । त्यसो त शान्ति व्यवस्थापनका कामहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डमा मात्र आधारित रहन सक्दैनन्, राष्ट्रिय परिस्थिति र शान्ति प्रक्रियाको संवेदनशीलता पनि उत्तिकै सान्दर्भिक हुन्छन् ।

शान्ति व्यवस्थापनका रणनीतिहरू	
१. समावेशी शान्ति प्रक्रिया	१०. सहभागितामूलक
२. मानव अधिकारमा आधारित	११. संरक्षण तथा प्रवर्धन
३. शान्ति तथा द्वन्द्व संवेदनशील विकास	१२. पुनस्थापना, व्यवस्थापन तथा समायोजन
४. दिगो तथा अनुभूतिपूर्ण	१३. सहअस्तित्व एवं सहकार्य
५. सामाजिक न्याय	१४. राष्ट्र निर्माण तथा राज्य पुनःसंरचना
६. वार्ता र समझदारी	१५. संविधान निर्माण तथा विधिको शासन
७. राज्यको नियमित संयन्त्रसँग आबद्ध	१६. शासकीय सुधार तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाह
८. अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सम्मान	१७. सन्तुलित आर्थिक तथा सामाजिक रुपान्तरण
९. राष्ट्रिय परिस्थितिजन्य	१८. शान्ति प्रवर्द्धकहरूको क्षमता अभिवृद्धि

(९) राष्ट्रिय परिस्थितिजन्य:

कुनै पनि अवस्था र शर्तमा शान्ति व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिस्थिति अनुसार चल्नु पर्छ, भलै यसले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अपनाउने वा अन्य मापदण्डहरू अङ्गीकार गरेको होस् । राष्ट्रिय परिस्थितिले भ्याउने वा अनुमति दिने हदसम्म मात्र अन्य मापदण्डहरू अपनाउन सकिन्छ । यसो भन्नुको अर्थ राष्ट्रिय परिस्थिति र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सन्तुलित अवस्थालाई शान्ति व्यवस्थापनले समेट्नु पर्छ भने यी दुई एक अर्काका पुरकको रुपमा रहनु पर्छ ।

नेपालको शान्ति व्यवस्थापनले राष्ट्रिय परिस्थितिलाई पूर्ण सम्मान गर्ने प्रयास गरेको छ भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । विस्तृत शान्ति सम्झौतादेखि शान्ति व्यवस्थापनका प्रत्येक क्रियाकलाप राष्ट्रिय परिस्थितिमा आधारित रहेको र यस्तो परिस्थितिमा आएको परिवर्तन सँगै शान्ति प्रक्रिया पनि प्रभावित भएको जो कोहीले अनुभूति गरेको विषय हो । शान्ति व्यवस्थापनको प्रारम्भ बिन्दु भनेर मानिने विस्तृत शान्ति सम्झौतादेखि संविधानसभा निर्वाचन तथा सरकार निर्माणसम्म परिस्थितिमा परिवर्तनहरू भईरह्यो र सोही अनुसार शान्ति प्रक्रिया पनि अघि बढिरहेको छ । एउटा कुरा सही हो कि चाहेर पनि शान्ति व्यवस्थापनले राष्ट्रिय परिस्थितिलाई नजरअन्दाज गर्न सक्दैन । राष्ट्रिय परिस्थितिसँग शान्ति प्रक्रियाका अन्य कुराहरू चाहे राष्ट्रिय होस् वा अन्तर्राष्ट्रिय सबैलाई सम्भव भएसम्म मात्र समेट्न सकिन्छ ।

राष्ट्रिय परिस्थिति बारेमा धेरै प्रकारले अवलोकन गर्न सकिन्छ, किनकि यो परिस्थिति सधैं अनुकूल वा सोचे जस्तो हुँदैन । कतिपय अवस्था यस्तो भइदिन्छ, कि राष्ट्रिय परिस्थितिका कारणले

शान्ति प्रक्रिया भाँडिन सकछ । विश्वका धेरै द्वन्द्वरत मुलुकहरू शान्ति प्रक्रिया भाँडिएर फेरी द्वन्द्वमा फर्किएका छन ।

नेपालको राष्ट्रिय परिस्थिति पनि बेला बेलामा यति जटिल अथवा भ्रमयुक्त हुन पुगछ कि यस्तो लाग्छ कुनै पनि बेला शान्ति प्रक्रिया भाँडिन सकछ । तर शान्ति व्यवस्थापन नै यस्तो कडि देखिएको छ जसले अहिलेसम्म शान्ति प्रक्रियालाई ज्यूंदो राखेको छ । यसको अर्थ यो होइन कि शान्ति व्यवस्थापन त्रुटिरहित छ । यसको अर्थ कतिपय अवस्थामा त्रुटियुक्त भए पनि शान्ति व्यवस्थापनको कारणले नै कुनै न कुनै रूपमा शान्ति प्रक्रिया आफ्नो बाटोबाट विचलित भएको छैन भन्ने हो । यही यस्तो रणनीति देखिएको छ जुन आवश्यकतानुसार शान्ति प्रक्रियालाई पर्याप्त लचकता प्राप्त हुने गरेको छ । यस रणनीतिमा शान्ति व्यवस्थापनले थप प्रयास लगाउन सक्यो भने सम्भवतः शान्ति प्रक्रियाले अपेक्षा गरिए अनुसार प्रगति प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

(१०) सहभागितामूलकः

शान्ति व्यवस्थापनलाई सकेसम्म व्यापक रूपमा सहभागितामूलक बनाउने प्रयास भएको देखिन्छ । समाजका सबै पक्षहरू कुनै न कुनै अथवा न्यूनतम रूपमा भए पनि शान्ति व्यवस्थापनको काममा संलग्न वा सक्रिय रहनु भन्ने यस रणनीतिको ध्येय देखिन्छ । जति धेरै सहभागिता भयो त्यति नै धेरै वैधानिकता पाई शान्ति प्रक्रिया सफल हुने सम्भावना बढ्छ भन्ने मनसाय यस रणनीतिमा रहेको छ । सहभागिताका धेरै स्वरूप हुन सकछन्, जस्तै संलग्न, सहभागी, सरोकार, अंशियार, लाभान्वित, उपभोक्ता, साभेदार, मध्यस्थ आदि । शान्ति व्यवस्थापनमा

कुनै पनि प्रकारले चासो राख्ने व्यक्ति वा समूहलाई कुनै प्रकारले पनि संलग्न गराउन सकियो भने स्वभावतः स्वामित्वको भावना स्थापित हुन्छ र सफलताको सम्भावना प्रचुर रहन्छ भन्ने सोचाई रहेको देखिन्छ ।

द्वन्द्वको पीडा र शान्तिको चाहनाबाट कुनै नेपाली पनि अछूत रहन नसकेको अहिलेको परिप्रेक्ष्यमा सहभागिताको आवश्यकता उत्तिकै रहेको कुरा स्वतः आभास पाउन सकिन्छ । नेपाली जनता पनि शान्ति व्यवस्थापनमा आफ्नो क्षमता अनुसार योगदान दिन इच्छुक देखिन्छन् । संविधानसभा निर्वाचनमा भएको सहभागिता र योगदान, शान्ति व्यवस्थापनका सबै चरण एवं गतिविधिमा देखिएको व्यापक चासो, शान्ति प्रक्रियाले लिएको छिटो वा ढिलो गति जुनसुकै अवस्थामा देखिएको धैर्यता आदिले सहभागिताका लागि समाज कति इच्छुक छ भन्ने कुरा पुष्टि गर्छ ।

यसो भए पनि शान्ति व्यवस्थापनले समाजका इच्छुक व्यक्ति एवं वर्गलाई उचित र पर्याप्त मात्रामा सहभागी गराउन सकेको छैन भन्ने गुनासो भने यत्रतत्र पाइन्छ । शान्ति प्रक्रियामा देखिने ढिलाई, विरोधाभास तथा द्विविधाहरू सहभागिताको कमीका परिणति हुन भन्नेहरू प्रशस्त पाइन्छ । सहभागिताको कुरा रणनीतिक भएर वा इच्छा गरिएर मात्र पुगदैन नतिजा मै देखिनु पर्छ र समाजका सबै वर्गहरूले अनुभूति गरेको हुनुपर्छ । जनता र सरोकारवालाहरूको व्यापक सहभागिता र अनुमोदन विना शान्ति व्यवस्थापनका कुनै पनि पहल वा क्रियाकलाप सफल हुन सकदैन भन्ने कुरा यसका व्यवस्थापक एवं सरोकारवालाहरू सबैलाई जानकारी भएको विषय हो ।

(११) संरक्षण तथा प्रवर्द्धन:

शान्ति व्यवस्थापनले संरक्षण र प्रवर्द्धनको रणनीति अख्तियार गरेको स्पष्ट रूपमा देखिन्छ । संविधान प्रदत्त मौलिक हक र सर्वमान्य सिद्धान्तमा आधारित मानव अधिकारको उपयोग गर्न सबै नेपाली नागरिकहरूलाई आवश्यकतानुसार सक्षम बनाउने सन्दर्भमा संरक्षण गर्ने प्रयास भइरहेका छन् । खास गरी द्वन्द्व पीडित, प्रभावित र विस्थापितदेखि शान्ति सम्झौताहरूले समेटेका शिविरमा रहेका माओवादी सेनाका लडाकूदेखि नेपाली सेना लगायत सबै वर्ग एवं क्षेत्रका व्यक्तिहरूको हक अधिकार संरक्षण गर्न शान्ति व्यवस्थापन चनाखो रहेको छ । समाजमा कानुनी राज्यको प्रतिस्थापन तथा प्रत्याभूति, सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था, न्यूनतम सुरक्षा जालो (सेफ्टी नेट), संरक्षणकालागि न्यूनतम अनुकूल वातावरण (इनाबलिंग इन्भ्यारोन्मेन्ट) आदिका माध्यमबाट संरक्षणको रणनीति कार्यान्वयन भइरहेको देखिन्छ । न्यूनतम क्षतिपूर्ति, राहत तथा उद्धार, सङ्क्रमणकालीन न्याय पनि यसका उपायका रूपमा प्रयोग भइरहेका छन् ।

संरक्षणका अतिरिक्त प्रवर्द्धनको रणनीति पनि अंगालिएको देखिन्छ । शान्ति प्रक्रियालाई सफल बनाउन आवश्यक पर्ने क्षेत्र र पक्षको प्रवर्द्धन शान्ति व्यवस्थापनको प्राथमिकतामा रहेको छ । शान्तिको वातावरण प्रवर्द्धन गर्ने र द्वन्द्वको वातावरणलाई निरुत्साहित गर्ने ध्येय यस रणनीतिमा रहेको देखिन्छ । शान्तिप्रति जनचेतना जगाउने, जनताको शान्तिप्रतिको चाहनालाई कुण्ठित हुन नदिने, शान्ति प्रवर्द्धकहरूको मनोबल उच्च राख्ने जस्ता उपायहरू अवलम्बन गरिएका छन् । यसै गरी समाजका सबै वर्गबीच शान्ति

प्रवर्द्धन कार्यलाई सामञ्जस्यपूर्ण बनाउने, अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति दिवस मनाउने, शान्तिका लागि गरिने सबै क्षेत्र र निकायका कामहरूलाई उत्साहित गर्ने, शान्ति सञ्चार अभियान जस्ता विभिन्न अभियानहरू सञ्चालन गर्ने लगायत शान्ति प्रवर्द्धन गर्ने अवसरहरूलाई समेट्ने जस्ता प्रयासहरू पनि भइरहेका छन् ।

संरक्षण र प्रवर्द्धन दुवैलाई एकसाथ अँगालेर यसको प्रभाव र नतिजालाई अधिकतम बनाउने ध्येय यस रणनीतिको हो । संरक्षण मार्फत न्यूनतम मापदण्ड तथा आधारहरूको कार्यान्वयन प्रत्याभूति दिने र प्रवर्द्धन मार्फत शान्ति व्यवस्थापनलाई व्यापक बनाउने प्रयास पनि भइरहेका छन् । यी दुइ रणनीतिलाई सामञ्जस्यताका साथ अगाडि लैजानु पर्ने र लैजाँदा निकै कठिनाइहरू आइपर्ने पनि गरेका छन् । संरक्षण कार्यसम्पादन गर्दा निकै जटिल, प्राविधिक र युक्तिपूर्ण सीप आवश्यक हुने देखिएको छ भने प्रवर्द्धनका कार्यहरू कहिल्यै पर्याप्त र पूर्ण हुने गर्दैन । यही यी दुई पाटो बीच सामञ्जस्यता कायम हुनु नितान्त आवश्यक भएकोले शान्ति व्यवस्थापनले सकेसम्म प्रभावकारी नतिजा हासिल गर्ने प्रयास भने गरिहनु पर्ने स्थिति रहेको छ ।

(१२) पुनस्थापना, व्यवस्थापन तथा समायोजन:

द्वन्द्व पीडित, प्रभावित र सम्बन्धित-हरूलाई राज्यको क्षमता, आवश्यकता र व्यावहारिकताको आधारमा व्यवस्थापन, समायोजन तथा पुनस्थापन गर्ने रणनीति अवलम्बन गरिएको छ । यस रणनीतिले सम्बोधन गर्नु पर्नेहरूमा द्वन्द्वका कारण विस्थापित भएका,

पीडित भएका, प्रभावित भएका व्यक्ति र परिवारको अतिरिक्त शिविरमा रहेका माओवादी सेनाका लडाकूहरूका साथै सुरक्षा फौज एवं व्यक्ति पर्छन् । यसका साथै द्वन्द्वका कारणले प्रत्यक्षतः खास प्रभावित नभएका भएपनि सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक रूपमा कमजोर हुन पुगेका व्यक्ति तथा परिवार पनि यस दायरामा पर्छन् ।

पुनस्थापना, व्यवस्थापन तथा समायोजनको कुरा गर्दा द्वन्द्व प्रभावितहरूलाई सम्बोधन गर्न केही दृष्टिकोणहरू लिइएको देखिन्छ । द्वन्द्वबाट प्रभावित र क्षति भएका कुराहरूको पुनःस्थापना, पुनर्वास, पुनर्एकीकरण, पुनर्मिलन कार्यलाई प्राथमिकता दिइएको छ । साथै, उद्धार, राहत, सहायताका सम्भाव्य उपायहरू पनि अवलम्बन गरिएका छन् । मेलमिलाप, परिपूरण, पुनर्संयोजनकार्यहरू पनि उत्तिकै प्राथमिकताकासाथ महत्व दिइएको देखिन्छ । द्वन्द्वबाट क्षति भएका भौतिक तथा सामाजिक संरचना र शान्ति प्रवर्द्धनका लागि उपयुक्त हुने संरचनाहरूको निर्माण तथा पुनर्निर्माणलाई पनि पर्याप्त प्राथमिकता दिएको पाइन्छ ।

यस सन्दर्भमा सबभन्दा जटिल कार्य भनेको व्यवस्थापन नै देखिन्छ । पीडित पहिचान, सहयोगका प्याकेज निर्माण, साधन र स्रोतको खोजी, वितरण, वितरणको अनुगमन, कार्यक्रमको पारदर्शिता, प्याकेज र कार्यक्रमको पर्याप्तता, सदुपयोग तथा दुरुपयोग जस्ता विषयहरू जहिले पनि मुद्दाका रूपमा रहने गरेका छन् । सहायता वा सेवा प्रवाह पनि राहत, सहायता, क्षतिपूर्ति, अनुदान, ऋण, आदि विभिन्न स्वरूपको हुने भएकोले व्यवस्थापनमा भन्नु जटिलता थपिनु

स्वाभाविक हो । शान्ति व्यवस्थापनको आँखाबाट हेर्दा अझ पनि राज्य र विद्रोही, सरकार र प्रतिपक्ष, सम्भौताका पक्ष र विपक्षहरू, राज्य र गैर राज्य आदि रूपमा विभिन्न पक्ष तथा विपक्षहरू रहिरहेकोले यिनीहरूबीच हित र स्वार्थमा टकराव भइरहन्छ । सबैको ध्येय र गन्तव्य दिगो शान्ति स्थापना भए पनि मार्ग, नीति र स्वार्थ फरक भएकोले यो रणनीति जस्ताको तस्तै कार्यान्वयन गर्न कठिनाइ भइरहेको हो ।

(१३) सहअस्तित्व एवं सहकार्यः

शान्ति व्यवस्थापन जस्तो संवेदनशील र जटिल कार्य सम्पादन गर्न सहमति र सहकार्य विना सम्भव छैन । सबैले एक अर्काको उपस्थिति अथवा अस्तित्वलाई उपयुक्त प्रकारले सम्मान गर्न सक्नु पर्छ । एउटा पक्षको मात्र अस्तित्व कुनै किसिमले अस्वीकार्य हुँदा पनि शान्तिसम्बन्धी पूरा प्रक्रिया एवं पद्धति अवरुद्ध हुने तथ्यलाई मनन गर्नु अनिवार्य छ । यसैले शान्ति व्यवस्थापन कार्य सहअस्तित्वको सिद्धान्तमा अड्ने कुरा भनिरहनु पर्दैन । जब सहअस्तित्व अनिवार्य हुन्छ तब सहकार्य पनि अवश्यम्भावी हुन्छ । एकभन्दा बढी पक्षहरू आपसमा सहअस्तित्वभित्र मात्र बाँच्छन् भने यी बीच सहकार्यलाई त्याग्ने कल्पना पनि गर्न सकिन्न । सबै काम एक अर्को मिलेर मात्र गर्न सकिने भएकोले शान्ति प्रक्रियामा सहमति तथा सहयोगको सर्वोपरी महत्व रहेको छ ।

बेलाबखत शान्ति प्रक्रियामा एकले अर्काको अस्तित्व विसर्ने वा अस्वीकार गर्ने र सहकार्य गर्दा अगुवाई, नेतृत्व एवं आशंका बारे खिंचातानी हुने गरेकोले शान्ति व्यवस्थापनको कार्य अवरुद्ध हुने गरेको छ । आफ्नो हात माथि पर्दा, आफ्नो सर पल्टँदा, वा आफूलाई फाइदा हुने

सम्भावना हुंदा निकै सक्रियताकासाथ शान्ति प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन खोज्ने पक्ष अलिकति मात्र पछ्याडि पर्दा निष्क्रिय वा अवरोध सिर्जना गर्ने तत्वको रूपमा परिणत हुने गर्छन् । राष्ट्रिय हित एवं चिन्तनमाभन्दा आफ्नो स्वार्थका लागि नै सबै सक्रिय भए भैं देखिन्छन् ।

हुन पनि आफ्नो स्वार्थ छोडी राष्ट्रिय हितलाई अगाडि सार्दा अर्को पक्षले कमजोरी ठान्ने र त्यसबाट अनुचित फाइदा लिने प्रयास गर्ने चलनले गर्दा आफ्नो भनाईको वाह्य टक्का भन्ने उखान चरितार्थ गर्न सबै उद्दत रहेका पाइन्छ । शान्ति व्यवस्थापनका लागि सहकार्य र सहअस्तित्व अनिवार्य भए पनि आफ्ना निहित स्वार्थका लागि यसका सिद्धान्तहरू त्याग्ने गरिएकोले बेलाबखत यो रणनीति कमजोर हुँदै गएको प्रतित हुन्छ । एकातर्फबाट हेर्दा शान्तिको विकल्प नभएको र शान्ति स्थापना गर्न सहअस्तित्वको सिद्धान्त अनुकरण गर्नु पर्ने र यस सिद्धान्तलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन सहकार्य अनिवार्य हुने हुँदा शान्ति प्रक्रियाका सरोकारवाला पक्षहरूले कुनै हालतमा पनि यस रणनीतिलाई अवमूल्यन गर्न सक्ने छैनन् ।

(१४) राष्ट्र निर्माण तथा राज्य पुनःसंरचना:

शान्ति प्रक्रियालाई सफलताकासाथ अवतरण गराई नयां नेपालको स्वरूपमा राष्ट्र निर्माण गर्नु र यसै सन्दर्भमा राज्यको पुनर्संरचना गर्नु शान्ति व्यवस्थापनको मूल ध्येय हो । यस ध्येयको पछ्याडि सदाका लागि सशस्त्र द्वन्द्व समाप्त भई दिगो शान्ति बहाली होस् भन्ने आकाङ्क्षा लुकेको छ । राष्ट्र निर्माणमा राष्ट्रियताको भावनालाई सबै नेपालीहरूको मन मष्तिष्कमा दहो रूपले स्थापना गरी सार्वभौमिकता तथा

स्वतन्त्रतालाई अक्षुण्ण राख्ने विषय पर्छ । सबै नेपाली नागरिकहरूको मनबाट करिब विस्थापित भइसकेको “राज्य” र यसको स्वरूपलाई पुनर्स्थापित गर्नु राष्ट्र निर्माणको एउटा पक्ष भए पनि कठिन काम पनि हो । राष्ट्र निर्माणमा नेपाल राज्यभित्र एक सूत्रमा आबद्ध हुने गरी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजनीतिक र यस्तै विषयहरूको समायोजन, सामञ्जस्यता र संयोजन गर्ने विषय पनि पर्छन् । अनेकतामा एकता र एकताभित्र सन्तुलित रूपमा रहने अनेकता पनि यसै परिधिको अवयव हुन् । सारांशमा भन्ने हो भने राष्ट्रियताको प्रवर्द्धन नै राष्ट्र निर्माणको वृहत् कार्यक्षेत्र हो ।

राष्ट्रियताको प्रवर्द्धन गर्न र जनचाहना अनुसार शासकीय व्यवस्था परिचालन गर्न राज्यको पुनर्संरचना गर्नु आवश्यक छ । सरकारको स्वरूप, शासकीय पद्धति, सार्वजनिक व्यवस्थापनको संरचना वा संयन्त्र, राज्य पुनर्संरचनाको मूल अङ्ग पनि हो । राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा यस्तै अन्य पक्षहरूसम्बन्धी प्रणालीको विकास र सञ्चालन पनि यसैभित्र पर्छन् । शक्ति तथा साधनको वाँडफाँड, विकासका मोडेल र प्रतिफलहरूको वितरण, सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था, नागरिक अधिकारको प्रत्याभूति, लोकतन्त्र तथा गणतन्त्रको अभ्यास पनि यसै रणनीतिमा पर्ने विषय हो ।

पुरातन कुसंस्कारको अन्त्य गर्दै अग्रगामी सोचलाई आत्मसात गर्ने शान्त, सम्बृद्ध र आधुनिक नेपाल निर्माण गर्ने क्रममा राष्ट्र निर्माण तथा राज्य पुनर्संरचना एउटा दीर्घकालीन तथा अक्षुण्ण रणनीति मानिन्छ । शान्ति व्यवस्थापन पनि यसै ध्येयभित्र रहेकोले यो रणनीति अपरिहार्य तत्वको रूपमा रहेको छ । यो रणनीतिको सफलताले नै शान्ति प्रक्रियालाई सफल अवतरण

गर्ने निश्चित छ भने राष्ट्रलाई अग्रगामी मार्गमा डोऱ्याउने कुरा पनि अवश्यम्भावी छ ।

(१५) संविधान निर्माण तथा विधिको शासन:

नयाँ संविधान निर्माण नभएसम्म सशस्त्र द्वन्द्वपछि शुरु भएको शान्ति प्रक्रियाले ल्याएको अहिलेको सङ्क्रमणकाल समाप्त भएर नेपाल नियमित अवस्थामा आउने वातावरण बन्न सक्दैन । शान्ति प्रक्रियाको महत्वपूर्ण खुडकिलाको रूपमा रहेको संविधान निर्माण प्रक्रियालाई हरसम्भव सघाउनु शान्ति व्यवस्थापनको रणनीति हो । जसरी संविधानसभा निर्वाचनलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर शान्ति व्यवस्थापन सक्रिय रहयो र शान्ति सम्झौताहरूको माध्यमबाट अनुकूल वातावरण बनायो त्यसरी नै संविधान निर्माणको कक्ष बरिपरी शान्ति व्यवस्थापन रहनु पर्छ । शान्ति प्रक्रियाले अङ्गीकार गरेको सङ्घात्मक लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संविधान निर्माण गर्नु शान्ति व्यवस्थापनको ध्येय पनि हो ।

नयाँ संविधान निर्माण गर्नुमा आफ्नै जटिलता र कठिनाईहरू हुन सक्छन् तर संविधान निर्माण नभएसम्म विधिको शासन पूर्णतः कायम राख्न सकिन्न । अन्तरिम संविधानले विधिको शासनलाई राम्ररी प्रतिस्थापित नै गर्छ भने कुनै निश्चितता छैन । संविधान विधिको शासनको लागि अनुकूल वातावरण निर्माण गर्नुका साथै कानूनहरूलाई निर्दिष्ट गर्न सक्षम हुन्छ । कानूनहरू विधिको शासन सञ्चालन गर्न उपयुक्त उपकरण (इन्ट्रुमेन्ट) हुने हुंदा संविधान निर्माण र विधिको शासन सँगसँगै जाने रणनीति हुन् । विधिको शासन प्रत्याभूति नभएसम्म दिगो शान्ति स्थापना हुन सक्दैन र लोकतान्त्रिक संविधान

नभएसम्म विधिको पूर्ण शासन पनि हुन सक्दैन । त्यसो त अन्तरिम संविधानको परिधिभित्र रहेर विधिको शासन प्रवर्द्धन गर्नु पनि शान्ति व्यवस्थापनको रणनीति हो । सङ्क्रमणकालमा विधिको शासन अझ संवेदनशील र कुण्ठित हुने सम्भावना भएकोले यस तर्फ विशेष चनाखो हुनु जरुरी छ । यस अवस्थामा विधिको शासन सन्दर्भमा सानो मात्र त्रुटी हुन गयो भने पनि शान्ति स्थापनाका लागि त्यसको मूल्य ठूलो हुन सक्छ ।

(१६) शासकीय सुधार तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाह:

राज्य सत्ता सञ्चालन पद्धति र क्षमता जसलाई शासकीय पद्धति पनि भन्ने गरिन्छ, यसले शान्ति व्यवस्थापनको कामलाई प्रत्यक्षतः प्रभाव पारिरहेको हुन्छ भने शान्ति व्यवस्थापनको उपलब्धिले पनि शासकीय पद्धतिलाई सहयोग गरिरहेको हुन्छ । यसैले शान्ति व्यवस्थापनको एउटा रणनीतिको रूपमा शासकीय सुधार तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाहलाई लिन सकिन्छ । सार्वजनिक क्षेत्रको संरचना, कार्य पद्धति तथा प्रक्रिया, मानव साधन व्यवस्थापन, साधन र स्रोतको समुचित परिचालन जस्ता क्रियाकलाप मार्फत शासकीय पद्धतिमा सुधार गरेर एकातिर शान्ति प्रक्रियालाई सघाउने र अर्कोतिर सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउने ध्येय शान्ति व्यवस्थापनको देखिन्छ । शासकीय पद्धतिको सुधारले शान्ति प्रक्रियालाई सफल बनाउन सघाउँछ भने शान्ति प्रक्रियाले शासकीय सुधारलाई गन्तव्यमा पुग्न सघाउँछ ।

शासकीय सुधार र शान्ति प्रक्रियाको एउटा मुख्य लक्ष्य सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी र सर्वसुलभ बनाई सर्वसाधारणलाई गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्नु हो । सार्वजनिक सेवा जति सुलभ र गुणस्तरीय भयो त्यति नै सर्वसाधारणमा सरकारप्रति सन्तुष्टि एवं विश्वास जागृ र द्वन्द्वको सम्भावना घटेर जान्छ । अर्को प्रकारले हेर्ने हो भने शान्ति व्यवस्थापनको एउटा ध्येय शान्तिसम्बन्धी सेवाहरू प्रभावकारी रूपमा सेवाग्राहीसम्म पुऱ्याएर एकातिर द्वन्द्व पीडितहरूको घाउमा मल्हम लगाउनु हो भने अर्कोतिर समाजमा शान्ति प्रवर्द्धनसम्बन्धी गतिविधि व्यापक बनाएर शान्तिप्रति सर्वसाधारणको आत्मविश्वास जगाउनु हो ।

शान्ति सम्झौताहरूको एउटा समान विशेषता के छ भने शासकीय सुधार गरेर समावेशी बनाउने र शासन सञ्चालनको एउटा आधार समता एवं समानतालाई बनाउने भन्ने छ । राज्यले प्रदान गर्ने सेवा र राज्यका साधन स्रोतमा सबैको समान पहुँच पुऱ्याउने भन्ने पनि छ । यस उसले पनि शासकीय सुधार र सेवा प्रवाह एउटा महत्वपूर्ण रणनीतिको रूपमा देखिएको हो ।

(१७) सन्तुलित आर्थिक तथा सामाजिक रुपान्तरणः

जबसम्म देशमा आर्थिक विकास सन्तुलित हुँदैन र समाजलाई आधुनिक स्वरूपमा रुपान्तरण गर्न सकिन्न तबसम्म शान्ति व्यवस्थापन सफल हुन सक्दैन, न त शान्तिका उपलब्धिहरू दिगो नै हुन सक्छन् । शान्ति व्यवस्थापनको एउटा लक्ष्य आर्थिक तथा

सामाजिक पुनर्निर्माण तथा पुनर्संयोजन गर्नु पनि हो । पुनर्निर्माण तथा पुनर्संयोजन भन्नुको तात्पर्य नै सन्तुलित रुपान्तरण हो । द्वन्द्वबाट भएका आर्थिक तथा सामाजिक क्षतिलाई पुनर्निर्माण र पुनर्संयोजन गरी जनताको मन मष्टिष्कमा द्वन्द्वको पीडामा राहत प्रदान गर्दै मुलुकमा द्रुततर आर्थिक तथा सामाजिक विकास गर्नु हो । आर्थिक विकासले गरिवी निवारण, रोजगारी, उद्योग व्यापारको विस्तार, उच्च आर्थिक प्रगति जस्ता विषयहरू समेट्छ । यसको अतिरिक्त धनी र गरिव बीच विभेद हटाउने गरी सन्तुलित आर्थिक प्रणाली, आर्थिक अनुशासन, भौतिक पूर्वाधारको विकास र सम्पूर्ण समाजलाई एकै आर्थिक सूत्रमा आबद्ध पनि आर्थिक विकासको क्षेत्रका अवयव मानिन्छ ।

यसै गरी सामाजिक रुपान्तरणले पनि समता र समानतामूलक आधुनिक समाजको माग गर्दछ । समुन्नत आर्थिक अवस्था सहित भेदभावरहित सबैले समान रूपले अवसर पाउने सामाजिक प्रणालीको स्थापना नै सामाजिक रुपान्तरण हो । ठूला साना, हुने नहुने, छुत अछुत, तराई पहाड, पूर्व पश्चिम, कुनै पनि प्रकारको विभेद वा वर्गीकरण विनाको समाज नै आधुनिकताको प्रतिक हो । सामाजिक सहअस्तित्व, सद्भाव र सहकार्य पनि सामाजिक रुपान्तरणको द्योतक मानिन्छ । एउटै राष्ट्रिय पहिचान र एउटै सामाजिक प्रणाली पनि आधुनिक सभ्य समाजको प्रतिबिम्ब हो ।

सन्तुलित आर्थिक तथा सामाजिक रुपान्तरण एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन् । आर्थिक विकास विना सामाजिक विकास र सामाजिक रुपान्तरण विना सन्तुलित आर्थिक विकास हासिल गर्न सकिन्न । यी कुराहरू प्राप्त नगरी शान्ति

प्रक्रिया टुंगिदैन पनि । यसैले शान्ति व्यवस्थापनका लागि यो रणनीति जीवन मरण जस्तै महत्वपूर्ण हुन्छ ।

(१८) शान्ति प्रवर्द्धकहरूको क्षमता अभिवृद्धि:

माथि विवेचना गरिएका रणनीति-हरूलाई सफलताकासाथ कार्यान्वयन गर्न शान्ति व्यवस्थापन कै क्षमता अभिवृद्धि गर्नु अनिवार्य हुन आउँछ । यस क्षमता अभिवृद्धिभित्र शान्ति प्रवर्द्धकहरू पर्छन् जसले दिगो शान्तिको संस्थागत विकास गर्नमा निकै योगदान गरेका छन् । नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था, सञ्चार जगत, समाजका विभिन्न संस्थाहरू, निजी क्षेत्र, प्रज्ञिक तथा व्यावसायिक क्षेत्र सबै यस्ता प्रवर्द्धक हुन् । यसका अतिरिक्त राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू जसले नेपालको शान्ति व्यवस्थापनमा अटूट रूपमा सहयोग गर्दै आएका छन् तिनीहरू पनि शान्ति प्रवर्द्धक नै हुन् । नेपाल सरकारसहित सार्वजनिक क्षेत्र, विद्रोही वा असन्तुष्ट समूह भनेर मानिने शान्ति प्रक्रियाका सरोकारवाला, तथा यस्तै अन्य पक्ष वा समूह पनि शान्ति प्रवर्द्धनका अभिन्न अंग हुन् । यी सबैको क्षमता अभिवृद्धिबाट मात्र शान्ति व्यवस्थापनबाट अपेक्षा गरिए अनुसारको नतिजा ल्याउन सकिन्छ ।

क्षमता अभिवृद्धि भन्नासाथ संस्थागत विकास त पर्छ नै, त्यहाँका मानव संसाधनको विकास पनि पर्छ । प्रक्रिया तथा पद्धतिको सुधारका साथै साधनको अर्थपूर्ण परिचालन पनि पर्छ । प्रभावकारी समन्वय, पर्याप्त कार्यक्रम, उपयुक्त सञ्जाल निर्माण, व्यवस्थापनका हार्डवेयर र सफ्टवेयरको समुचित विकास तथा परिचालन पनि क्षमता विकासका अङ्ग हुन् । शान्ति व्यवस्थापनले अङ्गीकार गरेका रणनीति तथा

उपागमहरूको सही कार्यान्वयन र उपयुक्त नतिजाका लागि आवश्यक पर्ने सबै खालका संस्थागत, प्रक्रियागत, मानवीय तथा मनोबैज्ञानिक विकास तथा सुधार क्षमता अभिवृद्धिका अवयव हुन् ।

(ग) रणनीतिको कार्यान्वयन समीक्षा

यहाँ रणनीति र उपागमहरूको विवेचना गरिए पनि नेपालको शान्ति व्यवस्थापनले औपचारिक रूपमा यसलाई प्रकाशमा ल्याएको भने देखिन्छ । रणनीतिहरूलाई प्रकाशमा ल्याउंदा प्रतिरणनीति विकास हुन सक्ने हुनाले त्यस्तो अवस्थामा कार्यान्वयनमा कठिनाइहरू थपिने सम्भावना रहन्छ । यसै कारणले शान्ति रणनीतिहरू अव्यक्त र अनौपचारिक राख्ने चलन देखिएको हो । अर्को कोणबाट हेर्दा रणनीतिहरू औपचारिक रूपमा प्रकाशमा आएमा योजनाबद्ध किसिमबाट त्यसको कार्यान्वयन गर्न सजिलो हुनुका साथै सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको क्रियाकलापमा सामञ्जस्यता कायम गर्न सजिलो हुन सक्छ ।

शान्ति रणनीतिको प्रभावकारिता तबमात्र देखिन्छ जब शान्ति प्रक्रिया चित्तबुझ्दो किसिमले थान्को लाग्छ । यसको अर्थ कार्यान्वयन परिणाम प्रक्रियाभन्दा नतिजामा आधारित रहन्छ भन्न खोजिएको हो । नतिजा ननिस्केसम्म कार्यान्वयनको प्रभावकारिता देखिने कुरै भएन । फेरि, शान्ति प्रक्रिया स्वभावैले सुस्त, शान्त, क्रमबद्ध र ससानो चरणमा गतिशील हुने भएकोले रणनीतिक क्रियाकलाप पनि अनौपचारिक, विस्तारै र समग्रतालाई समेटेर अगाडि बढ्छ । यसैले शान्ति व्यवस्थापनको पदचाप कम सुनिन्छ तर

नतिजा भने तत्काल अनुभूति गर्न सकिने हुनु पर्छ ।

यसो भए पनि माथि उल्लेख गरिएका रणनीतिका बूदाहरूलाई राम्ररी अवलोकन गर्ने हो भने द्वन्द्वबाट शान्ति प्रक्रियामा प्रवेश गरेको र सङ्क्रमणकालमा रहेको मुलुकले अङ्गीकार गर्ने गरेको रणनीति नेपालले पनि गरेको छ । यी रणनीतिहरूले राष्ट्रिय परिस्थितिलाई प्रतिनिधित्व गर्छ भने शान्ति प्रक्रियालाई सहज बनाइराख्न पनि सघाउ पुऱ्याएको छ । साथै, न्यूनतम अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डलाई पनि समेटेको पाइन्छ । यसरी नेपालको शान्ति व्यवस्थापन सन्तुलित रूपमा चनाखो भएर होसियारीकासाथ अधि बढिरहेको छ ।

यसको अर्थ शान्ति व्यवस्थापन पूर्ण र परिपक्व छ भन्न खोजिएको भने होइन । रणनीतिलाई परिमार्जन गर्ने, योजनाबद्ध किसिमले कार्यान्वयन गर्ने, शान्तिका पक्षधरहरूलाई एउटै वृत्तमा अझ समेट्ने र सो वृत्त क्रमशः सानो बनाउँदै जाने जस्ता काम गर्न सकिन्छ । शान्ति प्रक्रियाको गति र नतिजासँग अझ पनि नेपाली समाज पूर्णतः विश्वस्त हुन सकिरहेको छैन । यस्तो विश्वास प्राप्त गर्न रणनीतिहरूलाई अझ सतहमा ल्याएर कार्यान्वयनलाई प्रभावकरी बनाउनु पर्छ भने सम्बद्ध पक्षहरूको सहभागिता पनि उत्तिकै सक्रिय तुल्याउनु पर्छ । रणनीतिक गतिविधिहरू मै शान्ति व्यवस्थापनको सफलता निहित हुने भएकोले तदनुरूप शान्ति व्यवस्थापनलाई परिचालन गर्नु श्रेयस्कर हुन्छ ।

द्वन्द्व रुपान्तरण तथा शान्तिको प्रयास, समस्या र समाधान

✍ शिवराम न्यौपाने*

पृष्ठभूमि:

चाहना, आवश्यकता, उद्देश्यमा फरक हुंदा हुने विवाद द्वन्द्व हो । द्वन्द्वलाई व्यक्ति वा समूहबीच हुने कलह, भैँभगडा, मारकाट, युद्ध र विनाशका रुपमा पनि बुझ्ने गरिन्छ । तर सकारात्मक एवं विस्तृत दृष्टिमा द्वन्द्वलाई समस्या समाधानको प्रवेशद्वारका रुपमा स्वीकार्ने गरिएको छ । मानव सभ्यताको प्रारम्भ देखि नै विकास तथा सुधार एवं परिवर्तनको पूरकको रुपमा द्वन्द्व जोडिएर आएको छ । मानव जीवनको स्वाभाविक आयामका रुपमा आउने कारण यसलाई व्यक्ति, समूह, क्षेत्र तथा राज्यहरूका बीचमा हुने फरक इच्छा एवं उद्देश्यलाई प्रस्तुत गर्ने माध्यमका रुपमा स्वीकार्ने गरिन्छ । द्वन्द्वले मानव सभ्यतालाई आपसमा भएका असमानता, अस्पष्टता, असमझदारीलाई सुधार गरी क्रमशः सुसंस्कृत, परिष्कृत, परिमार्जित र न्यायिक गराउन भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । समग्रमा द्वन्द्वलाई मानव जीवनको छुट्याउन नसकिने स्वाभाविक प्रक्रियाका रुपमा लिने गरिन्छ । प्राकृतिक रुपमा मानव फरक विशेषता लिएर जन्मने साथै फरक संस्कार, धर्म, परिवेशमा हुर्कने भएका कारण विचार, उद्देश्य, आवश्यकता, दृष्टिकोण स्वाभाविक रुपमा फरक हुने हुन्छन् । साथै सीमित श्रोत, साधनका आधारमा जीवन निर्वाह गर्नुपर्ने कारण

पनि द्वन्द्वलाई मानवले आफ्नो जीवनका क्रममा नकार्न नसक्ने स्वाभाविक अवस्थाका रुपमा स्वीकारेको हुन्छ ।

द्वन्द्व मानव समाजको एक अभिन्न यथार्थ हो । व्यक्ति, परिवार, समुदाय र सिंगो राष्ट्रभित्र द्वन्द्व विद्यमान हुन्छ । यसले शान्ति तथा सम्वृद्धिकालागि आवश्यक आधारहरू निर्माण गर्न मानवलाई तत्पर गराउँछ । विद्वान होकर र विल्मोटले अमिल्दा लक्ष्यहरू र ती लक्ष्य प्राप्तमा एकअर्काका हस्तक्षेप अन्तर्वोध गरेका अन्तर्सम्बन्धित मानिसबीचको अन्तरक्रिया नै द्वन्द्व हो भनेका छन् । अर्का विद्वान वर्तनका अनुसार स्रोतसाधन, सोचविचार, मूल्यमान्यता, भित्री चाहना र आवश्यकता सम्बन्धी संघर्षहरूलाई द्वन्द्व भनिन्छ । मानिसमा हुने चेतना, जागरण, सुधारात्मक सोचले द्वन्द्वलाई उर्जा प्रदान गरेको हुन्छ । द्वन्द्व स्वाभाविक आयाम भएका कारण यसलाई शान्ति र सम्वृद्धिमा परिवर्तन वा रुपान्तरण गर्ने प्रयास गर्नु जरुरी भएको हुन्छ । परिवार, समाज, राष्ट्रहरूमा हुने द्वन्द्वका विगतका घटनाहरूले पनि यस तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ । दोस्रो युद्ध पछि युद्धवाट प्रभावित मुलुकहरूले गरेका नयाँ विकास र सम्वृद्धिले यस तथ्यलाई स्पष्ट गरेको छ । अन्याय, अत्याचार, असमानता, अभाव, असमझदारीलाई न्यूनिकरण गरी शान्ति

* उप सचिव, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

तथा सम्वृद्धि हासिल गर्नकालागि द्वन्द्वलाई अवसरमा परिणत गर्नुपर्ने हुन्छ । यसकालागि द्वन्द्वरत पक्षहरुकाबीचमा सम्झौता, सहमति र सहकार्य हुनु जरुरी छ । शान्ति मानव जीवनको विकास तथा स्थायित्वका लागि जरुरी आधार हो । शान्ति विना विकास, संस्कार, सम्वृद्धि, सहअस्तित्व, समानता संभव नहुने भएकाले शान्तिलाई विकासको मुख्य औजारका रूपमा लिइएको हुन्छ । नेपालको इतिहासमा द्वन्द्वका विभिन्न स्वरूपहरु देखिएका थिए । मूलतः शासकीय सवालहरुलाई केन्द्रविन्दु बनाई हुने गरेका विगतका द्वन्द्वहरुले शान्ति र सम्वृद्धिकालागि मजबुत आधारहरु तयार गर्न सकेनन् । सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक असन्तुष्टिहरु कायमै रहेका कारण नेपालको इतिहासमा २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि भएको करिब एकदशक लामो ऐतिहासिक द्वन्द्वले मुलुकलाई आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक परिवर्तनको संघारमा ल्याएको छ । वि.स. २०६३ साल मंसिर ५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले मुलुकमा द्वन्द्वलाई रुपान्तरण गरी स्थायी शान्ति तथा सम्वृद्धिको दिशातर्फ लक्षित गरेको छ । यस सन्दर्भमा द्वन्द्वबाट सृजना भएको संक्रमणकालीन अवस्थालाई वुद्धिमतापूर्ण व्यवस्थापन गरी मुलुकको समग्र आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक परिवर्तनकालागि राजनीतिक नेतृत्व, प्रशासनिक संयन्त्र साथै आम नेपाली नागरिकहरु प्रतिवद्ध, जिम्मेवार र लगनशील हुनुपर्ने जरुरी भएको छ ।

द्वन्द्वको संक्षिप्त चिनारी:

द्वन्द्व शान्ति पूर्वको अवस्था हो । द्वन्द्वले परिस्थितिलाई शान्ति र सम्वृद्धितर्फ उन्मुख गराएको हुन्छ । सामान्य विवाद देखि सशस्त्र

युद्धसम्मको अवस्थालाई द्वन्द्वले प्रतिनिधित्व गर्दछ । द्वन्द्वको विकासका चरण अनुरूप यसको स्वरूप पनि फरक भएको हुन्छ । जस्तै द्वन्द्वको प्रारम्भिक अवस्था विवाद हो भने विकसित अवस्था सशस्त्र युद्ध हो । समय, परिस्थिति, क्षेत्र, उद्देश्य अनुरूप द्वन्द्वका शैली र स्वरूपहरु फरक फरक हुन सक्दछन् । द्वन्द्व के हो भन्ने विषयमा वुंदागत रूपमा निम्नानुसार प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ :

- द्वन्द्व विवाद हो । विचारमा विभेद, वैमनष्यता, अन्तर विरोध, वहिष्कारको अवस्था हो ।
- फरक चाहना, उद्देश्य, लक्ष्यका बीचको अन्तरको अवस्था हो ।
- विभिन्न विषयमा हुने मतभेद, भिन्नता र अन्तर विरोध समग्रमा द्वन्द्व हो ।
- स्रोत साधन, सोच विचार, मूल्यमान्यता, भित्री चाहना र आवश्यकता सम्बन्धी संघर्षहरु द्वन्द्व हुन् ।
- भिन्न इच्छा वा स्वार्थको महसुस हुंदा ती आकांक्षाहरु एकैसाथ हासिल हुन सक्दैनन् भन्ने विश्वास दुवै वा कुनै एक पक्षलाई भएमा त्यो अवस्था द्वन्द्व हो ।

द्वन्द्वका कारणहरु:

द्वन्द्व मानव सभ्यताको स्वाभाविक आयाम भएतापनि यो निश्चित कारणबाट उत्प्रेरित भएको हुन्छ । सामान्यतः अन्याय, अत्याचार, अभाव, असमझदारी जस्ता विकृतिहरु वृद्धि हुदै जादा द्वन्द्वको विकास हुने गर्दछ । क्षेत्र, उद्देश्य, परिस्थिति, समय अनुरूप द्वन्द्वका कारणहरु फरक हुने गर्दछन् । अमेरिकाको काला र सेता मानिसहरु बीचको द्वन्द्व र अफगानिस्तानमा भएको द्वन्द्वका कारणहरु फरक छन् । नेपालमा

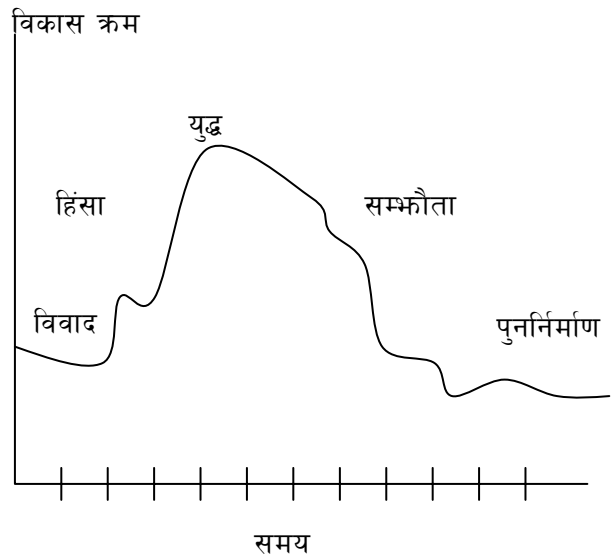
भएको द्वन्द्वका कारणहरु यी दुवै क्षेत्रको द्वन्द्व भन्दा फरक छन् । यस सन्दर्भमा सामान्यतः द्वन्द्वका कारणहरु के के हुन सक्छन् भन्ने विषयमा तलका वुंदाहरुवाट प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ :

- द्वन्द्व मानव समाजको एक अभिन्न यथार्थ हो,
- व्यक्ति, परिवार, समुदाय र सिंगो राष्ट्रभित्र द्वन्द्व विद्यमान भएको हुन्छ,
- सचेतना नै द्वन्द्वको प्रारम्भिक विन्दु हो,
- इच्छा, चाहना, उद्देश्य, व्यवहारमा असमानताको अवस्था,
- स्रोत साधनको असमान वितरणको अवस्था,
- मूल्य, मान्यता, बुझाई, अभ्यासमा असमानताको अवस्था,
- पहिचान, प्रतिनिधित्व र पहुँच आवश्यकता महसुस हुनु,
- अन्याय, अत्याचार, अभाव, अविश्वास, असमझदारीको अवस्था ।

द्वन्द्वको विकास क्रम:

द्वन्द्वको पृष्ठभूमि, द्वन्द्व भएको क्षेत्र तथा परिस्थिति, द्वन्द्वको कारणहरुवाट द्वन्द्व विकासको चरण प्रभावित भएको हुन्छ । साथै विवादलाई समाधान गर्न राज्य पक्ष तथा द्वन्द्वरत पक्षहरुवाट भएको प्रयासवाट पनि यसको विकास क्रमलाई उर्जा प्राप्त भएको हुन्छ । सामान्य दृष्टिमा विवाद द्वन्द्वको शुरुको अवस्था हो । यस अवस्थामा विवादलाई बुद्धिमतापूर्ण समाधान गर्न नसकिएको अवस्थामा विवादले क्रमशः हिंसाको रूप लिन सक्छ । हिंसालाई नियन्त्रण वा व्यवस्थापन गर्न नसक्दा यो स्वाभाविक रूपमा

सशस्त्र युद्धतर्फ उन्मुख हुने हुन्छ । द्वन्द्वको विकसित रूप सशस्त्र युद्ध हो । यस अवस्थामा युद्धरत पक्षहरुबीच जीत हारको अवस्था वा जीत जीतकालागि सम्झौताको अवस्था कायम भएको हुन्छ । द्वन्द्वको विकसित रूपले ल्याएको सम्झौता वा समर्पणको अवस्थावाट क्रमशः द्वन्द्वरत पक्षहरु पुनर्निर्माणतर्फ उन्मुख हुने हुन्छन् । जसवाट विकास, सम्वृद्धि, स्थायित्व र पुनः द्वन्द्व नहुने अवस्था कायम हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ ।

शान्तिको संक्षिप्त चिनारी:

सामान्य दृष्टिमा शान्ति भनेको समानता, समझदारी, सहकार्य, सहअस्तित्व, समन्याय, सद्भाव, सौहार्द्र अवस्था हो । विवादरहित अवस्था शान्ति हो । शान्तिले सुसंस्कृत, सम्वृद्ध, सभ्य, सद्भावको अवस्थालाई सुनिश्चित गर्दछ । प्रत्यक्ष र संरचनात्मक हिंसाको अनुपस्थिति, समाजमा न्यायपूर्ण समानताको अवस्था विद्यमान हुनु शान्ति मौजुद हुनु हो । विकासलाई निरन्तरता

दिनकालागि शान्ति प्रमुख माध्यमका रूपमा रहेको हुन्छ । समाजमा शान्ति स्थापित हुनकालागि लोकतान्त्रिक व्यवस्था र जनअधिकारको प्रत्याभूति भएको हुनु पर्दछ । लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था नभएको समाजमा दिगो वा सकारात्मक शान्तिको संभावना हुन सक्दैन । शान्तिलाई नकारात्मक शान्ति र सकारात्मक शान्तिका दृष्टिवाट पनि परिभाषित गर्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष हिंसा नभएपनि अन्याय, असमानता, भेदभाव र शोषण विद्यमान भएको अवस्था नकारात्मक शान्ति हो । सकारात्मक शान्तिले न्याय, समानता, मानवअधिकार, समावेशीकरण, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, आपसी समझदारी, कानूनी राज्यका गुणहरु विद्यमान भएको अवस्थालाई बुझाउँछ । समग्रमा शान्ति भन्नाले निम्नानुसारका बुँदाहरुवाट प्रष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ :

- प्रत्यक्ष वा संरचनात्मक हिंसाको अनुपस्थिति
- मानव अधिकारको सम्मान तथा उपयोगको अवस्था
- समाजमा न्यायपूर्ण समानताको अवस्था विद्यमान हुनु,
- स्वतन्त्रता, सामाजिक सन्तुलन, कानूनी सर्वोच्चता, नागरिक शासन, शक्ति सन्तुलनको अवस्था शान्तिका सूचकहरु हुन् ।

शान्तिपूर्ण समाज हुनकालागि कायम हुनुपर्ने आधारहरु:

- मानव अधिकारको सम्मान तथा पालना,
- मानवीय हिंसा तथा हिंसाजन्य गतिविधिको कमी,
- हात हतियारको ओसारपसार, प्रयोग र प्रदर्शनको कमी,
- सामाजिक समानता तथा न्याय,

- आत्मनिर्णयको अधिकार,
- कानूनी शासन,
- सांस्कृतिक विविधताको स्वीकार्यता,
- सामाजिक क्रियाकलापमा अधिक जनसहभागिता,
- प्राकृतिक साधन स्रोतको समान वाडफाँड,
- व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति,
- नागरिकका लोकतान्त्रिक अधिकारहरुको संरक्षण,
- विभेदकारी कानूनी तथा संवैधानिक प्रावधानहरुको अभाव ।

द्वन्द्व रुपान्तरणका विधिहरु:

अन्याय, असमानता, अभाव, अविश्वासलाई सुधार गरी नयाँ परिवर्तनकालागि द्वन्द्व विस्तार भएको हुन्छ । द्वन्द्ववाट विकासका संभावनाहरु पहिचान भएका हुन्छन् । यसले सुधार वा परिवर्तनका संभावनाहरुलाई छरपष्ट गरेको हुन्छ । यस सन्दर्भमा द्वन्द्वलाई शान्ति, सम्वृद्धि, न्याय र समानताका रूपमा रुपान्तरण गर्नु अपरिहार्य भएको हुन्छ । द्वन्द्वलाई सम्वृद्धिमा रुपान्तरण गर्ने प्रचलित विधिहरु निम्नानुसार रहेका छन् :

- **अहिंसात्मक संचार (Non-violent communication)**
  - आफूलाई परिवर्तित ढंगले प्रस्तुत गराउने र अरुको कुरामा ध्यान दिने,
  - एक अर्काको सम्वन्धलाई नयाँ रूपमा ग्रहण गर्ने
- **संवाद (Dialogue)**

- द्वन्द्व समाधान गर्ने प्रवेशद्वारका रूपमा लिइन्छ
- दुवै पक्षले खुला रूपमा आफ्नो मनमा लागेका कुरा एक आपसमा व्यक्त गर्ने
- समझदारी बढाउँदै समस्या समाधानका लागि संवादको प्रयोग गरिने
- **मध्यस्थता (Mediation)**
  - दुई पक्षबीच द्वन्द्व भएको अवस्थामा बीचमा तेस्रो पक्ष बसी समस्या समाधान गर्न पुऱ्याइने सहयोग,
  - मध्यस्थकर्ताले विवाद उपर आफै निर्णय गर्दैन, सहमतिका आधारमा टुंगोमा पुग्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- **वार्ता (Negotiation)**
  - द्वन्द्व समाधान गर्ने सहमति वा सम्झौता,
  - निश्चित सम्झौता विन्दुमा पुग्न दुवै पक्षले सहज रूपले विविधतालाई स्वीकार गर्ने प्रक्रिया ।
- द्वन्द्वबाट सृजना भएको भय र त्रासको वातावरणलाई पूर्ण रूपमा समाप्त गर्ने,
- द्वन्द्वका मूल कारणहरूको पहिचान र निरूपण गर्दै भविष्यमा द्वन्द्वको संभावनालाई कम गर्ने,
- द्वन्द्वको क्रममा गम्भीर अपराध र मानव अधिकारको हननमा संलग्न दोषीहरूलाई कारवाही गर्ने,
- सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएको धनजनको क्षतिको उचित र यथाशक्य क्षतिपूर्ति/राहत प्रदान गर्ने,
- द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई समाजमा पुनः एकिकरण गर्ने,
- सशस्त्र द्वन्द्वबाट सृजना भएका प्रतिशोधको भावनालाई अन्त्य गर्दै पुनर्मिलनलाई प्रवर्धन गर्ने,
- हिंसात्मक द्वन्द्वका क्रममा क्षति भएका भौतिक संरचनाको पुनर्निर्माण गर्ने,
- अहिंसा र शान्तिको संस्कृतिको प्रवर्धन गर्ने ।

द्वन्द्व रुपान्तरण वा शान्ति प्रक्रियाका उद्देश्यहरू:

शान्ति प्रक्रियाबाट द्वन्द्वका भावना, उद्देश्य, मर्महरूलाई समेटिनु जरुरी हुन्छ । शान्ति प्रक्रियाको मूल मन्त्र भनेको पुनः द्वन्द्वको अवस्था सृजना हुन नदिनु हो । यसकालागि द्वन्द्वलाई आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक परिवर्तन वा सुधारमा रुपान्तरण गर्नु जरुरी हुन्छ । द्वन्द्वको उद्देश्य अनुरूप मौजुदा स्थितिमा परिवर्तन ल्याउन सैद्धान्तिक एवं संरचनागत सुधार गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ । मूलतः शान्ति प्रक्रियाका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका हुन्छन् :

नेपालको सन्दर्भमा शान्ति प्रक्रियाका प्रयासहरू:

नेपालको इतिहासमा फरक समयमा फरक फरक प्रकृतिका द्वन्द्वहरू भएका छन् । यी मध्ये २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि शुरुभई निरन्तर चलेको एक दशक लामो द्वन्द्वले शान्ति प्रक्रियालाई निश्चित दिशा निर्देश गरेको छ । एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले मौजुदा राजनीति, सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा सुधार गरी परिवर्तनको अनुभूति गरेका कारण राज्यबाट शान्ति प्रक्रियाकालागि प्रतिवद्धता भएको हो । द्वन्द्वमा संलग्न पक्ष र राज्य पक्षबीच २०६३

सालमा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले शान्ति प्रक्रियाकोलागि औपचारिक आधारहरु खडा गरेको छ । यस पछि, नेपालको वर्तमान मुख्य राष्ट्रिय प्राथमिकताको विषय शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउने र जनआन्दोलनको जनादेश वमोजिम नयाँ लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्नु भएको छ । यसकालागि मुलुकमा भएका प्रमुख नीतिगत एवं संरचनागत प्रयासहरुको संक्षिप्त अवस्था निम्नानुसार रहेको छ :

क) नीतिगत प्रयासहरु:

- सात राजनीतिक दल र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको वाह्र बुँदे समझदारीपत्र (२०६२ मंसीर ७),
- नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच दुइपक्षीय सहमतिद्वारा लागू गरिएको युद्धविराम आचारसंहिता ,
- नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता : २०६३ मंसीर ५ गते,
- नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा व्यवस्था भएका शान्ति प्रक्रिया सम्बन्धित व्यवस्थाहरु,
- संविधान सभाको गठन तथा संविधान बनाउने कार्यदेश,
- नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्यविधि, २०६६,
- द्वन्द्वका कारण आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति, परिवारलाई राहत सुविधा प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६३,

- तीन वर्षीय योजना (२०६७-०६९) मा भएका शान्ति प्रक्रियाका लक्ष्य, रणनीति, कार्यनीतिहरु ।

ख) संरचनागत प्रयासहरु:

- विशेष समितिको गठन साथै उक्त समितिको कार्यलाई प्रभावकारी गराउन स्थापना भएको सचिवालय,
- शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई शान्ति प्रक्रियाको नीतिगत व्यवस्थापकीय तथा नेतृत्वदायी भूमिकामा स्थापित गरिएको,
- माओवादी सेनाका लडाकुहरुलाई विभिन्न ७ वटा मुख्य शिविर तथा २९ वटा सहायक शिविर खडा गरी हतियार तथा लडाकु सेनाहरुको अस्थायी व्यवस्थापन गरिएको,
- केन्द्रीय निकायहरुमा शान्ति मन्त्रालयका फोकल प्वाइन्टहरु तोकी शान्तिका सवालहरुलाई विकासका सबै क्षेत्रमा आन्तरिकीकरण गर्ने कार्य भएको,
- ७३ वटा जिल्लामा स्थानीय शान्ति समितिको गठन भई स्थानीय मागका आधारमा शान्ति प्रक्रियाकासंग सम्बन्धित विविध कार्यक्रमहरु संचालन हुने गरेको ।
- द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरुकालागि राहत, आर्थिक सहायता लगायतका सुविधाहरु प्रदान गर्नकालागि राहत तथा पुनर्स्थापना एकाइ कार्यालयको व्यवस्था गरिएको,
- द्वन्द्वका क्रममा ध्वस्त भएका भौतिक संरचनाहरुको पुनर्निर्माणको कार्यलाई प्रभावकारी गराउन द्वन्द्वोत्तर शान्ति तथा पुनर्निर्माण परियोजनाको संचालन गरिएको,

- शान्ति कोष सचिवालयबाट शान्ति प्रक्रियाकालागि श्रोत संकलन तथा परिचालनको कार्य भईरहेको,

समस्याहरू:

एक दशक लामो द्वन्द्वका कारण मुलुकमा ठूलो धन जनको क्षति भएको यथार्थता हामी सामु विद्यमान छ । द्वन्द्वबाट प्रभावित व्यक्तिहरूलाई राहत, आर्थिक सहयोग, क्षतिपूर्ति जस्ता सुविधा दिने कार्यलाई छिटो छरितो र प्रभावकारी गराउनु पर्ने आवश्यकता एकातर्फ रहेको छ भने अर्कातर्फ द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकार हनन गर्ने दोषीलाई कारवाही गरी द्वन्द्वबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूको पीडालाई समन गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी गराउनु पर्ने जरुरी भएको छ । यस सन्दर्भमा शान्ति प्रक्रियाको कार्यलाई वास्तविक रूपमा संस्थागत गर्न आवश्यक कानूनी तथा संरचनागत आधारहरू तयार गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिनु अत्यावश्यक भएको छ । यस्ता कार्यहरूमा अपेक्षित रूपमा सुधार हुन नसकेको अवस्था मौजूदा छ । समग्रमा शान्ति प्रक्रियाका सन्दर्भमा भोग्नु परेका समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

क) नीतिगत समस्याहरू:

- शान्ति प्रक्रियाकालागि आवश्यक आधारभूत दस्तावेज नयाँ संविधान वन्न नसकेको,
- राजनीतिक आर्थिक तथा सामाजिक रुपान्तरणको स्पष्ट नीति तथा कार्यक्रमहरू तयार हुन नसकेको
- देशको आर्थिक तथा सामाजिक न्यायका साथै देशलाई छिटो समुन्नत र आर्थिक रूपले

सम्बृद्धशाली बनाउन साभ्ता विकास अवधारणा निर्माण गर्न नसकिएको,

- माओवादी सेनाका लडाकुहरू साथै हात हतियारहरूको व्यवस्थापनकालागि कार्य योजना तयार हुन नसकेको,
- द्वन्द्व प्रभावितहरूकालागि प्रदान गरिने राहत, आर्थिक सहयोग लगायतका सुविधाहरू स्वच्छ, पारदर्शी, एकिन रूपमा प्रदान गर्न नसकिएको,
- संक्रमणकालीन न्याय लगायतका सुविधा प्रदान गर्नकालागि सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग वेपत्ता व्यक्ति छानविन आयोग गठन गर्ने कानुन निर्माण गर्न नसकिएको,
- विस्तृत शान्ति सम्झौता लगायतका शान्ति प्रक्रियासंग सम्बन्धित सम्झौता, सहमति, निर्णयहरूको कार्यान्वयनको अनुमगन, मूल्यांकन एवं सुधारको लागि स्पष्ट नीति तथा कार्य योजना बनाउन नसकिएको ।

ख) व्यवस्थापकीय समस्याहरू:

- विस्तृत शान्ति सम्झौता लगायतका शान्ति प्रक्रियासंग सम्बन्धित सम्झौता, सहमति, निर्णयहरूको पालना गर्ने गराउने कार्यलाई प्राथमिकता दिन नसकिएको,
- राहत, क्षतिपूर्ति, आर्थिक सहयोग लगायत ध्वस्त संरचनाहरूको पुनःनिर्माणको कार्यलाई प्रभावकारी गराउन नसकिएको,
- श्रोत, साधनको उचित उपयोग हुन नसकेको । जस्तै : व्यक्तिगत, दलगत, समूहगत पंहुच र स्वार्थका आधारमा प्राथमिकतामा नपरेका व्यक्ति तथा आयोजनाहरूकालागि श्रोत उपलब्ध हुने गरेको,

- ध्वस्त संरचना साथै द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूकालागि राहत, आर्थिक सहयोग लगायतका सुविधा प्रदान गर्न साधन श्रोतको अपर्याप्तता,
- शान्ति प्रक्रियाको अभियानमा संलग्न निकायहरूका वीचमा जिम्मेवारपूर्ण समन्वय र सहकार्य हुन नसकेको ।

ग) व्यवहारगत समस्याहरू:

- शान्ति प्रक्रियालाई राष्ट्रिय मूल विषय एवं प्राथमिकताको सवालका रूपमा स्वीकार्न नसकिएको
- राजनीतिक नेतृत्वमा संविधान निर्माण, लडाकु एवं हतियार व्यवस्थापन जस्ता शान्ति प्रक्रियाका मूल विषयमा एकिन दृष्टिकोण, सहमति र व्यवहार कार्यान्वयनमा ल्याउन नसकिएको
- सत्ता उन्मुख राजनीतिक आचरणको गलत प्रभाव सर्वव्यापक भएको
- शान्ति प्रक्रियाका मूल सवालहरूमा राजनीतिक सहमति कायम हुन ढिलाई हुने गरेको
- राजनीतिक सम्झौता, सहमति, निर्णयहरूको पालना र कार्यान्वयन हुन नसकेको
- राहत, क्षतिपूर्ति, आर्थिक सहयोग लगायतका द्वन्द्व प्रभावित सुविधाहरू वितरणमा प्रभावकारीता आउन नसकेको

समस्या समाधानका उपायहरू:

द्वन्द्व पश्चातको शान्ति प्रक्रियालाई गति प्रदान गर्नु अपरिहार्य छ । एक दशक लामो द्वन्द्वपछि मुलुकमा सृजना भएको विकासका अवसरहरूलाई उपयोग गर्न शान्तिका न्यूनतम

कानूनी तथा संरचनागत आधारहरू तयार गर्ने कार्यमा राजनीतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्व प्रतिबद्ध हुनु जरुरी छ । मूलतः राजनीतिक नेतृत्वमा भएको असमझदारी वा विवादका कारण अन्यौल भएका सन्दर्भमा राजनीतिक सहमति, साभा न्यूनतम कार्य योजना, सहकार्यात्मक कार्य अग्रसरता जरुरी भएको छ । समग्रमा शान्ति प्रक्रियालागि गति प्रदान गर्न निम्न सुधारका उपायहरू गर्नु आवश्यक छ:

क) नीतिगत व्यवस्था गर्ने

- तोकिएको समयभित्रै नयाँ संविधान निर्माण गरी शान्ति प्रक्रियाकालागि भएका कैयौं नीतिगत अस्पष्टताहरूलाई स्पष्ट निकाश दिने,
- विस्तृत शान्ति सम्झौता लगायत शान्ति प्रक्रियासंग सम्बन्धित राजनीतिक सहमति, निर्णयहरूको कार्यान्वयनकालागि आवश्यक कानून तथा संयन्त्र निर्माण गर्ने,
- संक्रमणकालीन न्याय लगायतको व्यवस्थापनकालागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग लगायतका संयन्त्रहरूको निर्माणकालागि आवश्यक कानूनी पूर्वाधार तयार गर्ने,
- आर्थिक तथा सामाजिक विकासका साभा विकास अवधारणा तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

ख) व्यवस्थापकीय सुधार गर्ने

- शान्ति प्रक्रियाकालागि भएका नीतिगत एवं संस्थागत प्रयासको निरन्तर अनुगमन गरी सुधार गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिने,

- शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय लगायत शान्ति प्रक्रियामा प्रत्यक्ष संलग्न निकायहरूको संस्थागत सुदृढीकरणलाई जोड दिने,
- द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूलाई दिनुपर्ने राहत, आर्थिक सहयोग लगायतका सुविधा दिने कार्यलाई प्रभावकारी गराई टुंग्याउने,
- स्थानीय शान्ति समितिको संस्थागत क्षमता एवं भूमिकालाई वृद्धि गर्ने,
- शान्ति प्रक्रियामा संलग्न निकायहरूबीचको समन्वयलाई वढी जिम्मेवार र सहकार्यात्मक गराउने
- अनुगमन मूल्यांकन तथा नियमित सुधारको कार्यलाई उच्च प्राथमिकता दिने

ग) सक्षम तथा कुशल नेतृत्व चयन गर्ने:

- शान्ति प्रक्रियाका संयन्त्रहरूमा सक्षम, प्रतिवद्ध र जवाफदेही नेतृत्व चयन गर्ने,
- नेतृत्व तहमा आचरण, अनुशासन, कार्य जिम्मेवारी तथा लगनशीलता कायम गर्न राजनीतिक दल तथा संघ संस्थाहरूबाट दवाव सृजना गर्ने,
- दीर्घकालीन सोच, रणनीति, कार्य योजना सहितको शान्ति प्रक्रियालाई संस्थागत गर्ने प्रयास गर्ने,
- द्वन्द्व पश्चातको शान्ति तथा सम्वृद्धिकालागि रूपान्तरणका साभ्का कार्य योजनाहरू तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन अग्रसर हुने,
- शान्ति तथा सम्वृद्धिकालागि उपलब्ध श्रोत साधनको उचित उपयोगमा सजग र जिम्मेवार हुने,
- शान्ति प्रक्रियालाई माध्यम बनाई हुने विकृति, अनियमितताहरूको नियन्त्रण गर्ने

- जवाफदेहीपूर्ण र सहकार्यात्मक समन्वय गर्ने ।

निष्कर्ष:

द्वन्द्व मानव समाजको एक अभिन्न यथार्थ हो । सुधार, सम्वृद्धि, समानताकालागि द्वन्द्व अपरिहार्य हुन्छ । द्वन्द्वबाट नयाँ सुधारकालागि उपाय वा अवसरहरू प्राप्त हुने गर्दछन् । द्वन्द्व पश्चातको शान्तिबाट नयाँ परिवर्तन, नयाँ सुधार र नयाँ सम्वृद्धि सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । यसकालागि नयाँ संविधान, नयाँ संरचना, नयाँ कानून, नीति, योजना, अवधारणा तथा कार्य योजना व्यवहारमा ल्याउनु पर्ने हुन्छ । नेपालमा द्वन्द्व पश्चातको शान्ति प्रक्रियाका सन्दर्भमा द्वन्द्वरत पक्ष र राज्य पक्षबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता साथै संविधान सभाको गठन यसकालागि महत्वपूर्ण आधारका रूपमा लिन सकिन्छ । साथै मौजुदा अन्तरिम संविधानमा व्यवस्था भएका शान्ति प्रक्रियाका विभिन्न आधारभूत व्यवस्थाहरूबाट मुलुकमा शान्ति प्रक्रियालाई संस्थागत गर्न प्रशस्त पूर्वाधारहरू खडा भएको स्पष्ट हुन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौता अनुरूप केन्द्रीयस्तर देखि स्थानीय स्तरसम्म विभिन्न संस्थाहरूको गठन भएको, मुलुकमा राजतन्त्रात्मक शासन पद्धतिको अन्त्य भई गणतन्त्र कार्यान्वयन एवं संघीय शासन पद्धति अवलम्बन गर्ने निश्चित भएको साथै संविधान सभाका विभिन्न समितिहरूबाट संविधान निर्माणको खाका तयार गरेका सन्दर्भमा शान्ति प्रक्रियाले एउटा निर्धारित दिशा पहिल्याएको महसुस गर्न सकिन्छ । द्वन्द्व पश्चात जनतामा विकास, सम्वृद्धि, समानता र सुधारको महत्वाकांक्षा वृद्धि भएको छ । यस सन्दर्भमा मुलुकको शान्ति प्रक्रियालाई उचित ढंगले गति

प्रदान गर्नु आवश्यक भएको छ । यसकालागि आवश्यक श्रोत, साधन, सीप, प्रविधि भित्र्याई आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक रुपान्तरणका आयामहरु ल्याउन जरुरी भएको छ । यस सन्दर्भमा राजनीतिक सोच, सहमति, सहकार्य, प्रतिवद्धता र जिम्मेवारीको खांचो महसुस भएको छ । द्वन्द्व पश्चातको शान्तिको अभियानकालागि प्रमुख राजनीतिक दलको जिम्मेवारपूर्ण नेतृत्व साथै प्रशासनिक संयन्त्रको लगावपूर्ण नेतृत्वका बीचमा सहकार्य, प्रतिवद्धता उत्तरदायित्वको बोध र तदनुरूप व्यवहारको आवश्यकता छ । साथै शान्ति प्रक्रियाका राष्ट्रिय प्राथमिकताका सवालहरुप्रति जिम्मेवार नहुने राजनीतिक नेतृत्वलाई दिशा निर्देशन गर्न आवश्यक दवाव एवं सुझावकालागि नागरिक समाज, संचार माध्यमका साथै पेशागत संघ संस्था एवं आम नागरिक जागरुक हुनु जरुरी भएको छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु:

१. विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार
२. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, नेपाल कानून किताव व्यवस्था समिति, बबरमहल
३. स्थानीय शान्ति समितिकालागि हाते पुस्तिका, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार
४. शान्ति पत्रिका, वर्ष १, अंक १, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय सिंहदरवार
५. तीन वर्षे योजना (२०६७/६८ देखि २०६९/७०), राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार ।
६. अहिंसा र पुनर्मिलन, राष्ट्रिय शान्ति अभियान, काठमाण्डौ ।

नेपाल सरकार

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

सिंहदरवार, काठमाण्डौ

फोन नं. ४२१११७६, ४२१११७८, ४२१११८९

फ्याक्स नं. ४२१११८६ इमेल : info@peace.gov.np

वेभ : www.peace.gov.np

